

Latvijas Universitāte
Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

VALODA: NOZĪME UN FORMA

4

**Kategoriju robežas
gramatikā**

Andra Kalnača un Ilze Lokmane
(krājuma sastādītājas un redaktors)

LANGUAGE: MEANING AND FORM

4

**Boundaries of Categories
in Grammar**

Andra Kalnača and Ilze Lokmane
(editors)

UDK 811.174(082)

Va 390

Valoda: nozīme un forma 4. Kategoriju robežas gramatikā = Language: Meaning and Form 4. Boundaries of Categories in Grammar :

LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras rakstu krājums; krājuma sastādītājas un redaktore Andra Kalnača un Ilze Lokmane. – Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2014. – 180 lpp.

Rakstu krājums *Valoda: nozīme un forma. 4. Kategoriju robežas gramatikā* izdots ar Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Domes 2014. gada 3. marta sēdes lēmumu, protokola Nr. 9.

Redaktore / Editor

Andra Kalnača, Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte

Redaktore vietniece / Assistant Editor

Ilze Lokmane, Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte

Redakcijas kolēģija / Editorial Board

Ilze Auziņa, Latvijas Universitātes Matemātikas un informātikas institūts

Juris Grigorjevs, Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts

Magdalene Hilmane (Magdalene Huelmann), Vestfāles Vilhelma universitāte, Minstere, Vācija

Karls Pajusalu (Karl Pajusalu), Tartu Universitāte, Igaunija

Jurgis Pakeris (Jurgis Pakerys), Viļņas Universitāte, Lietuva

Svetlana Polkovņikova, Daugavpils Universitāte

Ilze Rūmniece, Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultāte

Iļja Seržants, Konstances Universitāte, Vācija; Lietuviešu valodas institūts, Viļņa, Lietuva

Visi krājumā ievietotie raksti ir anonīmi recenzēti.

Korektore *Gita Bērziņa*

Maketu un vāka noformējumu veidojusi *Andra Liepiņa*

© Latvijas Universitāte, 2014

© I. Auziņa, A. Butāne, L. Ciematniece, D. Horiguči, B. Ivulāne, A. Kalnača, K. Kibermane, I. Kuplā, T. Kuzņecova, M. Laizāns, L. Lauze, O. Lāms, I. Lokmane, M. Madisone, G. Nešpore, K. Pajusalu, B. Saulīte, I. Urbanoviča, E. Zilgalve

ISSN 2255-9256

ISBN 978-9984-45-852-6

Saturs

Priekšvārdi	5
Anīta Butāne Vārddarināšanas kalku paveidi un to norobežošanas kritēriji <i>Sub-types of loan-formations and criteria of their separation</i>	7
Līga Cīmatniece Teikuma struktūra un pārejamība <i>The sentence structure and transitivity</i>	14
Daiki Horigučī (Daiki Horiguchi) <i>Some remarks on Latvian aspect</i> Dažas piezīmes par latviešu valodas aspektu	22
Baiba Ivulāne Darbības vārda morfoloģiskās un sintaktiskās palīgnozīmes robežas <i>Borders of verb functions as morphologic or syntactic auxiliaries</i>	33
Andra Kalnača Darbības vārda veids un modalitāte <i>Verbal aspect and modality</i>	41
Kertu Kibermane (Kerttu Kibbermann), Merle Madisone (Merle Madisson) Igauņu translatīva atbilsme latviešu valodā <i>Expressing Estonian translative case in Latvian</i>	49
Tatjana Kuzņecova Regulārie vārddarināšanas procesi: starp vārddarināšanu un formveidošanu <i>Regular derivational processes: between derivation and inflection</i>	66
Ieva Kuplā Kompleksa pieeja daudznozīmīga verba semantiskās struktūras analīzē <i>Complex approach to semantic structure analysis of polysemous verb</i>	77
Mārtiņš Laizāns, Ojārs Lāms Aristoteļa <i>Runas mākslas (Rētorikas)</i> latviskošanas pieredze – sengrieķu substantivējumu tulkošana <i>Translating Aristotle's "Rhetoric" into Latvian – rendition of Ancient Greek substantivations</i>	93

Linda Lauze

Kategoriju robežu noteikšanas problēmas mutvārdu tekstā

Issues related to fixing boundaries between categories in spoken text 102

Ilze Lokmane

Verbāls sastata izteicējs latviešu valodā

Verbal compound predicate in Latvian 111

Karls Pajusalu (Karl Pajusalu)

Verbal categories in Salaca Livonian grammar

Darbības vārda kategorijas Salacas lībiešu gramatikā 119

Baiba Saulīte, Gunta Nešpore, Ilze Auziņa

Latviešu valodas verbu valences marķēšanā izmantojamās semantiskās lomas

The set of the semantic roles for annotation of the Latvian verb valency 136

Inta Urbanoviča

Deminutīvu darināšana un lietvārdu deklinācijas

Derivation of diminutives and nouns declensions 146

Evelīna Zilgalve

Vārdu pāra *ja – tad* funkcionālā analīze

Semantic analysis of the word pair ja – tad ‘if – then’ 160

Priekšvārdi

Rakstu krājums *Valoda: nozīme un forma. 4. Kategoriju robežas gramatikā* ir LU 71. konferences Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras 27.02.2013. rīkotās sekcijas referātu apkopojums. LU konferences sekcijā *Kategoriju robežas gramatikā* ietilpa divdesmit divi referāti, no kuriem trīspadsmit tikuši iesniegti krājumam raksta veidolā.

LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras sekcijā *Kategoriju robežas gramatikā* bija izveidota arī plaša stenda referātu kopa, kas Latvijas humanitārajās zinātnēs pagaidām ir salīdzinoši jauna zinātnisko pētījumu prezentēšanas forma. Šāds referātu pasniegums LU 70. konferences Latviešu un vispārīgās valodniecības sekcijā tika aizsākts 2012. gadā ar deviņiem referātiem, 2013. gada LU 71. konferences sekcijā jau tika prezentēti divpadsmit stenda referāti.

Ikvienas valodas gramatiskajā un semantiskajā sistēmā blakus skaidri definējamām parādībām ir arī dažādi fakti, kas tradicionāli sagādā grūtības interpretācijā un klasifikācijā. Tā kā LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras docētāji 2008.–2013. gadā ir piedalījušies jaunās *Latviešu valodas gramatikas* (Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2013) izstrādes autorkolektīvā un ir bijuši saistīti ar LU pētniecības projektu *Mūsdienu latviešu gramatika*, tad darba gaitā aktualizējušies arī dažādi ar latviešu gramatiku saistīti kategoriju robežošanās problēmjaudājumi. To risināšanai būtiskas ir diskusijas ar Latvijas un ārvalstu kolēģiem, tāpēc arī 2013. gada LU 71. konferences sekcija tika veltīta valodas gramatiskās un semantiskās sistēmas robežjautājumu analīzei – darbības vārda un lietvārda gramatiskajām kategorijām, sintaktiskajam lietojumam un darināšanai, latviešu valodas patskaņu un līdzskaņu sistēmas interpretācijai, teksta resp. diskursa analīzei dažādos aspektos, nolieguma problemātikai, kā arī valodu gramatiskajam sastatījumam un valodu kontaktu pētniecībai.

Krājumā *Valoda: nozīme un forma. 4. Kategoriju robežas gramatikā* ietilpst piecpadsmit rakstu, jo LU 71. konferences Latviešu un vispārīgās valodniecības katedras sekcijas ziņojumus papildina arī divi atsevišķi tapuši pētījumu. Rakstu autori ir gan LU Humanitāro zinātņu fakultātes docētāji (Ilze Lokmane, Andra Kalnača, Inta Urbanoviča, Līga Ciematniece, Baiba Ivulāne, Ojārs Lāms) un doktoranti vai jaunie zinātnieki (Evelīna Zilgalve, Tatjana Kužņecova, Mārtiņš Laizāns), gan Liepājas Universitātes valodniece Linda Lauze, gan LU Latviešu valodas institūta (Anita Butāne, Ieva Kuplā) un LU Matemātikas un informātikas institūta (Ilze Auziņa, Gunta Nešpore, Baiba Saulīte) pētnieki.

Patiess prieks, ka rakstu krājumā piedalās arī Tartu Universitātes kolēģi Karls Pajusalu (*Karl Pajusalu*), Kertu Kibermane (*Kerttu Kibbermann*), kura ir arī LU HZF docētāja, un Merle Madisone (*Merle Madisson*), kā arī Daiki Horigučī (*Daiki Horiguchi*) no Cukubas Universitātes (Japānā).

Īpašs valodas gramatiskās un semantiskās sistēmas robežjautājumu analīzei veltīts rakstu krājums latviešu valodniecībā tiek publicēts pirmo reizi. Tas būs noderīgs ne tikai kā mūsdienīgas valodniecības teorijas izmantojuma avots, bet arī kā mācību līdzeklis dažādos latviešu, vispārīgās valodniecības u. c. studijuursos.

Krājuma sastādītājas pateicas visiem autoriem par ieguldīto darbu rakstu sagatavošanā, kā arī recenzentiem par ieteikumiem publikāciju pilnīgošanā. Īpaša pateicība pienākas Latvijas Universitātei, kas finansējusi projektu Nr. 2012/ZP-113, kā arī LU Akadēmiskajam apgādam.

Andra Kalnača, Ilze Lokmane,

krājuma *Valoda: nozīme un forma. 4. Kategoriju robežas gramatikā*
sastādītājas un redaktore

Vārddarināšanas kalku paveidi un to norobežošanas kritēriji

Sub-types of loan-formations and criteria of their separation

Anita Butāne

Latvijas Universitātes aģentūra
„Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts”
Akadēmijas lauk. 1, Rīga, LV-1050
E-pasts: anita.butane@inbox.lv

Rakstā sniegts ieskats kalku pētniecības aizsākumos un vēlākos pētījumos, kas ļauj secināt, ka vārddarināšanas kalki ir tradicionāls kalku veids, kas analizēts gan senākos, gan jaunākos kalku aprakstos. Piedāvāta jauna vārddarināšanas kalku definīcija, un minēti apsvērumi, kas bijuši pamatā, lai attiecīgā kalku veida apzīmēšanai no latviešu valodniecībā lietotajiem terminiem izvēlētos tieši terminu *vārddarināšanas kalki*. Aplūkojot dažādos pētījumos nošķirtos vārddarināšanas kalku paveidus, iezīmētas vērojamas klasifikācijas atšķirības. Raksta beigu daļā, balstoties uz autores klasifikāciju, aprakstīti vārddarināšanas kalku paveidu norobežošanas problēmjautājumi, kas sasauca ar kalku un pašcilmes vienību norobežošanas problemātiskumu vispār.

Atslēgvārdi: aizguvumi, kalki, vārddarināšanas kalki, afiksālie kalki, salikteņkalki.

Kalku pētniecības vēsture aizsākusies aptuveni pirms simt gadiem (par to sk. arī Jansen 2005, 3). Pirmo aprakstu vidū var minēt, piem., franču valodnieka Šarla Balī (*Charles Bally*) monogrāfiju *Traité de stylistique française* (pirmizdevums 1909. gadā) un Kārļa Mīlenbaha rakstu *Jaunvārdi* (daļēji publicēts 1901. gadā, pilnībā – 1909. gadā, darbu izlasē pārpublicēts 2009. gadā). Jāņem vērā, ka minētajos un citos līdzīgos aprakstos kalki nav galvenais pētījuma objekts (tie aplūkoti vien atsevišķā(-ās) rindkopā(-ās) vai nodaļā) un tajos parasti nav skatīti visi kalku veidi. Plašāk, veidojot klasifikāciju, kalki analizēti darbos, kas publicēti, sākot ar 20. gadsimta vidu. Te galvenokārt minami Vernera Beca (*Werner Betz*), Einara Haugena (*Einar Haugen*) un Uriela Veinreiha (*Uriel Weinreich*) darbi (piem., Haugen 1950; Betz 1974; Weinreich 1976), līdz ar kuriem valodu kontakti uzskatīti par jaunu pētniecības lauku (par to sk. Oksaar 1996, 3; Treffers-Daller 2010, 18).

Kalku vēlāka izpēte salīdzinājumā ar leksiskajiem aizguvumiem (tie pētīti jau 19. gadsimta otrajā pusē, valodniecībai izveidojoties par patstāvīgu zinātni, sk. Oksaar 1996, 2; IEL₁ 2003, 242) tiek saistīta ar salīdzināmi vēsturiskajā valodniecībā sākotnēji pausto uzskatu, ka gramatisku elementu vai paraugu aizgūšana nav normālas attīstības ceļš, jo tādējādi rastos jauktas valodas, kas,

pēc komparatīvistu domām, nav iespējams (IEL₁ 2003, 243). Vēl 20. gadsimta sākumā Antuāns Meijē (*Antoine Meillet*) paudis uzskatu, ka morfoloģija un sintakse atšķirībā no leksikas ir slēgtas sistēmas, ko no ārpusē nevar ietekmēt (Meillet 1921, 84).

Šarls Balī 20. gadsimta sākumā atzinis, ka kalku izpēte tikai sākas un ka tie ir maz pazīstami, kā iemeslu minot faktu, ka tie nav viegli nošķirami no pašcilmes valodas vienībām (Bally 19XX¹, 49). Latviešu valodniecībā šo aspektu attiecībā uz vārddarināšanas kalkiem vēlāk uzsvērusi Antonija Ahero: „ir grūti atdalīt vārdus, kas darināti pēc citu valodu paraugiem, no vārdiem, kas darināti pilnīgi patstāvīgi pēc latviešu valodas modeļiem” (Ahero 1967, 20), jo jaunie vārdi var būt darināti pēc to latviešu valodas vārdu parauga, kam tikai sākotnēji par ierosmi noderējis citas valodas paraugs (Ahero 1967, 19). Valodas vienības nešaubīga atzišana par kalku problemātiska arī tādēļ, ka vairumā gadījumu kalkošanas faktu nav iespējams pierādīt – par iespējamu kalkošanu liecina vien konstatējamās citvalodas(-u) paralēles, kuru uzrādīšana atkarīga no pētnieka valodu zināšanām. Līdzīgi kā kalku konstatēšana, problemātiska ir arī kalku cilmvalodas jeb paraugvalodas noteikšana. Šajā rakstā citvalodu paralēles minētas pēc saīsinājuma *sal. ar*, atsakoties no aizguvumu aprakstos parasti izmantotās norādes <.

Ņemot vērā cilmes aspektu, zināmas grūtības var rasties arī kalku būtības skaidrošanā. Lai gan parasti kalki tiek uzskatīti par aizguvumiem, valodnieki norādījuši arī uz kalku savdabību. Piem., Alīse Laua rakstījusi, ka „izcelšanās ziņā kalki atrodas it kā vidū starp mantotiem un aizgūtiem valodas elementiem” (Laua 1969, 147). Jons Paļonis (*Jonas Palionis*), saucot tos arī par hibrīdiem, atzinis, ka, no vienas puses, kalki ir tuvi aizguvumiem, no otras puses – darināti no savas valodas materiāla (Palionis 1999, 207).

Vārddarināšanas kalki uzskatāmi par tradicionālu kalku grupu, jo tie ietverti jau sākotnējos kalku aprakstos (sk. Bally 19XX; Bloomfield 1933²; Endzelīns, Mīlenbahs 1907; Mīlenbahs 1909³) un, izmantojot katra autora izvēlēto terminu, saglabāti arī piedāvātajos kalku klasifikācijas modeļos (sk. Haugen 1950; Weinreich 1953/1976; Laua 1969/1981; Betz 1974; Grase 1981; Freimane 1993).

Vārddarināšanas kalki kā atsevišķs kalku veids definēts gan dažādās valodniecības terminu vārdnīcās, gan pētījumos. Apvienojot vairākas publicētās definīcijas, vārddarināšanas kalkus var definēt šādi:

Vārddarināšanas kalki ir aizgūti polimorfēmiski vārdi (atvasinājumi un salikteņi), kas darināti, par paraugu izmantojot citvalodas vārdu morfēmisko struktūru un attiecīgās citvalodas morfēmas pilnībā vai daļēji aizstājot ar savas valodas (aizguvējvalodas) morfēmām.

Vārddarināšanas kalkus aplūkojot normatīvā aspektā, latviešu valodniecībā uzsvērtā papildu pazīme, proti, ka tie darināti, „netipiski [izcēlums mans – A. B.] izmantojot receptorvalodas vārddarināšanas līdzekļus un paņēmienus” (Freimane 1993, 356). Līdzīga norāde par savas valodas līdzekļu netipisku

¹ Izmantots Šarla Balī monogrāfijas *Traité de stylistique française* (1909) otrais izdevums, kura izdošanas gads nav zināms, tāpēc tas apzīmēts ar 19XX.

² Izmantots 1995. gada izdevums (literatūras sarakstā sk. Bloomfield 1995).

³ Izmantots raksta pārpublicējums darbu izlasē (literatūras sarakstā sk. Mīlenbahs 2009).

izmantojumu atrodama arī lietuviešu valodniecībā (sk. Gaivenis, Keinys 1999, 228; Kvašytė 2005, 87). Tā kā šajā rakstā kalku analizē nav ņemts vērā normatīvais aspekts, šī pazīme nav izmantota.

Piedāvātajā definīcijā kā aizstājējmorfēmu cilmes valoda minēta gan sava valoda (resp., runātāja/rakstītāja dzimtā valoda), gan arī aizguvējvaloda, jo parasti par aizgūšanu runā tad, kad kādas vienības tiek aizgūtas savā valodā, bet plašākā nozīmē par aizgūšanu var runāt arī tad, ja kādas vienības tiek pārnestas no jebkuras valodas uz jebkuru valodu (IEL₁ 2003, 242).

Attiecībā uz definīcijā izmantotajiem terminiem papildus var minēt, ka vācu un angļu valodā, aprakstot valodas vienību tiešu pārņemšanu, tiek lietoti termini v. *Gebersprache*, *Nehmersprache*, a. *donor language*, *recipient language*, savukārt, aprakstot kalkošanu, nereti tiek lietoti termini v. *Modellsprache*, *Replikasprache*, a. *model language*, *replica language* (sk., piem., Jansen 2005, 5; Heine, Kuteva 2005, 3). Iespējams, ka šāds šķīrums būtu noderīgs arī latviešu valodniecībā, kur pagaidām tas nav stingri ieviests.

Šajā rakstā attiecīgā kalku veida nosaukšanai izmantots termins *vārddarināšanas kalki*. Minēto terminu sastatot ar citiem latviešu valodas pētījumu sastopamajiem terminiem, kas lietoti šā kalku veida apzīmēšanai – *morfoloģiskie kalki* (Laua 1969/1981), *leksiskie kalki*⁴ (Grase 1981), *derivatīvie (vārddarināšanas) kalki* (Freimane 1993), izvēles pamatā bijuši šādi apsvērumi:

- 1) latviešu valodniecībā vārddarināšana kā patstāvīga apakšnozare no morfoloģijas norobežota līdz ar Emīlijas Soidas pētījumu *Vārddarināšana*, kas sarakstīts 20. gadsimta 70. gadu sākumā (sk. Dzintras Paegles priekšvārdu, Soida 2009, 7), tādēļ vārddarināšanas kalki šķīrami no morfoloģiskajiem kalkiem;
- 2) termins *leksiskie kalki* neatsedz attiecīgā kalku veida būtību (vārdi kā aplūkojamās vienības ir gan vārddarināšanas, gan semantisko kalku gadījumā);
- 3) termins *derivatīvie kalki* attiecināms tikai uz vienu vārddarināšanas kalku daļu – afiksālajiem kalkiem (sk. termina *derivācija* definīciju VPSV: „vārdu darināšana, vārda saknei vai celmam pievienojot afiksu – piedēkli, priedēkli vai derivatīvo galotni – atbilstoši valodas vārddarināšanas modeļiem, piem., *celt* – *celšana*; *zaļš* – *zaļgans*; *krist* – *uzkrist*; *ciets* – *ciet-e*..”, VPSV 2007, 57), tādējādi neietverot salikteņus, lai gan salikteņi veido būtisku kalku daļu.

Vārddarināšanas kalku nozīmīgumu pārējo kalku veidu starpā apliecina tas, ka, definējot kalkus vispār, kā piemēri visbiežāk tiek izmantoti tieši vārddarināšanas kalki, un kā īpaši zīmīgs daudzkārt izmantots piemērs minams jēdziens *debesskrāpis*, kura apzīmējumi dažādās valodās (a. *skyscraper*, fr. *gratte-ciel*, it. *grattacielo*, kr. *neboskrjob*, latv. *debesskrāpis*, sp. *rascacielos*, v. *Wolkenkratzer*) savstarpējā sastatījumā norādīti dažādās terminu vārdnīcās, enciklopēdijās un pētījumos (sk., piem., IEL₁ 2003, 243; Jones, Singh 2005, 39–40;

⁴ Atbilstošs termins lietots arī lietuviešu un krievu valodniecībā, attiecīgi – liet. *leksinis vertinys*, *leksinė kalkė*; kr. *kal'ka leksicheskaja* (sk., piem., Gaivenis, Keinys 1990, 228–229; Kvašytė 2005, 87; Ahmanova 1966, 188; Rozental', Telenkova 2001, 159).

Matthews 2007, 47; VPSV 2007, 178). Dažkārt vārddarināšanas kalku jēdziens pat identificēts ar kalku jēdzienu vispār. Tas redzams šādā piemērā: „kalks – aizguvums, kurā katrs vārda elements tulkots aizguvējvalodā” (oriģinālā: „a type of borrowing in which each element of a word is translated into the borrowing language”; Yule 2006, 238).

Leksisko aizguvumu un vārddarināšanas kalku nošķiršanā tradicionāli ņemta vērā vārdu pārveidošanās – vai svešās morfēmas aizguvējvalodā saglabātas vai aizstātas (Haugen 1950; Weinreich 1953/1976; Betz 1974), savukārt morfēmu aizstāšanas pakāpe (pilnībā vai daļēji) bijusi pamatā vārddarināšanas kalku paveidu – pilnīgo un daļējo – nošķiršanai. Piem., V. Beccs, ņemot vērā morfēmu aizstāšanas pakāpi, vācu valodā sastopamos vārddarināšanas kalkus (*Lehnformungen*) daļījis pilnīgos (*Lehnübersetzungen*) un daļējos (*Lehnübertragungen*); pilnīgu vārddarināšanas kalku piemēri: v. *Großvater* ‘vectēvs’, sal. ar fr. *grand-père*, v. *Freitag* ‘piektdiena’, sal. ar lat. *Veneris dies* (Betz 1974, 135); daļēju vārddarināšanas kalku piemēri: v. *Halbinsel* ‘pussala’, sal. ar lat. *paeninsula*, v. *Vaterland* ‘tēvzeme’, sal. ar lat. *patria* (Betz 1974, 136). Arī E. Haugens nošķīris vārdus, kuru morfēmas aizstātas daļēji (*loanblends*), un vārdus, kuru morfēmas aizstātas pilnībā (*loanshifts*), pirmos sīkāk iedalot pēc tā, vai aizstāta sakne, piedēklis, piedēklis vai salikteņa komponents (Haugen 1950, 215). No piemēru klāsta var minēt norvēģu valodas salikteni *julekard* ‘Ziemassvētku kartīte’, kurā paturēts angļu valodas salikteņa *Christmas-card* otrais komponents, bet aizstāts pirmais (Haugen 1972, 368).

Latviešu valodniecībā vārddarināšanas kalki bieži vien skatīti sasaistē ar jaunvārdu ienākšanu valodā un leksikas papildināšanos (te atkārtoti minams K. Mīlenbaha raksts *Jaunvārdi*, sk. Mīlenbahs 2009, kā arī Klementija Gailuma raksts *Leksika*, sk. Gailums 1951 (plašāk par šo rakstu sk. Butāne 2010), un A. Ahero raksts *Par citu valodu ietekmi vārdu darināšanā*, sk. Ahero 1967), tādējādi zināmā mērā veidojot paralēles ar E. Haugena pētījumiem, kuros leksiskie un semantiskie aizguvumi jeb kalki analizēti kā jaunievedumi valodā (*linguistic innovations*) (Haugen 1950).

Blakus latviešu valodniecībā publicētajiem pētījumiem, kuros vārddarināšanas kalki skatīti kopumā, ir arī pētījumi, kuros aplūkoti to paveidi. A. Lauas pētījumā *Latviešu leksikoloģija* nošķirti kalkoti salikti vārdi (piem., latv. *baltrocis*, sal. ar kr. *белоручка*) un atvasināti vārdi (piem., latv. *izraksts*, sal. ar kr. *выписка*) (Laua 1981, 135), resp., nošķīrumā ņemts vērā tas, vai kalks ir saliktenis vai atvasinājums. Intas Freimanes pētījumā *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā* vārddarināšanas kalki sīkāk iedalīti šādos paveidos: 1) īstie (pilnīgie) derivatīvie kalki, tos iedalot īstajos afiksālajos derivatīvajos kalkos (piem., latv. *atskaite*, sal. ar kr. *otchjot*) un īstajos derivatīvajos salikteņkalkos (piem., latv. *savlaicīgs*, sal. ar kr. *svoevremennyj*), 2) kategoriāli derivatīvie (derivatīvi gramatiskie) kalki (piem., latv. *iztrūkst*, sal. ar v. *ausfallen*), 3) šķietamie derivatīvie kalki (derivatīvie kvazikalki) (piem., latv. *pabūt*, sal. ar kr. *pobyť*) (Freimane 1993, 356–369). No uzskaitījuma redzams, ka arī šajā klasifikācijā vārddarināšanas kalku nošķiršanā ņemts vērā tas, vai kalks ir atvasinājums vai saliktenis, bet papildus izmantoti arī citi kritēriji.

Turpmāk rakstā ieskicēti vārddarināšanas kalku paveidu norobežošanas problēmjaucājumi, par pamatu ņemot šādu agrākos kalku pētījumos (galvenokārt

V. Beca un A. Lauas) balstītu, raksta autoreis veidotu vārddarināšanas kalku iedalījumu:

- 1) afiksālie kalki (kas ietver pilnīgos afiksālos kalkus, piem., latv. *bezceļš*, sal. ar kr. *bezdorož'he*, un daļējos afiksālos kalkus, piem., latv. *bezatkritumu*, sal. ar a. *waste-free, wasteless*);
- 2) salikteņkalki (kas ietver pilnīgos salikteņkalkus, piem., latv. *mērķvaloda*, sal. ar a. *target language*, v. *Zielsprache*, un daļējos salikteņkalkus, piem., latv. *mērķfunkcija*, sal. ar a. *goal function*, kr. *celevaja funkcija*).

Afiksālo kalku un salikteņkalku norobežošanas problemātiskums var būt saistīts ar atšķirībām valodas vienību klasifikācijā. Piem., atkarībā no tā, vai tādus aizgūtus valodas elementus kā *anti-*, *post-*, *sub-* analizē kā aizgūtu priedekli vai kā salikteņa daļu, resp., komponentu, var būt atkarīga kalka uzlūkošana vai nu par afiksālu kalku, vai salikteņkalku (piem., *antiviela, subnesējs*). Tā *Svešvārdu vārdnīcā* elements *post-* uzrādīts kā aizgūta salikteņa daļa, savukārt *sub-* uzrādīts kā aizgūts priedeklis (sk. SV 2006, 616, 758).

Savukārt pilnīgo afiksālo kalku un daļējo afiksālo kalku, kā arī pilnīgo salikteņkalku un daļējo salikteņkalku norobežošanā problemātiskumu var radīt leksiskā aizguvuma senums, proti, vai leksiskais aizguvums tiek uztverts un analizēts kā svešvārds. Piemēram var izmantot ģenitīveni *necenu* (sal. ar a. *nonprice*, kr. *necenovoj*). Kā zināms, vārds *cena* ir sens aizguvums no krievu valodas, kuru daudzi valodas lietotāji, visticamāk, vairs neizjūt kā aizgūtu. Ja tiek pieņemts, ka neatkarīgi no aizguvuma senuma šādas vienības kalku analizē uzskatāmas par tieši aizgūtām, vārds *necenu* atzīstams par daļēju afiksālo kalku. Līdzīgi par daļēju salikteņkalku būtu atzīstams arī, piem., saliktenis *augstskola* (sal. ar v. *Hochschule*), jo arī vārds *skola* ir sens aizguvums no vācu valodas. Otra iespēja ir senus aizguvumus, kurus lietotāju vairākums jauna kalka ieviešanas brīdī, visticamāk, vairs neuztver kā aizguvumus, kalku analizē uzskatīt par savas valodas līdzekļiem. Šajā gadījumā salikteni *augstskola* varētu dēvēt par pilnīgu salikteņkalku.

Sastopami arī gadījumi, kad sveša cilme konstatējama visiem salikteņa komponentiem, piem., *vaskapuķe* (sal. ar v. *Wachsblume*) un *cukurbiete* (sal. ar v. *Zuckerrübe*). Šādi gadījumi norāda uz to, ka pamatotāk būtu izmatot otro minēto pieeju, proti, senus aizguvumus uzskatīt par savas valodas līdzekļiem, kas tiek izmantoti, aizstājot citas valodas vienības.

Minētais un vēl citi nepietiekami skatīti kalku definēšanas un klasificēšanas problēmjautājumi norāda uz to, ka, lai gan pētījumu par aizguvumiem valodniecībā ir samērā daudz, atsevišķu kalkiem veltītu pētījumu aizvien ir maz, it īpaši latviešu valodniecībā (par to sk. arī Baldunčiks 2010, 67).

Avoti

1. Ahmanova, Ol'ga S. 1966. *Slovar' lingvističeskikh terminov*. Moskva: Sovetskaja enciklopedija.
2. Gaivenis, Kazimieras, Keinys, Stasys. 1990. *Kalbtyros terminų žodynas*. Kaunas: Šviesa.
3. Kvašytė, Regina. 2005. *Mokomasis terminologijos žodynelis*. Šiauliai: ŠUL.

4. Matthews, Peter. 2007. *Oxford Concise Dictionary of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
5. Rozental', Ditmar J., Telenkova, Margarita A. 2001. *Slovar' -spravochnik lingvističeskikh terminov*. Moskva: Astrel'.
6. SV – Svešvārdu vārdnīca. 2007. 3. izd., red. J. Baldunčiks. Rīga: Jumava.
7. VPSV – Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca. 2007. Sast. aut. kol. V. Skujiņas vad. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Literatūra

1. Ahero, Antonija. 1967. Par citu valodu ietekmi vārdu darināšanā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 3. laid. Rīga: Liesma, 12–20.
2. Baldunčiks, Juris. 2010. Angļu valodas ietekmes desmit izpausmes veidi mūsdienu latviešu valodā. *Linguistica Lettica 19*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 62–73.
3. Bally, Charles. 19XX. *Traité de stylistique française*. Premier volume, seconde édition. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung / Paris: Librairie C. Klincksieck.
4. Betz, Werner. 1974. Lehnwörter und Lehnprägungen im Vor- und Frühdeutschen. Maurer, F., Rupp, H. *Deutsche Wortgeschichte I*. Berlin: Walter de Gruyter, 135–163.
5. Bloomfield, Leonard. 1995. *Language*. Motilal Banarsidass Publishers Private Limited.
6. Butāne, Anita. 2010. Kalku analīze: pētījumi Latvijas Universitātē. *Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē*. Rīga: LU. Pieejams: http://www.hzf.lu.lv/fileadmin/user_upload/lu_portal/projekti/hzf/petnieciba/2_Anita_Butane_raksts.pdf
7. Endzelīns, Jānis, Mīlenbahs, Kārlis. 1907. *Latviešu gramatika*. Rīga: Zihmaņa apg.
8. Freimane, Inta. 1993. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne.
9. Gailums, Klementijs. 1951. Leksika. *Padomju Latvijas Skola*. Nr. 4, 89–99.
10. Grase, Ilga. 1981. Par dažādiem nevēlamiem aizguvumiem no citām valodām. *Valodas kultūra radiovilnī. Valodu kontaktu jautājumi*. Rīga: Zinātne, 61–66.
11. Haugen, Einar. 1950. The analysis of linguistic borrowing. *Language* 26, 210–231.
12. Haugen, Einar. 1972. Jazykovej kontakt. *Novoe v lingvistike*. Vyp. 6. Moskva: Progress, 61–80.
13. Heine, Bernd, Kuteva, Tania. 2005. *Language Contact and Grammatical Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
14. IEL – *International Encyclopedia of Linguistics*. 2003. Vol. I, 2nd ed. Frawley, W. J. (Ed.). Oxford University Press.
15. Yule, George. 2006. *The Study of Language*, 3rd ed. New York: Cambridge University Press.
16. Jansen, Silke. 2005. *Sprachliches Lehnwort im world wide web*. Gunter Narr Verlag Tübingen.
17. Jones, Mari, Singh, Ishtla. 2005. *Exploring Language Change*. London: Routledge.
18. Laua, Alīse. 1969/1981. *Latviešu leksikoloģija*. Rīga.
19. Meillet, Antoine. 1921. Le problème de la parenté des langues. *Linguistique historique et Linguistique générale*. Vol. 1, 84. Paris: Champion.

20. Mīlenbahs, Kārlis. 2009. Jaunvārdi. *Darbu izlase divos sējumos*. 1. sēj. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
21. Oksaar, Els. 1996. The history of contact linguistics as a discipline. *Contact Linguistics. An International Handbook of Contemporary Research*. Goebel, H., Nelde, P. H., Sary, Z., Wölck, W. (Eds.). Berlin/New York: Walter de Gruyter, 1–12.
22. Palionis, Jonas. 1999. *Kalbos mokslo pradmenys*. Vilnius: Jandrija.
23. Soida, Emīlija. 2009. *Vārdarināšana*. Rīga: Latvijas Universitāte.
24. Treffers-Daller, Jeanine. 2010. Borrowing. *Variation and Change: pragmatic perspectives. Handbook of Pragmatics Highlights 6*. Fried, M., Östman, J. O., Verschueren, J. (Eds.). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 17–35.
25. Weinreich, Uriel. 1976. *Sprachen im Kontakt: Ergebnisse und Probleme der Zweisprachigkeitsforschung*. München.

Summary

The article provides an insight into the beginnings of studies on loan-translations (e.g., monograph of the French linguist Bally “*Traité de stylistique française*”, 1909) and in later studies (e. g., an article by Latvian linguist Ahero “On influence of other languages on word formation”, 1967) that let to conclude that loan-formations is a traditional type of loan-translations and it has been analysed in different loan-translations descriptions in different times.

It has been admitted that the significance of loan-formations among the other types of loan-translations is approved by the fact that by defining loan-translations as such loan-formations are used as samples most often, for instance, the denomination of the notion “skyscraper” in different languages: English *skyscraper*, French *gratte-ciel*, Italian *grattaciello*, Russian *neboskrjeb*, Latvian *debesskrāpis*, Spanish *rascacielos*, German *Wolkenkratzer* (sometimes the notion of loan-formation is even identified by the notion of loan-translation in general).

The author of the article offers a new definition of loan-formation and mentions reasons (word-formation as an independent sub-branch etc.) on the basis of which the term *vārdarināšanas kalki* (loan-formations) has been chosen for designating the respective type of loan-translations from the terms used by Latvian linguistics. By examining the sub-types of loan-formations separated in different studies, the differences observed between the classifications have been marked (the basis of which are criteria for separating sub-types of loan-translations – level of morpheme substitution; type of morphemes; type of the loan-translation, resp., whether the loan-translation is a derivative or a compound).

In the concluding part, on the basis of author’s classification, problem issues on separating sub-types of word-formations have been described (regarding loan-units from other languages as components of compound or prefixes; age of loan-words used in loan-formations) that coincides with the problematical issue of separating loan-translations and units of own language in general.

Teikuma struktūra un pārējamība

The sentence structure and transitivity

Līga Ciematniece

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
 Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
 Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
 E-pasts: liga.ciematniece@lu.lv

Pārējamība jeb transitivitāte un nepārējamība jeb intransitivitāte veido opozīciju, kura latviešu valodniecībā skatīta sintaktiski – aplūkota pārējamības īstenošanās teikuma sintaktiskajā struktūrā. Pēc raksta autores domām, sintaktisks skatījums nepilnīgi atspoguļo pārējamības būtību, tādēļ šajā rakstā pievērsta uzmanība pārējamības un pārējošu verbu izpratnei, kā arī objektu izteikšanas līdzekļiem.

Līdz šim par pārējošu un nepārējošu verbu šķīruma pamatu uzskatīts tas, ka pārējoša verba objekts tiek izteikts akuzatīvā (retumis arī ģenitīvā), tādējādi ārpus pārējošu verbu grupas atstājot verbus, kuru objekti tiek izteikti ar kādu citu locījumu. Šāds šķīrums raksta autorei šķiet nepamatots, tādēļ rakstā tiek uzsvērts viedoklis par to, ka pārējamība ir analizējama no semantiskās struktūras viedokļa. Rakstā aplūkoti piemēri apliecina, ka objekta gramatiskajiem izteikšanas līdzekļiem nav nozīmes tajā, vai verbs uzskatāms par pārējošu vai nepārējošu. Pārējošs vai nepārējošs verba lietojums atkarīgs no katras konkrētās saziņas situācijas.

Atslēgvārdi: pārējamība jeb transitivitāte, objekts, nomens akuzatīvā, teikuma struktūra.

Latviešu, tāpat arī ārzemju valodnieku darbos pārējamības kategorija saistīta ar verba nozīmes sintaktisku īstenošanos, uzmanību vēršot uz verbam piesaistīto nozīmes paplašinātāju gramatisko formu. Tas ir pamatoti, jo pārējamībai nav morfoloģiska rādītāja, tā izpaužas „verba sintaktiskajā saistījumā vārdkopā vai teikumā” (Ozola 1971, 217). Tas nozīmē, ka pārējamības izpausme ir sintaktiska. Par to liecina dažādos teorētiskos avotos atrodamie pārējamības jēdziena skaidrojumi. Tā, piem., *Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā pārējamība* skaidrota kā „darbības vārda leksiski gramatiska kategorija, kas izsaka darbības vārda spēju saistīties ar objektu akuzatīvā bez prievārda. Pārējamība vai nepārējamība ir atkarīga no darbības vārda leksiskās nozīmes un izpaužas sintaktiskajā saistījumā vārdkopā vai teikumā, pārējošiem darbības vārdiem saistoties ar objektu akuzatīvā (*griezt maizi, pirkt pārtiku, cienīt draugu*), nepārējošiem – nesaistoties (*kust, lūzt, kāpt*)” (VPSV 2007, 284–285).

Tāpat Daina Nītiņa norāda, ka darbības vārdu dalījums pārējošos un nepārējošos saistīts ar verba rekcijas iespējām (Nītiņa 2001, 66). Verbu saistīšanās spēja jeb valence nosaka arī verbu dalījumu **subjekta un objekta verbos**. Dalījums subjekta un objekta verbos liek domāt par verba nosauktās darbības norises lauku.

Kā uzskata Inta Freimane, objekta nosaukums pie verba rāda darbības virzienu un darbības subjekta aktivitāti (Freimane 2008, 77). Savukārt D. Nītiņa uzsver, ka „subjekta darbības vārdi izsaka tādas darbības, tādus procesus un norises, kas notiek subjekta sfērā, saistās ar darītāju, darbības izjutēju un nav vērstas uz kādu citu objektu [..]. Objekta verbi norāda uz tādiem procesiem, darbībām, kas vērstas uz kaut ko ārpus darītāja un pilnībā semantiski realizējas tikai kopā ar kādu objektu un līdz ar to pārvalda locījumu ar prievārdu vai bez tā” (Nītiņa 2001, 66). Līdzīgi pārejamību skaidrojusi Dzintra Paegle, norādot, ka tā piemīt verbiem, „kuri nosauc darbību, kas vērsta uz kādu objektu” (Paegle 2003, 125). Darbības vērsums uz objektu iekļauts pārejošu verbu skaidrojumā *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā*, kurā norādīts, ka „pārejošs verbs rāda, ka darbība vērsta uz kādu priekšmetu, personu, jebkuru parādību, piem., *kopt dārzu, skaldīt malku, stādīt kokus, mācīt bērnus [..]*” (MLLVG 1959, 548).

Arī Ārija Ozola, kura latviešu valodniecībā pievērsusies pārejamības izpētei, min, ka pārejamība „raksturo verba izteiktās darbības attieksmi pret objektu” (Ozola 1971, 217), tādēļ varētu teikt – ja darbība jebkādā veidā attiecas uz objektu, tad var runāt par pārejošu situāciju un pārejošu verbu. Tas liek domāt, ka jēdzieni *pārejošs verbs* un *objekta verbs* ir sinonīmiski. Tomēr tradicionāli šie jēdzieni tiek šķirti, par pārejošiem uzskatot tikai tos objekta verbus, kuri piesaista nomenu akuzatīvā.

Šāds ierobežojums gramatiskās formas ziņā ir atrodams ikvienā pārejoša verba definīcijā, piem., „pārejoši ir tie darbības vārdi, kam nepieciešams papildinātājs akuzatīvā vai kas spēj potenciāli ar to saistīties” (Nītiņa 2001, 66), „pārejoša verba gramatiskā pazīme ir papildinātājs akuzatīvā bez prievārda” (MLLVG 1959, 548), „darbības vārds, kurš nosauc darbību, kas vērsta uz objektu akuzatīvā bez prievārda [..]. Ja pārejoša darbības vārda objekts ir noliegts vai apzīmē daļu no veselā, tad tas var būt arī ģenitīvā, piem., *neizjust prieku*” (VPSV 2007, 285), „tāds (darbības vārds), kas teikumā saistās ar darbības objekta nosaukumu akuzatīvā” (LVV 2006, 781).

Aplūkotās definīcijas atklāj, ka pārejoši ir tikai tie verbi, kuri saistās ar tiešo objektu (objektu, kas izteikts ar papildinātāju akuzatīvā, retāk ar ģenitīvu (sk. VPSV 2007, 285)). Pārejošu verbu grupā netiek iekļauti verbi, kuri piesaista citādi izteiktu objektu, resp., šādi verbi ar objekta nosaukumu *ne-akuzatīvā*, līdzīgi kā verbi bez objekta nosaukuma, tiek uzskatīti par nepārejošiem.

NEPĀREJOŠI VERBI

Nav objekta nosaukuma

Rīta agrumā visi žāvājas un gulšnā.

PĀREJOŠI VERBI

Ir objekta nosaukums akuzatīvā

Nepilsoņi kārto valsts valodas zināšanu pārbaudes eksāmenu.

NEPĀREJOŠI VERBI

Ir objekta nosaukums
ne-akuzatīvā

Jaunieši domā par nākotni.

Šāds dalījums ir pamatots vienīgi konkrētas gramatiskās formas lietojumā, taču semantiski ir pretrunīgs. Pēc raksta autores domām, nav pamata izvēlēties vienu gramatisko formu par pārejamības pazīmi. Uzmanība būtu jāpievērš semantikai, proti, tam, vai darbības vārds nosauc darbību (procesu), kas jebkādā veidā pāriet no darbības subjekta uz darbības objektu.

Raksta autore piekrīt tiem valodniekiem, kuri uzskata, ka arī pārejamību var skatīt saistībā ar **prototipu teoriju**, tādējādi šķirot prototipiskas pārejošas situācijas no mazāk prototipiskām pārejošām situācijām. Prototipiska pārejoša situācija ir tad, ja verbs nosauc darbību, kurai ir veicējs (agenss) un darbības rezultāts jeb cietējs (pacienss) (sīkāk par prototipiskām pārejošām situācijām sk. Hopper, Thompson 1980; Givón 2001; Wierzbicka 2004), piem.,

(1) *Mamma viņu per.*

Puika apgāza vaboli uz muguras un skatījās, kā tā tirina kājas.¹

Minētajos teikumos ir dzīvs darītājs, aktīva darbība un darbības ietekmes objekts, proti, kāds, kurš darbības dēļ cieš. Tās ir prototipiskas pārejošas situācijas.

Aplūkojot pārejošas darbības subjektu, Romāns Jakobsons (*Roman Jakobson*) ir norādījis, ka tas ir dzīva būtne, savukārt šādas darbības objekts ir nedzīva būtne jeb vienība (Jakobson 1984, 71). Te varētu minēt šādus piemērus:

(2) *Viņš ir izjaucis veļas mašīnu.*

.. mums pašiem vispirms bija jāiet pie gaļas izcirtēja, kurš nosvēra gaļu un izrakstīja rēķinu.

Šajos piemēros verbam piesaistītie nomeni *mašīna*, *gaļa* un *rēķins* tiešām ir nedzīvas vienības, taču tādā gadījumā, pēc raksta autores domām, būtu jārunā nevis par cietēja (kas pārcieš darbības ietekmi), bet gan tēmas semantisko lomu. Taču nenoliedzams ir fakts, ka darbība nepaliek subjekta darbības laukā, bet gan pāriet uz objektu, tāpat kaut kādā mērā ietekmē objektu. Tādējādi, izmantojot pārejošu verbu definēšanai semantiskās lomas, būtu lietderīgi runāt ne vien par cietēju, bet arī tēmu kā pārejošas darbības ietekmes objektu.

Iepriekš aplūkotie piemēri atbilst pārejošai konstrukcijai „verbs + akuzatīvobjekts” (sk. Ozola 1985, 217), taču šajā vietā lietderīgi aplūkot teikumus ar citādi izteiktiem objektiem. Tā, piem.:

(3) *Viņš aplusa .. un, lai sāpes pārietu, ar kreisās rokas pirkstiem ieknieba piekariņā, atstādams no nagiem piekariņā plaisu.*

No brendija pudeles viņa dzēra garu malku, tad iekodās saldajā marcipānā ..

Baņuta iekraupējās vannas malās kā planktona sikspārnis.

Kā redzams, darbības objekts var tikt izteikts arī ar nomenu lokatīvā. Tomēr minētie objekti atšķiras pēc darbības ietekmes pakāpes. Pirmajā piemērā par

¹ Piemēros lietoti tradicionālie teikumlocekļu pasvītrojumi – darītājs (teikuma priekšsmets) pasvītrots ar vienu svītru, predikāts (izteicējs), kas nosauc darbību, pasvītrots ar dubultu svītru, savukārt cietējs (ar akuzatīvu izteikts papildinātājs) pasvītrots ar raustītu svītru. Treknrakstā izcelts aplūkots predikāts un objekts.

darbības ietekmi uz piekariņu ļauj spriest divdabja teicienā minētā informācija. Šajā piemērā ar lokatīvu izteiktais objekts semantiski ir līdzvērtīgs iepriekš aplūkotajam teikumam *Vīnš ir izjaucis velas mašīnu*, jo abi darbības objekti darbības gaitā tiek pārveidoti. Otrā piemēru var sastatīt ar līdzīgu teikumu *Vīna .. koda saldo marcipānu*, tādējādi viegli konstatējot, ka *marcipāns* gan akuzatīva, gan lokatīva formā ir darbības objekts. Atšķirīgas šajos teikumos ir vienīgi darbības vārdu nozīmes, proti, darbības vārds *iekosties* nozīmē '1. Cieši satvert (ar zobiem); ieķerties (ar zobiem)' (MLVV_T), savukārt darbības vārds *kost* nozīmē '1. Ar zobiem tvert, spiest (ko), lai atdalītu daļu (no tā)' (MLVV_T). Tātad pirmajā teikumā norādīts tas, ka marcipāns ir satverts zobos (lasītājs tālāk pats var pieņemt, ka teikumā, visticamāk, ir domāta marcipāna ēšana), savukārt otrajā teikumā ir pateikts, ka marcipāns tiks sadalīts gabalos (tātad apēsts). Savukārt trešajā piemērā *vannas malas* darbības gaitā nekādi netiek pārveidotas, taču darbība uz tām ir vērstā, tādēļ arī *malas* ir darbības objekts.

Iepriekš minētajos piemēros redzams, ka objekta gramatiskā forma ir atkarīga no predikāta, kuram tas piesaistīts. Tā teikumu *Banuta iekrampējās vannas malās kā planktona sikspārnis* varētu pārveidot, lai objekta nosaukums tiktu izteikts ar akuzatīvu, piem., *Banuta sakāra vannas malas kā planktona sikspārnis*. Abos teikumos izteiktās situācijas ir līdzīgas, atšķiras katrā teikumā lietotais predikāts un tādējādi arī tam piesaistītā objekta gramatiskā forma. Tas pats būtu sakāms par šādu piemēru pāri – *Vectēvam iekoda lapsene* un *Vectēvu sakoda lapsene*. Aplūkojot minētos teikumus, var secināt, ka predikāts *iekost* saistās ar objekta nosaukumu datīvā, bet predikāts *sakost* saistās ar objekta nosaukumu akuzatīvā, taču abu predikātu nosauktā darbība ietekmē gan ar datīvu, gan ar akuzatīvu izteikto objektu. Tādējādi varētu domāt, ka starp dažādi izteiktajiem objektiem nav nekādas semantiskas atšķirības.

Tomēr, kā zināms, katram locījuma ir sava nozīme. R. Jakobsons, rakstot par krievu valodas locījumu nozīmēm, šķīris perifēros un centrālos locījumus. Centrālie locījumi (krievu valodā R. Jakobsons par tādiem nosaucis nominatīvu, ģenitīvu un akuzatīvu) norāda, ka referenti, kas izteikti šo locījumu formā, ir uzskatāmi par izteikuma centrālo saturu, kamēr ar perifērajiem locījumiem (krievu valodā tādi ir datīvs, instrumentālis un lokatīvs) izteiktie referenti veido izteikumā nosauktās situācijas perifēriju (Jakobson 1958, 158; Jakobson 1984, 78), ko varētu dēvēt arī par izteikuma papildsaturu.

Šajā sakarā R. Jakobsons rakstījis arī par locījumu hierarhiju un situācijas dalībnieku ranga pazemināšanu vai paaugstināšanu (sk. Jakobson 1984). Tā, piem., salīdzinot teikumus *Gleznu ir gleznojis amatieris* un *Glezna ir amatiera gleznota*, redzams, ka darbības objekts un darbības subjekts katrā no tiem ir izteikts ar citu locījumu. Pirmajā teikumā atspoguļota tipiska pārejoša darbība, kur darbības darītājs jeb agenss ir izteikts ar tipisku izteikšanas līdzekli, proti, teikuma priekšmetu nominatīvā, bet darbības objekts, šajā gadījumā tā ir tēma, izteikts ar tipisku izteikšanas līdzekli – papildinātāju akuzatīvā. Otrajā teikumā darītājs izteikts ar mazāk tipisku izteikšanas līdzekli, resp., apzīmētāju ģenitīvā, savukārt tēma ir izteikta ar teikuma priekšmetu nominatīvā. Tas, ka darītājs izteikts ar *ne-nominatīvu*, norāda uz tā pārvirzi perifērijā, līdztekus kam ar nominatīvu izteiktā tēma tiek izvīrīta par teikuma galveno saturu. Darītājs, kurš tiek novīrīts

perifērijā, tiek traktēts kā izteikumā nepieciešamā presupozīcija² (Jakobson 1984, 79).

Rezumējot iepriekš sacīto, vienā un tajā pašā situācijā darbības objektus var izteikt ar dažādiem locījumiem, tādējādi marķējot objektu kā centrālo vai perifēro izteikuma saturu, taču locījuma izvēle, pēc raksta autores domām, neietekmē darbības vērsumu uz darbības objektu.

Pārejamības izpratne saistīta ar vēl kādu būtisku jautājumu, resp., vai var runāt par daudznozīmīga verba atsevišķām pārejošām nozīmēm vai tomēr par paša verba (tātad visu nozīmju kopuma) pārejamību.

Šajā sakarā Ā. Ozola norādījusi, ka pārejamība ir viens no verba semantiskās struktūras komponentiem, proti, sēma, kas var piemist vienam, vairākiem vai visiem daudznozīmīga verba leksiski semantiskajiem variantiem (Ozola 1983, 7; sk. arī Ozola 1971, 218). Līdzīgu viedokli paudusi I. Freimane, uzsverot, ka „transitīva vai intransitīva ir tieši noteikta verba nozīme. Tāda ir katra no poli-sēmiska verba nozīmēm” (Freimane 2008, 77). Tātad no abu autoru viedokļa izriet, ka par pārejamību jārunā konkrētā izteikumā un ka vienu un to pašu verbu iespējams lietot gan pārejoši, gan nepārejoši. Šādu viedokli ilustrē arī latviešu valodas vārdnīcu materiāli.

Pārejoši parasti tiek lietoti fizisku darbību verbi. Darītājs tādā gadījumā parasti ir dzīva būtne (anim+, hum+) un mērķtiecīgi veic darbību, savukārt cietējs (tēma) var būt gan dzīva būtne, gan nedzīva vienība (anim+/-, hum +/-), turklāt parasti tas ir arī konkrēts, piem.:

- (4) ***Igauni būvēja** tolaik Eiropā lieliskāko burāšanas **bāzi**.
Iepriekšējā semestra beigās mežā **cepām desinas**.
Daži **gudrinieki** paši **sfagnu vāc** un **kaltē**.*

Minēto piemēru sakarā var sacīt, ka to semantiskā un sintaktiskā struktūra ir simetriska, jo verba nozīmes īstenošanai nepieciešamie objekti sintaktiski ir izteikti. Taču jāņem vērā, ka objektu nosaukumi teikuma sintaktiskajā struktūrā var arī nebūt izteikti, ja tie sarunbiedriem ir zināmi vai ir izsecināmi no konteksta un situācijas, kā arī tad, ja tie ir vispārināti, piem.,

- (5) ***Aizpogā** kārtīgi! **Neizlej!** **Skolēni** slikti **ēd**.*

Savukārt verbi, kuri nosauc kādu garīgu darbību/norisi vai uztveres spēju, vārdnīcās skaidroti gan kā pārejoši, gan kā nepārejoši lietojami verbi. Tā, piem., darbības vārds *dziedāt* teikumā *Zēns ļoti skaisti **dzied***, pirmkārt, analizējams kā nepārejošs darbības vārds ar nozīmi ‘nodarboties ar vokālo mākslu’, savukārt gan pārejoši, gan nepārejoši tas var tikt lietots ar nozīmi ‘ar balsi veidot muzikālas skaņas, izpildot melodiju, vokālo partiju’ (LVV 2006, 265). Pārejošā lietojumā nepieciešams objekta nosaukums, piem., *Zēns ļoti skaisti **dzied dziesmu*** vai *Zēns ļoti skaisti **dzied partiju*** u. tml. Ja objekta nosaukums teikumā ir, tad var sacīt, ka teikums ir gan gramatiski, gan semantiski pilnīgs.

Līdzīgi analizējami šādi teikumi:

² Presupozīcija ir „izteikuma slēptais saturs, resp., fona informācija, kas netiek tieši apgalvota un saglabājas noliegumā” (VPSV 2007, 309).

(6) *Bērns* vēl *neraksta*

un

Viņš man vairs *neraksta*.

Pirmajā teikumā domāta prasme veidot rakstu zīmes un to savienojumus (LVV 2006, 902), precīzāk, šīs prasmes trūkums. Tādā gadījumā darbības vārds vārdnīcā skaidrots kā nepārejošs. Savukārt otrajā teikumā darbības vārds *rakstīt*, kā tas norādīts vārdnīcā, ir gan pārejoši, gan nepārejoši lietojams. Vārdnīcā šis darbības vārds skaidrots kā pārejošs, ja tas lietots ar nozīmi ‘sacerēt, sastādīt kādu tekstu’ (LVV 2006, 902), tādā gadījumā otrajā teikumā būtu nepieciešams pievienot arī objekta nosaukumu. Tikai tad varētu runāt par gramatisko un arī semantisko minimumu. Taču šis pats piemērs analizējams arī kā teikums ar nepārejošu darbības vārdu, ja tas lietots ar nozīmi ‘sacerēt un sūtīt vēstules’ (LVV 2006, 902).

Arī teikumā *Ja vakaros bērns redz, ka tētis lasa un mamma lasa, viņš dara tāpat* predikāts *lasīt* semantiski ir saistīts ar objekta nosaukumu. Par to liecina predikāta nozīmes skaidrojums vārdnīcā: *lasīt* – ‘1. Uztvert rakstu zīmes, tekstu, simbolus [...]. 2. Uztverot tekstu, iegūt informāciju, uzzināt, apgūt (ko)’ (LVV 2006, 581).

Salīdzināsim šādus teikumus:

(7) *Mārtiņš dzird*

un

Mārtiņš dzird dziesmu.

Pirmajā teikumā izteikta spēja dzirdēt, resp., spēja uztvert. Otrajā piemērā izteikta spēja uztvert kaut ko noteiktu. Taču abos piemēros verbam *dzirdēt* semantiski nepieciešams objekts. Pirmajā teikumā objekts var būt jebkas, ko var dzirdēt, taču, tā kā tas ir ļoti vispārināts, tad sintaktiski to var neminēt, savukārt otrajā teikumā uztveres situācija ir konkrētāka, tādēļ teksta autoram ir svarīgi precizēt, ko tieši Mārtiņš dzird. Tātad – jo konkrētāka ir izteikumā raksturotā situācija, jo lielāka ir iespēja objektam tikt realizētam arī sintaktiski. To norādījusi arī I. Freimane, proti, ‘transitīvums ir saistīts ar konkrētāku nozīmi, bet intransitīvums ar vispārīgāku’ (Freimane 2008, 77).

Aplūkotajos piemēros subjekts ir vai nu darītājs, vai izjutējs (anim+, hum+), bet objekts parasti ir kāds abstrakts jēdziens, resp., tēma (anim-, hum-).

Runājot par pārejamības interpretāciju, noteikti jāmin *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā* paustais viedoklis par to, ka ‘katrs verbs ir vai nu pārejošs, vai nepārejošs; pārejamība vai nepārejamība ir katra verba potenciāla īpašība, ko var noteikt arī ārpus konteksta, pēc formas vai tikai pēc satura’ (MLLVG 1959, 548). No šī uzskata izriet, ka pārejamība piemīt visam verba nozīmju kopumam, nevis atsevišķām verba nozīmēm. Tātad var runāt par pārejošu/nepārejošu verbu kā tādu, resp., pārejamību kā kategoriju skatīt ārpus konteksta. Savukārt konkrētu izteikumu sakarā var runāt par pārejamības sintaktisku īstenošanos vai neīstenošanos.

Secinājumi

Objekta gramatiskajiem izteikšanas līdzekļiem nav nozīmes pārejamības un nepārejamības šķīrumā. Teikuma semantiskās struktūras sakarā nav būtiski, vai objekts sintaktiskajā struktūrā tiek izteikts, piem., ar akuzatīvu, ģenitīvu, lokatīvu vai prievārdisku locījuma formu.

Aplūkojot teikuma sintaktiskajā struktūrā īstenotus objektus, var rasties grūtības norobežot ar prievārdisku locījuma formu izteiktu objektu, resp., papildinātāju no apstākļa, tādējādi rodas grūtības norobežot pārejošus verbus no nepārejošiem. Tādēļ raksta autore uzskata, vārdnīcās nav lietderīgi veltīt tik lielu uzmanību pārejamības/nepārejamības nošķiršanai. Pārejošs vai nepārejošs verba lietojums izriet no katras atsevišķas saziņas situācijas.

Tas, vai verbs ir pārejošs, tiešām ir svarīgi ciešamās kārtas izveidē, proti, ja verbs ir pārejošs, tas nozīmē, ka teikumu ar šādu verbu iespējams pārveidot no darāmās kārtas ciešamajā kārtā, piem., *Sēnotāji lasa tikai kādas 20–30 sēņu sugas* un *Tikai kādas 20–30 sēņu sugas tiek lasītas*.

Saīsinājumi un apzīmējumi

LVV	<i>Latviešu valodas vārdnīca</i>
MLLVG	<i>Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I daļa</i>
MLVV _T	<i>Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca</i>
VPSV	<i>Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca</i>

Avots

Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss. Pieejams: www.korpuss.lv

Literatūra

1. Freimane, Inta. 2008. *Trešā persona latviešu verbu sistēmā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
2. Givón, Talmy. 2001. *Syntax. A Functional-Typological Introduction. II*. Amsterdam: John Benjamins.
3. Hopper, Paul J., Thompson, Sandra A. 1980. Transitivity in Grammar and Discourse. *Language*. Vol. 56, No. 2, 251–299. Pieejams: http://www.romanistik.uni-freiburg.de/raible/Lehre/2006/Materialien/Hopper_Thompson.pdf
4. *Latviešu valodas vārdnīca*. 2006. Rīga: Avots.
5. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I daļa*. 1959. Autoru kolektīvs. Rīga: LPSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
6. *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*. LU Latviešu valodas institūts. Pieejams: www.tezaurs.lv/mlvv/
7. Nītiņa, Daina. 2001. *Latviešu valodas morfoloģija (konspektīvs lokāmo vārdšķiru apskats)*. Rīga: Rīgas Tehniskā universitāte.
8. Ozola, Ārija. 1971. Verba transitivitātes un intransivitātes kategorijas leksiski gramatiskais raksturs. *Vārda semantika*. Rīga: Zinātne, 216–228.

9. Ozola, Arija. 1983. *Perehodnost' glagola v sovremennom latyšskom literaturnom jazyke*. Avtoreferat disertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata filologičeskikh nauk. Rīga: Akadēmija nauk Latvījskoj SSR.
10. Ozola, Ārija. 1985. Verba transitivitātes būtība un izpausmes likumsakarības mūsdienu latviešu literārajā valodā. *Baltu valodas senāk un tagad*. Rīga: Zinātne, 216–223.
11. Paegle, Dzintra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija. I daļa*. Rīga: Zinātne.
12. Jakobson, Roman. 1958. Morfoloģičeskie nabljudenija nad slavjanskim skloneņiem. *Roman Jakobson. Selected writings. Word and Language*. 1971. Netherlands: Mouton & Co, 154–183.
13. Jakobson, Roman. 1984. *Russian and Slavic Grammar Studies 1931–1981*. Berlin: Mouton.
14. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs, O., Joma, D., Kalnača, A., Lokmane, I., Markus, D., Pūtele, I., Skujiņa, V. (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
15. Wierzbicka, Anna. 2004. *Semantics. Primes and Universals*. United States: Oxford University Press.

Summary

Transitivity and intransitivity build opposition, which have been analyzed syntactically in Latvian linguistics – the realization of transitivity in syntactic structure of sentence has been analyzed. As per author's opinion syntactic view does not completely reflect the essence of transitivity, therefore attention is in this article paid to understanding transitivity and transitive verbs as well as means of object expression.

Division in transitive and intransitive verbs was based on transitive verb object being expressed in accusative (occasionally in genitive), thereby leaving outside of transitive verbs group the verbs having object being expressed in different case. Such division is not reasonable as per author's opinion; therefore this article underlines opinion, that transitivity should be analyzed from point of view of semantic structure. Examples being discussed in this article confirm that grammatical expression means of object do not have a role in determining if the verb is transitive or intransitive. Transitive or intransitive use of verb depends on every particular communicative situation.

Some remarks on Latvian aspect

Dažas piezīmes par latviešu valodas aspektu

Daiki Horiguči (Daiki Horiguchi)

Japan Society for the Promotion of Science
University of Tsukuba, Faculty of Humanities and Social Sciences
1-1-1 Tennodai, Tsukuba, Ibaraki, 305-8571 Japan
E-mail: *sirdspuksti@gmail.com*

The article provides some remarks on Latvian aspect. It discusses some semantic oppositions and cases of aspectual neutralization, and also proposes one of the criteria determining the aspect of aspectually neutral verbs in the context – case of temporal adverbials *locative/accusative*. Overall, the Latvian aspect can be characterized by its non-rigid expression of aspectual opposition and the possibility of mutual replaceability.

Keywords: aspect, perfective, imperfective, aspectual oppositions, aspectual neutralization, replaceability

1. Introduction

Does Latvian aspect represent the grammatical or the lexical? The question itself is a rhetorical one. It all depends on how we interpret the grammatical in contrast to the lexical and *vice versa*, not to speak of difficulties in delimiting them distinctly. A similar duality can be postulated between inflection and word-formation as well (Percov 1998; Zaliznjak & Šmeljev 2000, 14–16; Kalnača 1998, 247; Kalnača 2004, 6, etc).

Staltmane, one of the founders of Latvian aspectology, states that the Latvian aspect is “a lexico-grammatical category” and “the grammatical features of verbal aspect manifests themselves not as strict rules, but rather as tendencies” (Staltmane 1958, 266). Kalnača defines Latvian verbal aspect as a “functionally semantic category” which unites lexical, morphological and syntactic means for aspectual expression (Kalnača 1998, 248).

Due to the formal – and also semantic – similarities, the description of Latvian verbal aspect has been based on the Slavic, namely Russian aspectology. Indeed, an adjustment of the Slavic aspect system and methods of its description do work in Latvian aspectology as well, but only to some extent. In Russian, the verbal aspect, in other words, aspectual opposition is regarded as a grammatical category *a priori*, which allows to separate the grammatical (aspectual) meaning from the lexical one when one questions the opposition *grammatical/lexical*, and therefore their relationship and mutual influence have been focused on as noteworthy phenomena. In describing the Latvian aspect, it is impossible to base ourselves on a clear, “prepared” alignment *grammatical/lexical* from the outset as in Russian.

The traditional description in Latvian aspectology states that the aspectual opposition is expressed by two means: by the prefix – *lasīt* ‘read (imperfective, further ipf)’, *izlasīt* ‘read (perfective, further pf)’ and by periphrastic forms – *iet ārā* ‘go out (ipf)’, *iziet* ‘go out (pf)’. The “periphrastic pairs” are regarded equally with “prefixal pairs” as aspectual pairs, and indeed the periphrastic imperfective names the action in process oriented towards a spatial goal.

However, the positioning of two types of aspectual pairs should be reconsidered. The use of adverbs itself is not connected with the aspect, because one can observe a redundant use of adverb even with a prefixed verb such as *ieiet iekšā* ‘go in’ (Mathiassen 1997, 118, for further investigation see Holvoet 2001, 134–146) and the spatial goal can be expressed not only by prefixes, but also by adverbs or adverbial phrases (Nešpore 2009, 65). According to Staltmane, “when a context specifies motion expressed by the verb clearly enough, the adverb replacing the prefix is facultative or redundant” (Staltmane 1958, 116). Also it is noteworthy that the use of adverbs is observed more often in colloquial language and thus related to stylistics (Staltmane 1958, 188–189; Hauzenberga-Šturma 1979, 301–302).

Even when a prefix has a spatial meaning, it does not always mean that the verb has the imperfective counterpart with the adverb. Let us see examples with *sūtīt* ‘send (ipf)’. This verb has its prefixed verbs spatially modified (*aizsūtīt* ‘ship off’, *izsūtīt* ‘send around, send out’) and lexicalized, thus lacking their aspectual pairs (*izsūtīt* ‘deport’, *pasūtīt* ‘order’). Here the question arises: what is the aspectual counterpart of *nosūtīt* ‘send (pf) (for example, an e-mail)’? Indeed, *sūtu prom* ‘I am sending away (my e-mail)’ can be an utterance pronounced simultaneously when one presses a button “send an e-mail” (the example heard by the author). However, as we see in the further example with *nosūtīt/sūtīt*, aspectual counterpart of the prefixed verb would not be qualified as *sūtīt prom* ‘send away (supposedly periphrastic ipf)’, but rather as the unprefixed verb *sūtīt* ‘to send (ipf)’. The status of the “periphrastic pair” still remains unclear and aspectual pairing of the verbs needs further investigation. Further, I will present examples mainly with prefixal pairs.

2. Semantic oppositions related to *perfective/imperfective*

As is well known, the aspectual opposition does not cover the whole verbal lexis in Latvian. It is relevant mostly for the “accomplishment verbs” in the traditional Vendlerian classification of verbs (Holvoet 2001, 153–158; Wälchli 2004, 148), or in other words, telic verbs.

The most primal opposition lies in that the imperfective verb denotes an action in process, while the perfective verb denotes a complete action. Only imperfective verbs can be used in response to the classical question “What are you doing now?”.

- (1) *Ko tu tur dari? – Ēst taisu.*
 what you.NOM there do.PRS.2SG eat.INF **make.PRS.1SG**
 ‘What are you doing? – I am making (ipf) something to eat.’

(Diena 20.08.2011)

- (2) (...) *brauc ciemos, es uztaisīju ēst.*
 come_over.IMP.2SG I.NOM **make.PST.1SG** eat.INF
 ‘[...] come over, I made (pf) something to eat.’
 (Mājas Viesis 29.06.2007)
- (3) *Kādas durvis atvērās un aizvērās. Iestājās miers.*
 one.NOM.PL door.NOM.PL **open.PST.3** and **close.PST.3** settle.PST.3 peace.NOM
 ‘A door opened (pf) and closed (ipf). Peace settled.’
 (Kurzemnieks 20.10.2005)
- (4) (...) *tās pašas no sevis nemitīgi vērās vaļā*
 it.NOM.PL itself.NOM.PL from self.GEN unceasingly **open.PST.3**
vai ciet.
 or **close.PST.3**
 ‘[A door] was unceasingly opening (ipf) or closing (ipf) of its own accord.’
 (NRA 17.05.2003)
- However, if a verb denotes a generalized action, this opposition is not actualized and neutralized. Kalnača names a semantic opposition *concrete/general* related to aspectual opposition (Kalnača 2004, 19). In this semantic opposition, even if both actions named by the perfective and imperfective verbs can be relevant for usual or habitual events, the perfective verbs are preferred to denote more concrete, sometimes quantified action. As in the examples (5)-(7), the semantic opposition is realized by complements or the circumstances of each action.
- (5) *Varētu teikt, ka neēdu kūciņas, bet tad es*
 can.COND say.INF that **not_eat.PRS.1SG** cake.ACC.PL but then I.NOM
melotu – gadā vienu, varbūt divas kūciņas apēdu.
 lie.COND year.LOC one.ACC maybe two.ACC cake.ACC.PL **eat.PRS.1SG**
 ‘I could say that I don’t eat (ipf) cakes, but then I would be lying – I eat (pf) one, maybe two cakes per year.’
 (Diena 31.10.2009)
- (6) *Vienīgi Mātes dienā piezvanu mammai. Bet es*
 only mother.GEN day.LOC **call.PRS.1SG** mum.DAT but I.NOM
zvanu mammai arī citās dienās.
 call.PRS.1SG mum.DAT too other.LOC.PL day.LOC.PL
 ‘Only I call (pf) my Mum on Mother’s Day. But I call (ipf) Mum on other days, too.’
 (Diena 28.02.2004)

- (7) (...) *kritika arī tika izteikta attiecībā par iespēju*
šos pieteikumus (...) ik dienu sūtīt pa faksu.
 this.ACC.PL application.ACC.PL every_day send.INF by fax.ACC
Vidēji tika rēķināts, ka dienā vajadzētu nosūtīt aptuveni 150 lpp.
 day.LOC should.COND send.INF about pp.

‘[...] the criticism was also expressed in relation to the possibility of sending (ipf) these applications [...] every day by fax. On average, it was estimated that about 150 pages would have to be sent (pf) per day.’

(sic. Dienas Bizness 20.01.2010)

Contextually some imperfective verbs function as conative which denotes an effortful action targeted towards accomplishment. This meaning is actualized by their repetitive use and the perfective verbs used nearby.

- (8) *Iznācu no viesnīcas, centos iedarbināt moci,*
 come_out.PST.1SG from hotel.GEN try.PST.1SG start_up.INF bike.ACC
darbinu, darbinu, bet nekādas reakcijas.
 start_up.PRS.1SG start_up.PRS.1SG but no.GEN reaction.GEN

‘I came out of the hotel, I tried to start up (pf) the bike, I’m starting up (ipf) and starting up (ipf), but no reaction.’

(Klubs August 2009)

- (9) (...) *es viņam devu santīmus, taču viņš neņēma.*
 I.NOM he.DAT give.PST.1SG santim.ACC.PL but he.NOM not_take.PST.3
Iedevu vismaz ābolu. Viņš uzreiz iekodās
 give.PST.1SG at_least apple.ACC he.NOM immediately bite_into.PST.3
un slavēja rudens ražu.
 and praise.PST.3 autumn.GEN harvest.ACC

‘[...] I gave (ipf) him santims, but he did not take them. I gave (pf) to him an apple at least. He immediately bite into it and praised the autumn harvest.’

(Diena 26.07.2007)

The conative meaning may not be coherent to the lexical meaning of the verb. For example, the verb *pirkt* ‘buy’ in the example (10) does not denote a conative action ‘try to buy’. However, it designates gradual sales to a goal that is a number of sold cars.

- (10) (...) *pircēji vispirms nespēja pierast vai*
 buyer.NOM.PL at_first not_can.PST.3 get_used.INF almost
veselu gadu, bet pēc tam pirka, pirka, līdz
 whole.ACC year.ACC but after that.DAT buy.PST.3 buy.PST.3 until
nopirka veselu miljonu New Edge dizaina mašīnu (...).
 buy.PST.3 whole.ACC million.ACC design.GEN car.GEN.PL

‘[...] at first, for almost a whole year, buyers could not get accustomed [to new model car], but then they bought (ipf) and bought (ipf) until they bought (pf) a full million of the New Edge design car.’

(Diena 20.10.2004)

The example (11) is an utterance of an actress who received and had to reject two-time proposal of the role, but accepted the third one, respectively expressed by *nāca* ‘[the role] came (ipf)’ and *atnāca* ‘[the role] came (pf)’. Thus the imperfective verb denotes an action in process, oriented towards its goal.

- (11) *Loma* *nāca,* *nāca* *un* *atnāca.*
 role.NOM **come.PST.3** **come.PST.3** and **come.PST.3**

‘The role got closer (ipf) and closer (ipf) and arrived (pf).’

(Diena 12.02.2000)

Imperfective verbs divert attention from the result of an action and rhematize the circumstances of an action. In this use of the imperfective verbs, concurrence of aspects occurs and one aspect is replaceable with another aspect, but from a communicative point of view, the imperfective verbs are more preferred (for Russian see Grenn & Filjuškina Krave 2007, 56–58). Thus, the imperfective verbs focus the attention on the circumstances of action: in the examples (12) and (13), “for what he bought his house” and “in what language she read the book”.

- (12) *Tad to arī Leontijs nopirka. Tiesa, viņš to pirka*
 then it.ACC too **buy.PST.3** true he.NOM it.ACC **buy.PST.3**
kreditā, māja maksāja ap 2000 latu.
 credit.LOC house.NOM cost.PST.3 about lat.GEN.PL

‘Then Leontijs bought (pf) it [the house]. True, he bought (ipf) it on credit, the house cost about 2000 lats.’

(Vakara Ziņu Žurnāls 13.03.2009)

- (13) *Es izlasīju viņa pēdējo grāmatu „No dziļumiem”,*
 I.NOM **read.PST.1SG** he.GEN last.ACC book.ACC from depth.DAT.PL
lasīju krievu valodā.
 read.PST.1SG Russian.GEN.PL language.LOC

‘I read (pf) his last book “The Profundis”, I read (ipf) it in Russian.’

(Santa November 2008)

In the example (14), in parallel with the example (11) *Loma nāca, nāca un atnāca* ‘The role got closer and closer and arrived’, of relevance is how many times the role was proposed to the actress in total, regardless of whether it was accepted or rejected. Here all chances to get the role are incorporated in the imperfective verb. If a perfective verb would have been used, it would imply that the actress had accepted the role three times.

- (14) *Loma nāca trīs reizes.*
 role.NOM **come.PST.3** three.ACC time.ACC.PL

‘The role came (ipf) three times.’

(Diena 12.02.2000)

From the point of view of the word order, the imperfective verb, based on previous information expressed by the perfective verbs, introduces new information as rheme in the text, thus functioning as theme. In the example (15), what the refugees took with them emigrating from the country is explained in more detail with the imperfective verb *ņēma* ‘took (ipf)’ after a general statement that what the refugees took (*paņēma*) with them deserves an interest. In the example (16), being visited by friends on one’s name day is a self-evident fact, but the status of guests as being uninvited is emphasized.

- (15) *Zīmīgas un interesantas ir mantas, ko bēgļi paņēma līdzī, jo bieži viņi ņēma līdzī ne tikai sadzīvei un eksistencei*
 refugee.NOM.PL **take.PST.3** with
 because often they.NOM **take.PST.3** with

vajadzīgos priekšmetus, bet arī relikvijas un latviskus priekšmetus.

‘Significant and interesting are the belongings which refugees took (pf) with them, because they took (ipf) with them not only objects that are necessary for daily life and existence, but also relics and Latvian objects.’

(Latvijas Vēstnesis 19.06.2003)

- (16) *Vārdadienā atnāk draugi, un visi nāk neaicināti.*
 name_day.LOC **come.PRS.3** friend.NOM.PL and all.NOM.PL **come.PRS.3**
 not_invite.PTCP

‘On one’s name day friends come over (pf), and they all come (ipf) uninvited.’

(Vakara Avīze Vakara Ziņas 03.02.2000)

However, the choice of imperfective verbs highly depends on the communicative intent of a speaker and is difficult to be absolutized. For example, the last sentence may be paraphrased in three other ways, replacing one verbs with another or by combining them.

- (17) a. *Vārdadienā nāk draugi, un visi atnāk neaicināti.*
 b. *Vārdadienā nāk draugi, un visi nāk neaicināti.*
 c. *Vārdadienā atnāk draugi, un visi atnāk neaicināti.*

The verbs can be shuffled as well in the example (18) where the present passive participles both of the imperfective and perfective verbs *pirkt/nopirkt* ‘buy’ denote the meaning ‘able to be done’. True, the perfective verbs are connected to a larger content with this meaning, and here the aspectual opposition may be

interpreted as *general/concrete*, since the perfective verb is used with an additional, more concrete component (for “big” money).

- (18) *Viss šajā pasaulē ir pērkams par naudu. Un, ja*
 all.NOM this.LOC world.LOC be.PRS.3 **buy**.PTCP for money.ACC and if
nav pērkams par naudu, tad nopērkams par lielu
 not_be.PRS.3 **buy**.PTCP for money.ACC then **buy**.PTCP for big.ACC
naudu.
 money.ACC

‘Everything in the world is can be bought (ipf) for money. And if it cannot be bought (ipf) for money, then it can be bought (pf) for big money.’

(Vakara Ziņas 19.06.1998)

To summarize, I argue that the semantic oppositions expressed by *perfective/imperfective* are actualized only contextually and in some cases the choice of the verb depends on the speaker’s intent and the use of one aspect cannot be absolutized. Thus, such a replaceability of aspect represents the non-rigid character of Latvian aspect and this is an answer of Staltmane’s question why in Latvian one may use the verbs interchangeably (Staltmane 1958, 192).

3. Bi-aspectual verbs and temporal adverbials

Besides the non-rigid character of Latvian aspect, a quite number of prefix verbs which are aspectually neutral, or bi-aspectual, has to be discussed. Since one can determine the aspect of these verbs only by context, a diagnostic approach is inevitable. In the Latvian aspectology, interpretation of aspect in context has been provided (Ozola 1984, 124, and more concretely, by objective complements see Kalnača 1998, 250, Kalnača 2004, 19).

What I suggest here as one of the criteria to diagnose aspect in context is the opposition of temporal adverbials *locative/accusative*. Though MLLVG does not mention it directly, in its sections for temporal locative and accusative, verbs used in the examples are respectively imperfective and perfective (MLLVG 1959, 399, 407), that is to say, temporal adverbials are relevant to verbal aspect. Temporal accusative denotes the time during which an action continues and therefore is connected with imperfective verbs, while temporal locative indicates the time requested for a complete action and is used together with perfective verbs. The temporal locative in this meaning is synonymous with the construction *genitive noun + laikā*, as it is proved with the following dialogue:

- (19) – 55 *kilogrami trijos mēnešos – tā ir*
 kilogram.NOM.PL **three**.LOC **month**.LOC.PL it.NOM be.PRS.3
nenormālība.
 abnormality.NOM
 – *Jums ir taisnība, trīs mēnešu laikā 55*
 you.DAT be.PRS.3 truth.NOM **three**.GEN **month**.GEN.PL **time**.LOC

kilogrami – *tas nav normāli.*
 kilogram.NOM.PL it.NOM not_BE.PRS.3 normal

‘– [About a diet] 55 kilograms in three months – that’s abnormal.

– You are right, 55 kilograms within three months’ time, – it isn’t normal.’

(Latvijas Radio 04.12.2008)

In the examples (20)–(22), the verbs *uzcelt/celt* ‘build, construct’ and *izaugt/aukt* ‘grow’ are used respectively with temporal locative and accusative:

(20) *Baznīcu uzcēla trīs gadus, tagad pienācis laiks*
 church.ACC **build.PST.3** three.LOC year.LOC.PL now come.PTSP time.NOM
lielākam remontam (...).
 bigger.DAT restoration.DAT

‘The church was built (pf) within three years, and now the time has come for more extensive restoration.’

(Druva 11.11.2009)

(21) *Baznīcu cēla četrus gadus un celtniecību veikusi*
 church.ACC **build.PST.3** four.ACC year.ACC.PL and construction.ACC do.PTSP
 SIA „Jēkabpils PMK”.
 Ltd.

‘The church was built (ipf) for four years and the construction was done by “Jēkabpils PMK” Ltd.’

(Latgales Laiks 27.08.2004)

(22) *Briežu bullim ragi aug divus mēnešus un*
 deer.GEN.PL bull.DAT horn.NOM.PL **grow.PRS.3** two.ACC month.ACC.PL and
var izaugt līdz pat 20 kilogramus smagi.
 can.PRS.3 grow_up.INF till even kilogram.ACC.PL heavy.NOM.PL
Divu mēnešu laikā!
two.GEN month.GEN.PL time.LOC

‘The horns of a deer bull grow (ipf) for two months and they can grow (pf) up to 20 kilograms in weight. Within two months time!’

(Santa November 2008)

This diagnostic test with the help of the case of temporal adverbials does work for prefixed verbs aspectually neutral, too. Here are examples with the aspectually neutral *pārdot* ‘sell’, where the prefix *pār-* is lexicalized:

(23) (...) *visas biļetes pārdeva nepilnas stundas laikā.*
 all.NOM.PL ticket.NOM.PL **sell.PST.3** not_full.GEN hour.GEN time.LOC

‘[...] all the tickets were sold (pf) in just under an hour.’

(BNS 26.02.2009)

- (24) *Pēc atgriešanās Latvijā divus gadus pārdeva IT*
 after returning.GEN Latvia.LOC **two.ACC year.ACC.PL sell.PST.3**
infrastruktūras risinājumus.
 infrastructure.GEN solution.ACC.PL

‘On returning to Latvia [he] sold (ipf) IT infrastructure solutions for two years.’

(Lietišķā Diena 05.04.2011)

The use of the temporal locative and the construction *genitive noun + laikā* can accompany the verb *izpārdot* ‘sell out, sell (all, in a large quantity)’ derived from *pārdot*: *izpārdot 40 minūtēs* ‘sell out in 40 minutes’ or *izpārdot stundas laikā* ‘sell out within a hour’. The derivative is modified by the prefix *iz-* which indicates totality or exhaustion of the object. The perfective meaning of *pārdot* may contextually coincide with that of *izpārdot*, if the action of selling covers all the objects completely, as in the example (23). However, here the problem of aspectual pairing arises: their lexical meanings are not sufficiently equal to be aspectually paired. The colloquial language attests the verb *no-pārdot* ‘sell’ marked as perfective by the prefix *no-*, but it has not been admitted from a normative viewpoint.

The bi-aspectual verb *notikt* ‘happen, take place’ is used both as perfective and as imperfective according to the case of temporal adverbials.

- (25) *Amerikāņi jau pieraduši pie šīm stihiskajām*
 American.NOM.PL already be_used.PTCP to this.DAT.PL elemental.DAT.PL
nelaimēm, tāpēc evakuācija notika
 disaster.DAT.PL so evacuation.NOM **happen.PST.3**
dažās stundās.
some.LOC.PL hour.LOC.PL

‘The Americans are already used to these natural disasters, so the evacuation took place (pf) within a few hours.’

(Rīgas Balss 16.09.2009)

- (26) *Svinības notika dažas stundas. Tika*
 festivity.NOM.PL **happen.PST.3 some.ACC.PL hour.ACC.PL be.PST.3**
teikti daudzi tosti.
 say.PTCP many.NOM.PL toast.NOM.PL

‘The festivities went on (ipf) for some hours. Many toasts were proposed.’

(Latvijas Avīze 23.02.2004)

It is noteworthy that the lexical meanings of nouns have a relation with verbal aspect. An evacuation itself supposes telicity and is quite closely associated with the time needed for its completion. Festivities too, may be connected with the time required, but in the example (26) the temporal accusative designates the time during which the action was going on.

The different cases of temporal adverbials conditioning aspectual opposition apply to unprefixed verbs like *veikt* ‘do, accomplish’ which lexically seems closer to a perfective verb, though it has the perfective counterpart *paveikt*:

- (27) *3608 km garo distanci viņš veica 86 stundās,*
 long.ACC distance.ACC he.NOM accomplish.PST.3 hour.LOC.PL
15 minūtēs un divās sekundēs.
 minute.LOC.PL and two.LOC.PL second.LOC.PL

‘He completed the 3608 km distance within 86 hours 15 minutes and 2 seconds.’

(Sporta Avīze 23.07.2013)

- (28) *1500 metru distanci Valērija paveica 4:38,92 minūtēs (...).*
 meter.GEN.PL distance.ACC accomplish.PST.3 minute.LOC.PL

‘Valērija completed the distance of 1500 m in 4:38.92 minutes (...).’

(Latgales Laiks 25.05.2012)

Thus the opposition of cases of temporal adverbials allows to profile aspectually relevant semantics of verbs and leads to a necessity to investigate further not only aspectually paired verbs, but also bi-aspectual verbs in connection with lexical meanings of words surrounding the verb overall.

4. Conclusion and outlook

The Latvian aspect is characterized by a non-rigid character of aspectual opposition *perfective/imperfective*. Due to its neutralization and the replaceability of one aspect with another, it complicates a formal approach, thus requiring a textual and pragmatic one. Aspectually relevant linguistic elements such as complements, temporal adverbials and their lexical meanings should be investigated in more detail to identify the nature of Latvian aspect more clearly.

Abbreviations

ACC	Accusative
COND	Conditional Mood
DAT	Dative
GEN	Genitive
INF	Infinitive
IMP	Imperative mood
ipf	imperfective
LOC	Locative
MLLVG	<i>Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika</i>
NOM	Nominative
pf	perfective
PL	Plural

PRS	Present
PTCP	Participle
PST	Past
SG	Singular

References

1. Grenn, Atle, Filjuškina Krave, Marija. 2007. Konkurencija vidov: pragmatiskie implikatury i anaforičeskije presuppozicii nesoveršenogo vida. *Voprosy jazykoznanija*. 4. Moskva: Rossijskaja akademija nauk, 51–62.
2. Hauzenberga-Šturma, Edīte. 1979. Zur Frage des Verbalaspekts im Lettischen. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*. 93. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 279–316.
3. Holvoet, Axel. 2001. *Studies in the Latvian verb*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
4. Kalnača, Andra. 1998. Darbības vārda veida opozīcijas kontekstuālā izpausme latviešu valodā. *Linguistica Lettica*. 2. Rīga: Latviešu valodas institūts, 247–255.
5. Kalnača, Andra. 2004. Darbības vārda veida kategorijas realizācija latviešu valodā. *Linguistica Lettica*. 13. Rīga: Latviešu valodas institūts, 5–34.
6. Mathiassen, Terje. 1997. *A Short Grammar of Latvian*. Ohio: Slavica Publishers.
7. Nešpore, Gunta. 2009. Latviešu valodas pārvietošanās verbi teliskuma aspektā. *Latvijas Universitātes Raksti. Valodniecība. Latvistika un somugristika*. 746. Rīga: Latvijas Universitāte, 64–73.
8. Ozola, Ārija. 1984. Par priedēkļa *no-* lietošanu pabeigtības nozīmē vietā un nevietā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi*. 20. Rīga: Liesma, 128–138.
9. Percov, Nikolaj V. 1998. Russkij vid: slovoizmenenie ili slovoobrazovanie? *Tipologija vida: problemy, poiski, rešenija*. Moskva: Moskovskij gosudarstvennyj universitet, 343–355.
10. Sokols, Evalds (ed.) 1959. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. I. Fonētika un morfoloģija. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmija.
11. Staltmane, Velta. 1958. *Verbu veidi mūsdienu latviešu literārajā valodā*. Disertācija filoloģijas zinātņu kandidāta grāda iegūšanai. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmija.
12. Wälchli, Bernhard. 2004. Review of the book *Studies in the Latvian verb*, by Axel Holvoet. *Baltu filoloģija*. 13 (1). Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds, 141–153.
13. Zaliznjak, Anna A., Šmelev, Aleksej D. 2000. *Vvedenie v russkiju aspetologiju*. Moskva: Jazyki russkoj kul'tury.

Kopsavilkums

Raksta mērķis ir sniegt dažas piezīmes par latviešu valodas aspektu. Rakstā tiek apskatītas vairākas semantiskas opozīcijas un to neitralizācijas gadījumi, kā arī tiek piedāvāts kritērijs, ar kuru iespējams noteikt aspektuāli neitrāla verba aspektu kontekstā – laika apstākli, kas izteikts ar locījuma *lokatīvs / akuzatīvs* opozīciju. Latviešu valodas aspektam kopumā nepiemīt stingra aspektuālā opozīcija un verba veidu savstarpējas aizstāšanas iespēja.

Darbības vārda morfoloģiskās un sintaktiskās palīgnozīmes robežas

Borders of verb functions as morphologic or syntactic auxiliaries

Baiba Ivulāne

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

E-pasts: baiba.ivulane@lu.lv

Rakstā aplūkota latviešu valodas darbības vārdu palīgnozīme morfoloģiskā un sintaktiskā funkcijā, galveno uzmanību pievēršot palīgdarbības vārdu un saitiņu izpratnei un iespējamiem robežgadījumiem. Latviešu valodniecībā par palīgdarbības vārdiem tradicionāli uzskatīti tie darbības vārdi, kuri piedalās patstāvīgu darbības vārdu analītisko laika formu veidošanā, un par saitiņām – tie darbības vārdi, kuri izmantoti nominālos un adverbīalos izteicējos. Taču ir iespējama arī citāda darbības vārdu palīgnozīmes interpretācija un ir autori, kuri neatzīst analītisku darbības vārdu formu pastāvēšanu vai vismaz uzsver analītisko darbības vārdu formu līdzību ar sintaktiskām konstrukcijām, resp., palīgdarbības vārdu un saitiņu tuvību. Rakstā šī problēma skatīta galvenokārt teorētiskā aspektā un analizēti arī konkrēti lietojuma piemēri. Galvenais secinājums – divdabju savienojumi ar palīgnozīmē lietotiem darbības vārdiem ir saistīti gan ar morfoloģiju, gan sintaksi, un var teikt, ka sintaktiskās konstrukcijas ar nominālas dabas divdabju formām ir pa daļai iekļautas darbības vārda kategoriju sistēmā. Tā kā valodā būtisks ir gan uzbūves, gan nozīmes aspekts, stingru robežu nav iespējams un, domājams, nav nepieciešams novilkt.

Atslēgvārdi: palīgdarbības vārds, saitiņa, morfoloģiska palīgnozīme, sintaktiska palīgnozīme, analītiska forma, sintaktiska konstrukcija.

Jautājums par darbības vārdu morfoloģiskās un sintaktiskās palīgnozīmes robežām ir ik pa laikam nodarbinājis valodniekus dažādās valodniecības tradīcijās, īpaši krievu, lietuviešu u. c. (sk., piem., Zhirmunskij, Sunik 1965; Ambrazas 1984; Paulauskienė 1994). Šai rakstā aplūkoti palīgnozīmē lietoto darbības vārdu lietojuma robežgadījumi latviešu valodā, kā arī iespējamie teorētiskās izpratnes līmeņi.

(1) *Viņš jau ir izaudzis [..], viņš nu ir liels, nopietns [..].* (K)

Analīzes centrā ir jautājums, vai *ir izaudzis* (1) piemērā ir uzskatāma par analītisku darbības vārda formu, tādējādi sastatot to ar vienkāršu darbības vārda formu (kā (2) piemērā), vai arī par sintaktisku konstrukciju, sastatot to ar saitiņas savienojumu ar nomenu sastata izteicējā (kā (3) piemērā):

- (2) *viņš ir izaudzis : viņš aug*
 (3) *viņš ir izaudzis : viņš ir liels*

Iespējams arī šāds retorisks jautājuma formulējums – vai vispār pastāv analītiskas darbības vārda formas? Citiem vārdiem – vai palīgnozīmē lietotais darbības vārds šeit ir palīgdarbības vārds (un tam piemīt morfoloģiska palīgnozīme) vai saitiņa (un tam piemīt sintaktiska palīgnozīme)?

Jāsaka gan, ka valodniecības literatūrā biežāk runāts par palīgdarbības vārdu attieksmēm un robežām ar patstāvīgiem darbības vārdiem (sk., piem., Matthews 1997; Crystal 1999), kas ir pavisam cits jautājums, bet retāk par palīgdarbības vārdu un saitiņu tuvību un to morfoloģisko un sintaktisko funkciju līdzību. Pa daļai tas skaidrojams ar to, ka šāda tuvība nav raksturīga visām valodām, jo daudzās valodās atšķirībā no baltu valodām morfoloģiskā palīgnozīme piemīt vieniem darbības vārdiem, bet sintaktiskā citiem (piem., angļu *be* ‘būt, pastāvēt’ un *have* ‘būt, piederēt’). Turklāt jautājums par palīgdarbības vārdu un patstāvīgu darbības vārdu attieksmēm zināmā mērā ir filozofiskas dabas jautājums par kategoriju robežām plašākā izpratnē. Savukārt jautājums par sintaktiskās un morfoloģiskās palīgnozīmes robežām ir vairāk sintakses problēmjautājums.

Vispirms morfoloģiskās un sintaktiskās palīgnozīmes robežas tiek nospraustas jau palīgdarbības vārda un saitiņas definējumos, kas dažādiem autoriem mēdz būt atšķirīgi. No literatūrā atrodamajām definīcijām lielākoties izriet ļoti stingrs vienas un otras palīgnozīmes šķērums, piem., VPSV: **palīgdarbības vārds jeb palīgverbs** ir „darbības vārds, kuru kopā ar patstāvīga darbības vārda divdabja formu izmanto analītiskas darbības vārda laika, veida, izteiksmes vai kārtas formas veidošanai“ (VPSV 2007, 274).

Definīcijas mēdz būt arī vispārīgākas. Daži piemēri no anglofonās valodniecības: Pīters H. Metjūss (*Peter H. Matthews*) palīgdarbības vārdu definē kā darbības vārdu, kas nosaka attieksmes ar citu darbības vārdu (Matthews 1981, 96); Endrjū Redfords (*Andrew Radford*) to formulē, sakot, ka palīgdarbības vārds sniedz papildu – tātad *palīga* – informāciju par patstāvīgā darbības vārda raksturoto darbību vai procesu (Radford 1997, 13). Tāpat arī Gregorijs Andersons (*Gregory Anderson*) uzskata, ka palīgdarbības vārdi atrodas pa vidu starp patstāvīgiem darbības vārdiem un afiksiem, tie ir vismaz zināmā mērā semantiski izbalējuši un gramatizējušies, lai izteiktu kādu vai vairākas no svarīgākajām darbības vārdu kategorijām, visbiežāk veidu un modalitāti, bet bieži arī laiku, kārtu u. c. Tādējādi palīgdarbības vārdi ir elementi, kas kopā ar patstāvīgiem darbības vārdiem veido verbālu frāzi un veic kādu skaidrāk vai abstraktāk definējamu gramatisku funkciju. Palīgdarbības vārda konstrukcijā patstāvīgais darbības vārds piešķir savienojumam leksisku saturu, kamēr palīgdarbības vārds – gramatisku vai funkcionālu saturu (Anderson 2006, 4–7).

Tātad palīgdarbības vārdam pēc šo autoru uzskatiem piemīt morfoloģiska palīgnozīme.

Ja abas palīgnozīmes tiek stingri šķirtas, otrs aplūkojamais jēdziens ir *saitiņa*.

Saitiņa tāpat ir darbības vārds, kam ir vāji izteikta patstāvīga leksiska nozīme un kura galvenais uzdevums ir saistīt citus teikuma struktūras elementus. Piem., VPSV saitiņa jeb kopula ir definēta kā „darbības vārds, kas veic sintaktisku

palīgfunkciju sastata izteicējā un izsaka tā gramatiskās nozīmes – laiku, personu, modalitāti”. Piem., *Diena ir skaista* (VPSV 2007, 334).

P. H. Metjūsa interpretācijā – un būtībā arī latviešu valodniecības tradīcijā – saitiņa ir līdzeklis, ar ko predikatīvs, kurš **nav** darbības vārds un kura forma nevar izteikt laiku un citas verbālas kategorijas, tiek piemērots konstrukcijai, kurā darbības vārds ir būtisks elements (Matthews 1981, 116).

Savukārt Regīna Pusteta (*Regina Pustet*), pētījot īpaši saitiņas, uzsver saitiņas leksiskās nozīmes trūkumu, bet gramatiskās nozīmes nevispārina. Saitiņa ir elements, kas noteiktās valodās parādās kopā ar noteiktām leksēmām, kad tās funkcionē kā izteicēja kodols. Saitiņa izteicējam nepiešķir nekādu semantisku saturu (Pustet 2003, 5). Tāpat definīcija ir gana plaša, lai arī palīgdarbības vārdi varētu ietilpt šajā grupā, taču pašā pētījumā tomēr savienojumi ar patstāvīgu darbības vārdu formām netiek analizēti.

Tas, ka teorētiskajā literatūrā abas palīgnozīmes tiek stingri šķirtas, rāda arī to, ka šis jautājums neattiecas vienīgi uz vispārīgo valodniecību, bet vēl jo aktuālāks ir konkrētas valodas kontekstā, un latviešu valoda acīmredzot ir viena no šādām valodām.

Minētās definīcijas ietver arī norādi uz to, ka darbības vārda palīgnozīme ir atkarīga gan no palīgnozīmē lietotā darbības vārda paša, gan arī no patstāvīgā vārda, kas attiecīgajā konstrukcijā ir kopā ar palīgnozīmē lietoto darbības vārdu. Tomēr palīgnozīmes interpretācija latviešu valodā no konkrētā palīgnozīmē lietotā darbības vārda ir atkarīga retāk (tikai darbības vārda *tikt* un ciešamās kārtas sakarā), jo biežākais palīgnozīmē lietotais darbības vārds – *būt* – var veikt gan vienu, gan otru palīgfunkciju. Valodās, kur darbības vārdi katrā funkcijā ir atšķirīgi, tas iespējams biežāk. R. Pusteta tieši nozīmi pat izvirza par galveno atšķirību starp saitiņām un palīgdarbības vārdiem – palīgdarbības vārdi esot ar savu nozīmi, bet saitiņas pilnīgi bez leksiskās nozīmes (Pustet 2003, 5–6).

Latviešu valodā tāpat visbiežāk jāņem vērā attiecīgajā konstrukcijā ietilpstošais patstāvīgais vārds, kas ir nomens vai nomena aizstājējs vai patstāvīgs darbības vārds divdabja formā.

No palīgnozīmē lietotā darbības vārda, kā jau minēts, savienojuma interpretācija visvairāk ir atkarīga tieši ciešamajā kārtā, kur savienojumiem ar *tikt* (kā (4) piemērā) mēdz būt atšķirīga nozīme no savienojumiem, kuros izmantots darbības vārds *būt* (kā (5) piemērā). Šādā aspektā noder dinamisko (ar *tikt*) un statisko (ar *būt*) formu šķirums (par to sīkāk sk. Kalnača 2013, 480, 505–506 un Ivulāne 2013, 465). Dinamiskās formas drīzāk uzskatāmas par analītiskām darbības vārda formām, savukārt statiskās ir tuvākas nominālām sintaktiskām konstrukcijām ar saitiņu.

- (4) *Tāpat ir ticis publicēts saraksts ar „neparastākajiem” vecāku dotajiem vārdiem [..].* (G)
- (5) *Pasūtītājs publicē paziņojumu laikrakstā „Latvijas Vēstnesis”, ja par attiecīgo procedūru ir bijis publicēts paziņojums.* (G)

Tāpat arī darāmajā kārtā īstenības, atstāstījuma un vēlējuma izteiksmes formas (sk. attiecīgi (6), (7) un (8) piemēru) iespējams uzskatīt par tuvākām

sintaktiskām konstrukcijām gan patstāvīgās daļas nominālās dabas dēļ, gan arī palīgnozīmē lietotā darbības vārda daudzfunkcionāluma dēļ. Praktiskais lietojums gan rāda, ka par robežgadījumiem var drīzāk uzskatīt tos savienojumus, kur patstāvīgais darbības vārds izsaka pabeigtu darbību, resp., ir priedēkļverbs (sk. (9) piemēru):

- (6) *Viņš nenoliedz, ka ir domājis par atgriešanos Latvijā [..].* (K)
 (7) *Par to viņš esot domājis jau ilgāku laiku.* (K)
 (8) *Kas gan būtu domājis, ka tik ātri skrien laiks?* (K)
 (9) *[..] tad sākām domāt vai tiešām mūsu augos būtu ieperinājušās laputis?* (K)

Tādējādi, lai noteiktu analītisko formu un sintaktisko konstrukciju tuvību vai atšķirības, pagaidām tiek piedāvāts izmantot šādus kritērijus:

- 1) vai savienojuma patstāvīgajai daļai ir nomināls raksturs, resp., piesaistīto daļu līdzība, t. i., vai patstāvīgajam vārdam izteicējā ir nomināla daba (vajadzības izteiksmes formas darāmajā kārtā tādēļ nav robežgadījumi, jo darbības vārda vajadzības izteiksmes formai nav nomeniem raksturīgo gramatisko nozīmju, bet divdabjiem tās ir);
- 2) vai palīgnozīmē lietotais darbības vārds var veikt gan – tradicionālajā izpratnē – palīgdarbības vārda, gan saitiņas funkciju (*tikt* palīgdarbības vārda funkcijā (dinamiskā pasīva formās) lietots ar citu nozīmi, tas ir vairāk desemantizējies nekā saitiņas funkcijā, sal. (10) un (11) piemēru, tādēļ *tikt* savienojumi ar divdabjiem drīzāk ir analītiskas formas; savukārt par statisko pasīvu, resp., pasīva formām ar darbības vārdu *būt*, arī literatūrā atrodams viedoklis, ka *būt* tajās ir drīzāk saitiņa, nevis palīgdarbības vārds (Holvoet 2001, 163)):

(10) *Pamazām Ievai tika skaidrs, ka tas ir Miervalža bērns [..].* (K) ‘kļuva skaidrs’

(11) *tika skaidrots*

Runājot par otro kritēriju, jāsaprot, ka arī dinamisko un statisko savienojumu nozīme jau nosaka, ka vienas, resp., dinamiskās formas, ir tuvākas vienkāršajām darbības vārda formām, kas parasti izsaka aktīvu norisi, bet otras, statiskās formas, tuvākas stāvokļa izteikšanai, kas bieži tiek darīts ar nomināliem izteicējiem, kuros ir saitiņas.

Atsevišķi darbības vārdu morfoloģiskās un sintaktiskās palīgnozīmes robežgadījumu sakarā jāpiemin savienojumu patstāvīgajā daļā esošo divdabju nominalizēšanās. Arī gadījumi, kad piesaistītais divdabis nominalizējas, var būt robežgadījumi starp darbības vārda sintaktisko un morfoloģisko palīgnozīmi, jo ne vienmēr ir skaidri nosakāms, kurā brīdī divdabi var sākt uzskatīt par nomenu, sk. (12) piemēru, kur *ir apdāvināts* var interpretēt gan kā nominālu, gan verbālu izteicēju:

(12) *Viņš ir apdāvināts.*

Taču šis ir objektīvs, valodas materiālā balstīts robežgadījums, ne vairs teorētiska problēma.

Līdzīgi ir ar gadījumiem, kad divdabis izteicējā tikai pēc formas ir tāds pats kā attiecīgais analītisko formu divdabis, bet patiesībā ir īpašības vārds (un palīgnozīmē lietotais darbības vārds tātad – saitiņa), jo attiecīga darbības vārda ar procesa nozīmi latviešu valodā nav, sk. (13) piemēru, kur *punktots* ir īpašības vārds un *ir* – saitiņa, lai gan formāli vārdu *punktots* varētu uzskatīt arī par divdabi, kas veidots no darbības vārda *punktot* (šāds darbības vārds latviešu valodā pastāv, taču ar citādu nozīmi). Par šādiem divdabjiem darāmajā kārtā lietuviešu valodā rakstījis Vītauts Ambrazs (*Vytautas Ambrazas* 2006, 171–172), sk. (14) piemēru, kur šķietamais divdabis *suvarģes* ‘savārdzis’ uzskatāms par nominalizējušos, jo neatspoguļo vis *savārgšanas* procesa rezultātu, bet gan puīša izjūtas vai stāvokli, resp., nevar sacīt, ka puīsis vārga, vārga, līdz savārga, bet gan tāds jau bija, sal. ar (15) un (16) piemēru latviešu valodā, kur (15) piemērā tāpat ir nomināla konstrukcija ar saitiņu, kam ir tāda pati nozīme un formālā uzbūve kā (16) piemēram:

(13) *Audums ir punktots.*

(14) Lietuviešu valodā

<i>Berniokas</i>	<i>buvo</i>	<i>suvarģes.</i>
Puisis.NOM.M	būt.AUX.PST.3	savārgt.PTCP.PST.M
‘Puisis bija savārdzis.’		

(15) *Puisis bija apslimis.*

(16) *Puisis bija slim.*

Tāpat arī savienojumi, kur ir palīgnozīmē lietots darbības vārds kopā ar divdabi ar *-ams/-āms*, var uzskatīt par robežgadījumiem un interpretēt gan kā sintaktisku konstrukciju, gan, ļoti paplašinot paradigmas jēdzienu, kā vajadzības izteiksmi izsakošu konstrukciju un tādējādi paralēlformu regulārajai vajadzības izteiksmes formai, sk. (17) piemēru, kur *ir lasāma* var būt lietots ar nozīmi ‘ir jālasa’ un tādējādi varētu uzskatīt, ka darbības vārdam *būt* te piemīt morfoloģiska, nevis sintaktiska palīgnozīme:

(17) *Grāmata ir lasāma.*

Taču raksturotajos gadījumos jautājums ir aktuāls vienīgi tradicionālajā analītisko formu interpretācijā, bet, raugoties uz formu un konstrukciju robežgadījumiem plašāk, vispirms risināmi citi, teorētiskāki, jautājumi.

Tā, pievēršoties teorētiskiem šīs problēmas izpratnes līmeņiem, jāieskicē literatūrā atrodami argumenti par labu savienojumu pieskaitīšanai pie vienas vai otras grupas.

Ja tiek uzdots klasiskais problēmjautājums, proti, **vai pastāv analītiskas darbības vārda formas**, galvenie piedāvātie **argumenti negatīvai atbildei** varētu būt, piem., šādi:

- 1) t. s. analītiskās formas tiek veidotas no atsevišķu vārdu gramatiskajām formām, tādēļ nevar tikt uzskatītas par viena vārda formām (Ambrazas 1984, 104);

- 2) nevar pierādīt, ka darbības vārds *būt* ir funkcionāli adekvāts nevis vārdam, bet morfēmai, ka savienojums no dalāmības viedokļa līdzinās morfoloģiskai, nevis sintaktiskai vienībai (Paulauskienė 1994, 330–331);
- 3) nevar pierādīt, ka savienojumi ar divdabi no laika nozīmes viedokļa ir pretēji, nevis sinonīmiski vienkāršajiem laikiem, resp., ka to nozīmēm ir īpaša vieta laika nozīmju sistēmā (Paulauskienė 1994, 330–331).

Savukārt iespējamais **pamatojums pozitīvai atbildei** ir šāds:

- 1) lai aprakstītu visu lietuviešu (un arī latviešu) valodas darbības vārda formu un nozīmju sistēmu, ir jāatklāj t. s. analītisko formu un vienkāršo formu korelācija – atraudami t. s. analītiskās formas no darbības vārda formu paradigmas un pārceldami tās sintaksē, mēs saārdītu pašā valodā pastāvošus sakarus (Ambrazas 1984, 104);
- 2) analītiskajām formām piemīt īpaša gramatiskā nozīme, laika un kārtas ziņā tās veido likumsakarīgu pretstatu lokāmajām darbības vārda formām (Ambrazas 1999, 606–611).

V. Ambrazas arī norāda, ka pieceja, kurā analītisku darbības vārda formu pastāvēšana tiek noliegta, būtu nozīmīga vienīgi tad, ja būtu iespējams raksturot vārdu, norobežojoties no tā nozīmes, un vārda morfoloģisko formu identificēt ar fleksīvu formu; turklāt tādā gadījumā ne tikai lietuviešu (un latviešu), bet arī angļu, vācu un franču morfoloģijā vairs nebūtu jārunā ne par pasīvu, ne perfekta laikiem (Ambrazas 1984, 104).

Arī latviešu valodniecībā atrodami viedokļi, ka vienā vai citā savienojumā darbības vārdam drīzāk piedēvējama viena vai otra palīgnozīme (sk., piem., Valdmanis 1989, 69–71). Piem., Arturs Ozols raksta, ka no valodas struktūras viedokļa nav šķirama verba *būt* morfoloģiskā palīgnozīme no sintaktiskās un ka verbāli izteicēji, kurus veido saliktas laika formas, būtu uzskatāmi par sastata izteicējiem tāpat kā nomināli izteicēji (Ozols 1967, 346). Uz problēmu norādījis arī Aksels Holvūts (*Axel Holvoet*), sacīdams, ka būtu grūti atrast pārliecinošus pierādījumus tam, ka *esmu redzējis* u. tml. formas ir analītiskas darbības vārda formas, nevis saitiņas konstrukcijas, kur palīgverbs ir tikai laika rādītājs, – nav formālu kritēriju, pēc kuriem pirmās nošķirt no otrajām (Holvoet 2001, 36).

Tāpat jāņem vērā arī nianse darbības vārdu klasifikācijā, kādas sastopamas gan latviešu, gan lietuviešu valodniecībā, lai ilustrētu dažādu autoru pieceju un iespējamo šā jautājuma izpratni. Lai gan daudzi autori nav teorētiski pamatojuši savu izvēli darbības vārdus grupēt tieši viņu izvēlētajā veidā, arī tajā parādās konkrētā autora pieceja un uzskati (par dažādām izmantotajām klasifikācijas iespējām sīkāk sk. Ivulāne 2008).

Tātad teorētiski var raksturot trīs iespējamās interpretācijas vai izpratnes līmeņus. Tie ir šādi:

- 1) visi divdabju savienojumi ar palīgnozīmē lietotiem darbības vārdiem ir **analītiskas formas**;
- 2) **daļa** savienojumu uzskatāmi par analītiskām formām, citi – par sintaktiskām konstrukcijām (kā raksturots iepriekš);
- 3) analītiskās formas netiek atzītas, visi savienojumi, kurus veido divi vai vairāk vārdu, uzskatāmi par **sintaktiskām konstrukcijām**.

Pēdējā minētā interpretācija, lai arī, kā iepriekš norādīts, literatūrā atrodama (sk., piem., Holst 2001, 94–95), tai pašā laikā nav plaši pieņemta, jo tai, kā minēts iepriekš, ir vairāki būtiski pretargumenti. Taču pastāv iespēja arī brīvāk palūkoties uz daļu savienojumu, kas tradicionāli uzskatīti par analītiskām formām, šāda interpretācija atbilstu otrajam minētajam uzskatam.

Kopumā var secināt, ka

- 1) divdabju savienojumi ar palīgnozīmē lietotiem darbības vārdiem ir saistīti gan ar morfoloģiju, gan sintaksi – sintaktiskās konstrukcijas ar nominālas dabas divdabju formām ir pa daļai iekļautas darbības vārda kategoriju sistēmā;
- 2) ja gribētu novilkt stingru robežu starp darbības vārdu morfoloģisko un sintaktisko palīgnozīmi, būtu jāizvēlas, vai par galveno uzskatīt uzbūvi vai nozīmi;
- 3) daļai tradicionālo analītisko darbības vārda formu ir lielāka līdzība ar sintaktiskām konstrukcijām ar saitiņu, daļai mazāka; to ietekmē dinamisko un statisko formu opozīcija, jo dinamiskās ir tuvākas vienkāršajām darbības vārda formām, bet statiskās – nomināliem sastata izteicējiem ar saitiņu.

Saīsinājumi

3 3. persona

AUX darbības vārds palīgnozīmē

G piemērs atrasts, izmantojot interneta meklētāju www.google.lv

K *Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss.*

Pieejams: www.korpuss.lv

M vīriešu dzimte

NOM nominatīvs

PST pagātne

PTCP divdabis

VPSV *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*

Literatūra

1. Ambrazas, Vytautas. 1984. Dēl lietuvių kalbos veiksmažodžio morfologinių kategorijų. *Baltistica XX* (2). Vilnius: Mokslas, 100–110.
2. Ambrazas, Vytautas, Girdenis, Aleksas, Morkūnas, Kazys [et al.]. 1999. *Lietuvių kalbos enciklopedija*. Vilnius: Mokslu ir enciklopedijų leidybos institutas.
3. Ambrazas, Vytautas. 2006. *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
4. Anderson, Gregory D. S. 2006. *Auxiliary Verb Constructions*. New York: Oxford University Press.
5. Crystal, David. 1999. *The Penguin Dictionary of Language*. 2nd ed. Penguin Books.
6. Holst, Jan Henrik. 2001. *Lettische Grammatik*. Hamburg: Buske.

7. Holvoet, Axel. 2001. *Studies in the Latvian Verb*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
8. Iवलāne, Baiba. 2008. Latviešu valodas darbības vārdu klasifikācija gramatizācijas aspektā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti* 12 (1). Liepāja: Liepājas Universitāte, 233–242.
9. Iवलāne, Baiba. 2013. Darbības vārdu gramatiskās resp. sintaktiskās funkcijas. *Latviešu valodas gramatika*. Grigorjevs, J. & D. Nītiņa (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 462–470.
10. Kalnača, Andra. 2013. Darbības vārda gramatiskās kategorijas. *Latviešu valodas gramatika*. Grigorjevs, J. & D. Nītiņa (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 470–545.
11. Matthews, Peter Hugoe. 1981. *Syntax*. Cambridge: Cambridge University Press.
12. Matthews, Peter Hugoe. 1997. *The Concise Oxford Dictionary of Linguistics*. Oxford/New York: Oxford University Press.
13. Ozols, Arturs. 1967. Daži latviešu valodas struktūras jautājumi (Par verba *būt* strukturālo nozīmi latviešu valodā). Ozols, A. *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 1967, 343–350.
14. Paulauskienė, Aldona. 1994. *Lietuvių kalbos morfologija. Paskaitos liuanistams*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
15. Pustet, Regina. 2003. *Copulas. Universals in the Categorization of the Lexicon*. New York: Oxford University Press.
16. Radford, Andrew. 1997. *Syntax: a minimalist introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
17. Valdmanis, Jānis. 1989. Vienkāršs teikums. Ceplītis L., Rozenbergs J., Valdmanis J. *Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne, 17–107.
18. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Bušs O., Joma D., Kalnača A., Lokmane I., Markus D., Pūtele I., Skujiņa V. Rīga: LU latviešu valodas institūts.
19. Zhirmunskij, V. M., Sunik, O. P. (red.) 1965. *Analiticheskie konstrukcii v jazykah razlichnyh tipov*. Moskva/Leningrad: Nauka.

Summary

The article describes morphological and syntactic functions of Latvian auxiliary verbs, focusing on different ways of understanding auxiliary verbs and copulas, as well as on borderline cases of the both. In Latvian linguistics, auxiliary verbs are usually seen as the verbs used to form analytic verb forms, and copulas – as the verbs used in nominal and adverbial predicates. But there are also some different ways of interpretation available. Some authors do not recognise the existence of analytical verb forms at all, or stress the similarities between analytical verb forms and syntactic constructions, i. e., between auxiliary verbs and copulas. In the article, the problem is looked at mainly in theoretical terms. The main conclusion is that the constructions of participles and auxiliary verbs are closely related both to morphology and syntax. Both the aspect of form and the aspect of meaning is highly important in language, therefore it is not possible, and – most likely – not needed to draw a strict border between morphological and syntactic functions of auxiliary verbs.

Darbības vārda veids un modalitāte

Verbal aspect and modality

Andra Kalnača

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: *kalnaca@latnet.lv*

Rakstā analizēta veida un modalitātes saikne, kas latviešu valodniecībā līdz šim nav bijis īpaša pētījuma objekts, jo aplūkota netieši galvenokārt citu jautājumu sakarā – aprakstot darbības vārda darināšanu, kā arī veida nozīmes. Šai pētījumā uzmanība pievērsta darbības vārda izteiksmju modālajām nozīmēm saistībā ar nepabeigta / pabeigta veida verbu lietojumu. Lai gan latviešu valoda pieder pie t. s. veida valodām, tomēr jāatzīst, ka deontiskā un epistēmiskā modalitāte izteiksmju lietojumā īstenojas neatkarīgi no darbības vārda veida, proti, modālu nozīmju izpausme dominē pār veida nozīmēm. Tas, visticamāk, skaidrojams ar lielo izteiksmju skaitu latviešu valodā, kur piecās verba izteiksmēs noteiktu gramatisku formu veidolā ir gramatizētas dažādas modālas nozīmes, turpretī darbības vārda veids tomēr nav uzskatāms par gramatisku kategoriju, un tā izpausme ir atkarīga no verba leksiskās nozīmes, priedēkļa semantikas un saziņas konsituācijas, bet ne no priedēkļa esamības vai neesamības nepabeigta / pabeigta veida izteikšanā.

Atslēgvārdi: darbības vārda veids, izteiksme, epistēmiska modalitāte, deontiska modalitāte.

Darbības vārda veids un modalitāte ir viens no kategoriju robežošanās gadījumiem gramatikā. Pēdējo gadu laikā strauji pieaudzis pētījumu skaits par veida un modalitātes attieksmēm, it īpaši sastatot slāvu, ģermāņu u. c. valodas veida, laika un modālu nozīmju izteikšanā (sk., piem., Trnavac 2006; Mays shark 2010), kā arī analizējot nepabeigta un pabeigta veida saikni ar dažādām modālām nozīmēm – imperatīvu, kondicionāli, vajadzību – un to izteikšanas līdzekļiem (piem., Hacquard 2006; Portner 2007).

Tomēr latviešu valodniecībā par veida un modalitātes saikni rakstīts ļoti maz, galvenokārt citu jautājumu sakarā – vārddarināšanā, darbības vārda izteiksmju, arī atgriezenisko darbības vārdu semantikas aprakstā. Piem., Veltas Staltmanes pētījumos (Staltmane 1958a, b, c, d; 1961) un *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā* (MLLVG 1959, 580–581) pieminēta pavēles izteiksmes semantiska variēšanās, atkarībā no darbības vārda priedēkļa esamības vai neesamības vairāk akcentējot iespējamās darbības procesu vai rezultātu.

Netieši uz veida un modalitātes saikni norādīts arī Emīlijas Soidas sniegtajā priedēkļa darbības vārdu darināšanas aprakstā. Piem., monogrāfijā *Vārddarināšana*, aplūkojot darbības vārda priedēkļu semantiku, minēts, ka priedēkļi (parasti kombinācijā ar atgriezenisku galotni) var piešķirt arī pilnībā vai pārmērīgi

veiktas darbības nozīmi, kā arī pēkšņas, negaidītas darbības nozīmi (Soida 2009, 241–257) – šādu darbības vārdu lietojums ir saistāms ar teksta autora subjektīvu situācijas vērtējumu (Kalnača, Lokmane 2012; Horiguči 2013; Kalnača 2014). Atsevišķi veida un modalitātes mijiedarbības gadījumi atgriezenisko darbības vārdu un vajadzības izteiksmes semantikas un distribūcijas analīzē aplūkoti Andras Kalnačas un Ilzes Lokmanes rakstos *Semantics and Distribution of Latvian Reflexive Verbs* un *Modal Semantics and Morphosyntax of the Latvian Debitive* (Kalnača, Lokmane 2012; 2014; sk. arī Kalnača 2013b).

Šī raksta mērķis ir apzināt galvenos veida un modalitātes saskarsmes gadījumus latviešu valodā, kā arī aplūkot tos modalitātes teorijas kontekstā. Pētījuma ierosmei kalpojis Vernera Abrahama (*Werner Abraham*) un Elizabetes Leisas (*Elisabeth Leiss*) kopīgi sastādītais rakstu krājums *Modality-Aspect Interfaces. Implications and Typological Solutions* (Abraham, Leiss 2008), kur atrodami abu sastādītāju teorētiski pētījumi modalitātes un veida mijattiecību analīzē, kā arī abu kategoriju iztirzājums dažādu valodu materiālā (vācu, angļu, armēņu, krievu, kā arī dažādās Āfrikas, Āzijas un Amerikas indiāņu valodās).

Rakstā iecerēts pakavēties pie divām V. Abrahama un E. Leisas atziņām, kuras abi autori formulējuši, diskursā aplūkojot dažādas modālo darbības vārdu konstrukcijas ar nenoteiksmi ģermāņu valodās (īpaši vācu un angļu valodā), kā arī aprakstot veida nozīmju īstenošanos saistībā ar modālām funkcijām dažādās slāvu u. c. valodās.

Pirmkārt, E. Leisa pamato, ka valodas kopumā atkarībā no modalitātes gramatiskās izpausmes iespējams iedalīt t. s. modālo verbu valodās un aspekta resp. veida valodās, pieņemot, ka vēsturiski veids ir bijis viena no darbības vārda pamatkategorijām. Ja valodas ir zaudējušas veida kategoriju, tad kā kompensācija attīstījusies modālo darbības vārdu grupa (un arī artikuli), kas izsaka deontisku un epistēmisku modalitāti – piem., vācu un angļu valodā. Ja valodās ir saglabājusies veida kategorija, tad tā arī ir galvenā modalitātes izteicēja, kamēr modālie darbības vārdi (un, protams, artikuli) kā īpaša gramatizēta vārdu grupa nav raksturīga – piem., slāvu valodās, it īpaši krievu valodā (Leiss 2008, 15–41).

Otrkārt, V. Abrahams izvirza vairākas veida un modalitātes saiknes hipotēzes, gan pieminot, ka iespējamās atkāpes, it īpaši slāvu valodu materiālā (Abraham 2008, 6–12):

- 1) pabeigtais veids ir saistāms ar deontisko modalitāti;
- 2) nepabeigtais veids ir saistāms ar epistēmisko modalitāti;
- 3) pabeigts veids nolieguma teikumā orientēts uz epistēmisko modalitāti, kamēr pabeigts veids apgalvojuma teikumā saistāms ar deontisko modalitāti.

Kā vērtējama veida un modalitātes saikne latviešu valodā, respektējot E. Leisas un V. Abrahama atziņas?

Pēc E. Leisas veida un modalitātes skalas latviešu valoda būtu uzskatāma par tipisku veida valodu, jo, kā zināms, nepabeigta / pabeigta (arī vienkārtēja / daudzkārtēja) veida opozīcija latviešu valodā galvenokārt tiek izteikta ar gramatisku elementu resp. afiksu (priedēkļu un piedēkļu) palīdzību (plašāk sk. Kalnača 2013a, 531–545). Savukārt modālo darbības vārdu grupa latviešu valodā ir salīdzinoši neliela (*vajadzēt, varēt, gribēt, spēt, mēgt, mēģināt* u. c.), turklāt to gramatizēšanās

nav notikusi tik lielā mērā kā vācu un angļu valodas modālajiem darbības vārdiem un šie darbības vārdi nav zaudējuši patstāvīgas leksēmas funkcijas un arī gramatisko formu sistēmu (Holvoet 2001; 2007; Ivulāne 2013; Kalnača 2013b).

Izņēmums modālo darbības vārdu grupā ir *vajadzēt*, kas modalitātes izteikšanā gramatizējies vairāk nekā citi modāli darbības vārdi, jo tam vērojams semantisks paralēlisms ar vajadzības izteiksmi, kā arī ierobežots gramatisko formu lietojums un īpaša distribūcija. Darbības vārds *vajadzēt* tiek lietots tikai 3. personā (kas latviešu valodā ir viena un tā pati forma abos skaitļos) ar darbības subjektu datīvā (plašāk sk. Kalnača 2013b). *Vajadzēt* mainās vienkāršajās un saliktajās laika formās, kā arī īstenības, vēlējuma un atstāstījuma izteiksmes formās; pavēles un vajadzības izteiksmes formu šim darbības vārdam nav. Kā norāda E. Leisa, vismaz viena modāla darbības vārda esamība iespējama ikvienā t. s. veida valodā, taču tas nemaina valodas veida un modalitātes izteikšanas pazīmes kopumā (Leiss 2008, 16).

Latviešu valodā modālu nozīmju niansētai izteikšanai kalpo izteiksmes kategorija ar piecām izteiksmēm. Proti, pavēles un vajadzības izteiksme saistīta galvenokārt ar deontisko modalitāti, kamēr atstāstījuma izteiksme (blakus evidencialitātei) un vēlējuma izteiksme orientēta uz epistēmisko modalitāti, savukārt īstenības izteiksme atkarībā no konteksta un situācijas var izteikt vienu vai otru modalitāti (Kalnača 2012; 2013a). Darbības vārda veidam latviešu valodā, izņemot atsevišķus gadījumus, kopumā nav raksturīga tieša saikne ar modalitāti, jo deontisku un epistēmisku nozīmju īstenošanās parasti nav atkarīga no pabeigta vai nepabeigta veida nozīmes. Tāpēc liekas pārsteidzoši, ka E. Leisas valodu tipoloģijā pēc veida un modalitātes skalas nav paredzēta iespēja modālu nozīmju izteikšanai ar darbības vārda izteiksmēm. Iespējams, tas ir tāpēc, ka veida un modalitātes skala veidota, balstoties uz ģermāņu un slāvu valodu materiālu. Latviešu valoda, kas būtu izteikta veida valoda, tomēr šajā skalā īsti neiekļaujas, jo modalitātes izteikšanas galvenais līdzeklis ir darbības vārda izteiksmes, bet ne veids.

Ja pievēršamies V. Abrahama trim veida un modālo nozīmju hipotēzēm, tad arī šai gadījumā varam vērot interesantu situāciju. Proti, latviešu valodā nešaubīgi nav izmantojama neviena no tām. Ja zinām, ka pavēles un vajadzības izteiksme izsaka deontisku, bet vēlējuma un atstāstījuma izteiksme – epistēmisku modalitāti, tad vajadzētu būt tā, ka pirmajā gadījumā darbības vārdam vienmēr vajadzētu būt ar priedēkli un izteikt pabeigtu veidu, otrajā gadījumā – bez priedēkļa un izteikt nepabeigtu veidu. Taču realitātē šāda darbības vārdu lietojuma atšķirība nav vērojama, deontiska un epistēmiska nozīme latviešu valodas izteiksmēm īstenojas neatkarīgi no darbības nepabeigtības vai pabeigtības (sk. (1)–(3) piemēru):

(1) Vajadzības izteiksme

1. Darbības vārds **bez veida izteicēja priedēkļa**

Tā ir mūsu lielā nelaime, ka šiem cilvēkiem jābrauc prom. (Delfi)

Lai būtu skaista, balta sejas āda, esot jāmazgājas kviešu rasā. (Māja)

2. Darbības vārds **ar veida izteicēju priedēkli**

Pirms ēšanas maizei būtu jā-uz-silst līdz istabas temperatūrai. (Ieva)

Vispirms šīs šķiršanās sāpes ir jā-iz-sāp un jā-pie-ņem, ka viens dzīves posms ir beidzies. (Delfi)

(2) **Atstāstījuma izteiksme**1. Darbības vārds **bez priedēkļa**

*Man sacīja, ka pret sauli **derot** arī pūderis. Biezā slānī virs krēma.*
(Z. Skujiņš)

*Regīna **esot raudājusi** skaļā balsī, kad izlasījusi kritiķa rakstīto.*
(N. Ikstena)

2. Darbības vārds **ar priedēkli**

*Pēc vidusskolas Ērika bija nolēmusi studēt psiholoģiju, bet literatūras skolotāja **esot aiz-sūtījusi** viņu uz latviešu literatūras un valodas olimpiādi.*
(Ieva)

*Un tad Aija saka, viņa **iz-stāstīšot** stāstu.* (N. Ikstena)

(3) **Vēlējuma izteiksme**1. Darbības vārds **bez priedēkļa**

*Tas [atvaļinājums] ir īstais laiks, lai **dotos** mazos ceļojumos.* (Ieva)

*Ļoti klieudz dzērves lejā, Daugavā. Teju, teju **būtu metusi** visu pie malas un skrējusi skatīties.* (N. Ikstena)

2. Darbības vārds **ar priedēkli**

*Nora tiek izsaukta uz skolu, lai **pa-skaidrotu**, ka nav likusi puikam iemācīties no galvas visu [dzejoļu] krājumu.* (I. Zole)

*Jau novembra otrajā pusē rakstnieks ierodas no Rīgas, lai **sa-dalītu** lomas un **no-turētu** pirmos mēģinājumus.* (L. Volkova)

Arī pavēles izteiksmes piemēros atrodami gan nepabeigta, gan pabeigta veida darbības vārdi, kas neietekmē deontiskās modalitātes īstenošanos. Taču atkarībā no priedēkļa esamības vai neesamības, resp., pabeigta vai nepabeigta veida, vērojamas deontiskās modalitātes nozīmes nianses, kas raksturo teksta autora situācijas vērtējumu un priekšstatu par izteiktās pavēles (arī lūguma vai aicinājuma) iespējamām sekām (par to sk. arī Staltmane 1958a, b, c, d; MLLVG 1959, 580–581; par imperatīva nozīmēm saistībā ar modalitāti plašāk sk. Portner 2007).

1) Ja pavēle izteikta ar bezpriedēkļa darbības vārdu (un apstākļa vārdu), tiek uzsvērta darbības procesa īstenošanās nepieciešamība:

(4) **Nāciet, lūdzu, *iekšā!***

Sēdieties!

2) Ja pavēle izteikta ar priedēkļa darbības vārdu, tā vairāk vērš adresāta uzmanību uz darbības iespējamo rezultātu:

(5) ***At-taisi logu!***

Aiz-ēj, lūdzu, uz veikalu!

3) Ja pavēles izteiksmē ir noliegts bezpriedēkļa darbības vārds, tas norāda uz sāktas vai iecerētas darbības pārtraukumu:

(6) ***Netraucē mani!***

Neej uz darbu, ja esi slim!

4) Ja pavēles izteiksmē ir priedēkļa darbības vārds noliegumā, tad tas parasti izsaka brīdinājumu vai paskubinājumu:

- (7) *Ne-ap-ēd uzreiz visas konfektes!*
Ne-pār-maksā par dzīvokļa apkuri!

Kā redzams (6)–(7) piemērā, pavēles izteiksme tiek lietota arī ar noliegtiem darbības vārdiem, taču noliegums deontiskās modalitātes īstenošanos neiespaido – noliegts tiek izteikumā ietvertais spriedums, bet ne modalitāte (par veida, modalitātes un nolieguma attieksmēm sk. Mayshark 2010). Kā norāda Frenks R. Palmers (*Frank R. Palmer*), Eiropas valodās noliegums parasti netiek marķēts saistībā ar modalitāti, t. i., noliegums nav gramatizēts ireālu nozīmju izteikšanā. Tomēr nolieguma un modalitātes attieksmes latviešu valodā ir īpaša pētījuma uzdevums, kas raksta ierobežotā apjoma dēļ netiek plašāk izvērst.

Latviešu valodā iespējami arī gadījumi, kur deontiski orientēti valodas līdzekļi noteiktā kontekstā var iegūt arī epistēmisku lietojumu. Tas vērojams vajadzības izteiksmē un arī modālā darbības vārda *vajadzēt* lietojumā kopā ar nenoteiksmi, kur visai skaidri parādās epistēmiskās modalitātes un nepabeigta veida saikne. Proti, vajadzības izteiksmei epistēmisks lietojums iespējams tikai tad, ja izteicējs ir stāvokļa verbs, kam parasti arī ir nepabeigts veids (visbiežāk *būt*, arī *stāvēt*, *gulēt* u. tml.), kamēr deontiskajai modalitātei nekādu šādu ierobežojumu nav (plašāk sk. Lokmane, Kalnača 2014; par nepabeigta veida un darbības stāvokļa attieksmēm sk. Abraham 2008, 9):

- (8) *Domāju, ka tai šokolādei ir jābūt garšīgai. (Diena)*
Kur ir mans spainis? Tu teici, ka tam ir jāstāv garāžā, bet tur tā nav. (G)
Šīs konstrukcijas dārza mājiņām esot jābūt ļoti labām. (K)

Līdzīgs veida un modalitātes robežošanās princips darbojas arī modālā darbības vārda *vajadzēt* gadījumā – epistēmiska modalitāte parasti vērojama tikai *vajadzēt* konstrukcijām ar nepabeigta veida stāvokļa darbības vārdu *būt* nenoteiksmē, resp., *vajadzēt*_{FIN} + *būt*_{INFIN} (Kalnača 2013b):

- (9) *Strautam vajadzēja būt tepat netālu. (K)*
Tai kartei vajag būt pareizai. (K)
Šī būs traka diena, un tai vajadzēs būt veiksmīgai. (G)

Taču latviešu valodā *vajadzēt* izteiktā deontiskā modalitāte īstenojas neatkarīgi no darbības vārda pabeigta vai nepabeigta veida.

Secinājumi

Lai gan latviešu valodā vērojami atsevišķi veida un modalitātes robežgadījumi, tomēr jāatzīst, ka abas nozīmju grupas parasti īstenojas neatkarīgi viena no otras, t. i., nepabeigta / pabeigta veida nozīmes būtiski neiespaido nedz izteiksmju formu lietojumu, nedz to semantiku.

Latviešu valodā modālās nozīmes, ja tās saistītas ar izteiksmju formu lietojumu, dominē pār veida nozīmēm.

Darbības vārda darināšanas sistēmā veida un modalitātes saikne parādās t. s. cirkuvfiksa darbības vārdos, kas darināti vienlaikus ar priedēkli un atgriezenisko galotni un kas parasti izsaka vai nu pēkšņu, negaidītu darbību, vai arī pārmērīgi veiktu darbību.

Turpmāk pārbaudāma būtu arī nolieguma, veida un modalitātes saikne.

Saīsinājumi

FIN finīta forma

G *www.google.lv*

INFIN infinīta forma

K *www.korpuss.lv*

MLLVG *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*

Avoti

1. Delfi. Pieejams: *www.delfi.lv*
2. Diena (laikraksts)
3. Ieva (laikraksts)
4. Ikstena, Nora. 2007. *Esamība ar Regīnu*. Rīga: Dienas Grāmata.
5. Māja (laikraksts)
6. Skujiņš, Zigmunds. 2006. *Raksti*. 3. sējums. Rīga: Mansards.
7. Volkova, Līvija. 2008. *Blaumaņa zelts*. Rīga: Karogs.
8. Zole, Ieva. 2000. *Pēteris Pētersons*. Rīga: Jumava.

Literatūra

1. Abraham, Werner. 2008. On the logic of generalizations about cross-linguistic aspect-modality links. Abraham, W. and Leiss, E. (Eds.). *Modality-Aspect Interfaces. Implications and typological solutions*. John Benjamins Publishing Company, 3–13.
2. Bohland, Johanna H. G. 2006. *Aspect, tense and modality: Theory, typology, acquisition*. Doctoral Thesis. Amsterdam: University of Amsterdam.
3. Hacquard, Valentine. 2006. *Aspects of Modality*. Doctoral Thesis. Cambridge, Massachusetts: Massachusetts Institute of Technology.
4. Holvoet, Axel. 2001. *Studies in the Latvian Verb*. Kraków: Wydawnictwo uniwersitetu Jagiellońskiego.
5. Holvoet, Axel. 2007. *Mood and Modality in Baltic*. Kraków: Wydawnictwo uniwersitetu Jagiellońskiego.
6. Horiguči, Daiki. 2013. Priedēkļi kā internacionālismu „nacionalizācijas” līdzekļi. *Valoda: nozīme un forma*. 3. Teorija un metodoloģija latviešu valodniecībā. Kalnača, A. & I. Lokmane (red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
7. Ivulāne, Baiba. 2013. Darbības vārdu gramatiskās resp. sintaktiskās funkcijas. *Latviešu valodas gramatika*. Grigorjevs, J. & D. Nītiņa (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 462–470.
8. Kalnača, Andra. 2012. Darbības vārda izteiksmes un modalitāte. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 16 (1). Liepāja: Liepājas Universitāte, 122–129.

9. Kalnača, Andra. 2013a. Darbības vārds (verbs). *Latviešu valodas gramatika*. Grigorjevs, J. & D. Nītiņa (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 456–563.
10. Kalnača, Andra. 2013b. Darbības vārda *vajadzēt* modālā semantika. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 17 (1). Liepāja: Liepājas Universitāte, 80–88.
11. Kalnača, Andra. 2014. Latvian. *Edinburgh Handbook of Evaluative Morphology*. Grandi, N. & L. Körtvélyessy (Eds.). Edinburgh: Edinburgh University Press (iespiešanā).
12. Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze. 2012. Semantics and Distribution of Latvian Reflexive Verbs. *Multiple Perspectives in Linguistic Research on Baltic Languages*. Usonienē, A., Nau, N., Dabašinskienē, I. (Eds.). Cambridge Scholars Publishing, 231–259.
13. Kalnača, Andra, Lokmane, Ilze. 2014. Modal semantics and morphosyntax of the Latvian Debitive. *Modes of Modality. Modality, typology, and universal grammar. Studies in Language Companion Series (SLCS)*. Volume 149. Leiss, E. & W. Abraham (Eds.). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 167–192.
14. Leiss, Elisabeth. 2008. The silent and aspect-driven patterns of deonticity and epistemicity. *Modality-Aspect Interfaces. Implications and typological solutions*. Abraham, W. & Leiss, E. (Eds.). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 15–41.
15. Mayshark, Duncan. 2010. *Modality, Aspect, And Negation In Russian: A Minimalist Syntactic Analysis*.
16. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. Fonētika un morfoloģija*. Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 1959.
17. Palmer, Frank R. 2001. *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
18. Portner, Paul. 2007. Imperatives and modals. *Natural Language Semantics*. 15. 351–383. Available: http://www9.georgetown.edu/faculty/portnerp/my_papers/Portner2007ImperativesModals.pdf
19. Soida, Emīlija. 2009. *Vārddarināšana*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
20. Staltmane, Velta. 1958a. *Par verba veidiem mūsdienu latviešu valodā*. Disertācija filol. zin. kand. grāda iegūšanai. Rīga: [b. i.]
21. Staltmane, Velta. 1958b. Perfektīvā un imperfektīvā veida verbu gramatisks raksturojums mūsdienu latviešu literārajā valodā. *LPSR ZA Vēstis*. VI. Rīga: Zinātne, 27–36.
22. Staltmane, Velta. 1958c. Priedēkļa verbu veidiskās nozīmes mūsdienu latviešu literārajā valodā. *LPSR ZA Vēstis*. VII. Rīga: Zinātne, 13–22.
23. Staltmane, Velta. 1958d. Verba veidi mūsdienu latviešu literārajā valodā. *LPSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti*. VII. Rīga: Zinātne, 5–47.
24. Staltmane, Velta. 1961. Par dažiem priedēkļa verbu skaidrojuma principiem latviešu literārās valodas vārdnīcā. *LPSR ZA Valodas un literatūras institūta raksti*. XIII. Rīga: LPSR ZAI, 193–207.
25. Trnavac, Radoslava. 2006. *Aspect and Subjectivity in Modal Constructions*. Doctoral Thesis. Leiden: University of Leiden.

Summary

This study is dedicated to the research of aspect and modality, which has not been extensively dealt with in Latvian linguistics and has been treated mainly in connection with the derivation and aspectual meanings of the verb. The current article deals with the mutual interdependence of modal meanings and imperfective/perfective aspect. Albeit Latvian belongs to the so-called aspect languages, it has to be pointed out that deontic and epistemic modality expressed by the five moods prevail over aspectual meanings in Latvian. This fact can be explained by the big amount of grammatical moods in Latvian. The category of five moods shows various kinds of grammaticalization of modal meanings. On the contrary, aspect cannot be considered as grammatical category in Latvian as it depends on the lexical meaning of the verb, the affixes added (prefixes and suffixes) as well as the semantics of the context and situation.

Igauņu translatīva atbilsme latviešu valodā *Expressing Estonian translative case in Latvian*

Kertu Kibermane (*Kerttu Kibbermann*)

Igaunijas Institūts
Suur-Karja 14, Tallinn, 10140
Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Sastatāmās valodniecības un tulkošanas nodaļa
Visvalža 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: *kerttu.kibbermann@lu.lv*

Merle Madisone (*Merle Madisson*)

Igauņu valodas institūts / Tartu Universitāte
Ülikooli 18, Tartu
E-pasts: *merle.mad@gmail.com*

Šī raksta mērķis ir analizēt igauņu valodas translatīva locījuma izpausmes latviešu valodā. Translatīvs ir semantisks locījums, kuram igauņu valodā ir dažādas funkcijas, piem., pārvēršanās, nolūka atzīmēšana, kā arī laika posma un robežas izteikšana. Darba teorētiskajā daļā tiek aplūkotas igauņu translatīva funkcijas, kuru iztirzājums galvenokārt balstās uz Helles Metslangas (*Helle Metslang*, 2007), kā arī Kristinas Paijas (*Kristina Pai*, 2001) un Kazuto Matsumuras (*Kazuto Matsumura*, 1996) pētījumiem. Darba empīriskajā daļā pēc funkcionālā dalījuma tiek analizēta igauņu valodas translatīva atbilsme latviešu valodā. Pētījumā izmantotie piemēri ir ņemti no igauņu daiļliteratūras darbiem un to tulkojumiem latviešu valodā.

Atslēgvārdi: igauņu valoda, latviešu valoda, translatīvs, latīvais stāvoklis¹, lokatīvais stāvoklis, laiks, mērķis.

Ievads

Raksta mērķis ir analizēt, kāda ir igauņu valodas translatīva locījuma atbilsme latviešu valodā. Translatīvs ir locījums, kuram igauņu valodā ir daudz dažādu funkciju, taču latviešu valodā tam nav vienas atbilsmes. Piem., translatīvs tiek lietots, lai marķētu pārvēršanos, atzīmētu nolūku, kā arī izteiktu laika posmu un robežu. Igauņu translatīva daudzfunkcionalitāte un vienas atbilsmes trūkums latviešu valodā padara šī bieži lietotā locījuma apguvi sarežģītu tiem, kuriem dzimtā valoda ir latviešu valoda. Latvijas Universitātes studentu apgūtās igauņu valodas

¹ Šajā rakstā latviešu valodā tiek izmantoti nosacīti apzīmējumi *latīvais stāvoklis* un *lokatīvais stāvoklis* igauņu translatīva funkciju apzīmēšanai. Translatīva latīvais aspekts parasti norāda uz izmaiņām, savukārt lokatīvais aspekts izsaka statistiskumu. Apzīmējums *latīvs* ir iekļauts arī aplūkojamā locījuma – *translatīva* – nosaukumā.

lietojums liecina, ka pēc translatīva teorētiskās apguves studenti šo locījumu nemēdz izmantot un bieži neiederīgi to aizstāj ar citiem vārdiem.² Arī igauņi, kuri mācās latviešu valodu, sastopas ar problēmām, kad vēlas latviski izpaust ko tādu, kas igauņiski tiek izteikts ar translatīvu. Raksta autore savā latviešu valodas lietošanas pieredzē ir ievērojušas šādu nobīdi no normas: apsveicot kādu, piem., vārda dienā, mēdzam teikt **Daudz laimes par vārda dienu!*, jo igauņu valodā šajā gadījumā tiktu lietots translatīvs, ko dažos gadījumos latviski var izteikt ar konstrukciju *par + akuzatīvs*:

- (1) *Palju õnne nimepäevaks!*³
 Daudz laime.PART **vārda_diena**.TRANSL.SG
 ‘Daudz laimes vārda dienā!’

Šajā rakstā tiek salīdzināti igauņu translatīva piemēri un to tulkojumi latviešu valodā. Raksta teorētiskajā daļā tiek aplūkotas igauņu translatīva funkcijas, kuru iztirzājums balstās galvenokārt uz Helles Metslangas (*Helle Metslang*, 2007), kā arī Kristinas Paijas (*Kristina Pai*, 2001) un Kazuto Matsumura (*Kazuto Matsumura*, 1996) pētījumiem. Translatīvs un tā funkcijas aprakstīti arī citos darbos, piem., Ferdinanda Johana Vīdemana (*Ferdinand Johann Wiedemann*) pirmajā zinātniskajā igauņu valodas gramatikā *Eesti keele grammatika* (2011 [1875]), Mati Erelta (*Mati Erelt*) u. c. igauņu valodas gramatikās EKG I (1995) un EKG II (1993). Empīriskajā daļā pēc funkcionālā dalījuma analizēta igauņu valodas translatīva atbilstība latviešu valodā. Pētījumā izmantotie piemēri ir ņemti no igauņu daiļliteratūras darbiem un to tulkojumiem latviešu valodā. Secinājumos apkopotas latviešu valodas konstrukcijas, ar kuru palīdzību tiek izteiktas translatīva funkcijas. Šis darbs ir pirmais mēģinājums apcerēt igauņu translatīvu salīdzinājumā ar latviešu valodu.

1. Teorētiskas piezīmes

Igauņu valodā ir 14 locījumu, no kuriem trīs ir abstrakti locījumi (nominatīvs, ģenitīvs un partitīvs) un 11 ir konkrēti jeb semantiski locījumi. Abstraktu locījumu nozīme nav atkarīga no vārda leksiskās nozīmes, savukārt konkrētu locījumu primārā nozīme nav saprotama bez vārda leksiskās nozīmes (EKG I 1995, 49). Pie semantiskajiem locījumiem pieder vietas locījumi, kurus var iedalīt iekšējos (illatīvs, inesīvs, elatīvs) un ārējos (allatīvs, adesīvs, ablatīvs) vietas locījumos. Bez vietas locījumiem ir vēl arī translatīvs, esīvs, terminatīvs, abesīvs un komitatīvs.

Translatīva galvenā funkcija Baltijas jūras somu valodās ir atzīmēt procesa vai darbības rezultātu (Erelt & Metslang 2003, 167), sk. piemēru (2):

- (2) *hakkas õpetajaks*
 sākt.PST.3SG **skolotājs**.TRANSL.SG
 ‘kļuva par skolotāju’

² Izvairīšanās no nesaprotamā ir viena no stratēģijām svešvalodas apguvē, lai nekļūdītos (saistībā ar igauņu valodas kā svešvalodas apguvi sk. Pool 2007).

³ Gan vienskaitlī, gan daudzskaitlī translātīvs tiek veidots, pievienojot ģenitīva celmam galotni *-ks*.

Papildus šai funkcijai, kas izsaka latīvo stāvokli, igauņu valodā translātīvam piemīt arī lokatīvā nozīme, sk. piemēru (3):

- (3) *oli* **õpetajaks**
 būt.PST.3SG skolotājs.TRANSL.SG
 ‘strādāja (īslaicīgi) par skolotāju’

Translatīva latīvā nozīme parasti norāda uz izmaiņām, savukārt lokatīvais aspekts izsaka īslaicīgu statistumu (ilgstošs statistums parasti tiek izteikts ar nominatīvu). Šī igauņu valodas pazīme, ka pārvēršanās un statistums tiek atzīmēts ar vienu un to pašu locījumu – translātīvu, ir neparasta Baltijas jūras somu valodās. M. Erelts un H. Metslanga (2003) uzskata, ka šādu veidu dinamiska un statista stāvokļa nešķiršanu igauņu valodā varētu būt ietekmējušas baltu valodas un krievu valoda.

Translatīva funkcijas mūsdienīgu igauņu literārajā valodā ir būtiski ietekmējis arī cits locījums – esīvs, precīzāk, tā nelietošana daudzās igauņu izloksnēs. 19. gs. sākumā esīvs ir ticis lietots tikai Igaunijas ziemeļaustrumu krasta izloksnēs. Igaunu literārajā valodā tas ienācis 19. gs. beigās, bet plašāk izplatījies 20. gs. sākumā galvenokārt somu valodas ietekmē (Metslang 2007). Baltijas jūras somu pirmvalodā esīvam bija lokatīvās, translātīvam – latīvās funkcijas (somu valodā tas tā ir joprojām) (*ibid.*). Tā kā esīvs daļā igauņu izlokšņu netiek lietots, tā funkcijas pārņēmuši citi locījumi. Piem., translātīvs ieguvis esīva funkciju, kas uzsver lokatīvo nejaušību un īslaicīgumu (*ibid.*) (sk. piemēru (3)).

Translatīvs var izteikt arī mērķi (sk. piemēru (4)) un laika robežu vai posmu (sk. piemēru (5)).

- (4) *õpin* **eksamiks**
 mācīties.PRS.1SG eksāmens.TRANSL.SG
 ‘mācos eksāmenam’
- (5) *töö* *tuleb* *ära teha* **reedeks**
 darbs.NOM nākties.PRS.3SG izpildīt.DINF **piektdiena.TRANSL.SG**
 ‘darbs jāizpilda uz piektdienu’

Četras iepriekš minētās translātīva funkcijas tradicionāli ir aprakstītas igauņu valodas gramatikā. Daži gramatiķi, pētot translātīva lietojumu korpusos, kas balstās uz daiļliteratūras darbiem, uzskata, ka locījumam ir vairāk funkciju. Piem., K. Matsumura (1996), analizējot igauņu translātīva funkcijas pēc Kvirka u. c. (Quirk et al. 1985) angļu valodas gramatikas pieejas, secina, ka sintaktiski translātīvam piemīt piecas funkcijas: subjekta papildinātājs (*subject complement*, (6)), objekta papildinātājs (*object complement*, (7)), laika translātīvs (8), mērķa translātīvs (9) un teikuma apstāklis (*sentence adverbial* (10)), sk. piemērus:

- (6) *Eesti* *rahusaatkonna* **juhiks**
 Igaunija.GEN miera_delegācija.GEN **vadītājs.TRANSL.SG**

oli Jaan Poska.

būt.PST.3SG Jāns.NOM Poska.NOM

‘Jāns Poska bija Igaunijas miera delegācijas vadītājs’ (Matsumura 1996, 78)

(7) *See tegi ema murelikuks.*

Tas.NOM darīt.PRS.3SG māte.GEN.FULL.OBJ satraukts.TRANSL.SG

‘Tas padarīja māti satrauktu’ (Matsumura 1996, 85)

(8) *Ta sõitis nädalavahetuseks maale.*

Viņš.NOM braukt.PST.3SG nedēļas_nogale.TRANSL.SG lauki.ALL

‘Viņš brauca uz nedēļas nogali uz laukiem’ (Matsumura 1996, 99)

(9) *Selleks oled sa veel liiga noor.*

Tas.TRANSL.SG būt.PRS.2SG tu.NOM vēl pārāk jauns.NOM

‘Tu esi tam vēl pārāk jauns’ (Matsumura 1996, 110)

(10) */--/ minu ema rõõmuks /--/*

es.GEN māte.GEN prieks.TRANSL.SG

‘/--/ manai mātei par prieku /--/’ (Matsumura 1996, 113)

Savukārt H. Metslanga (2007) savā pētījumā par esīvu un translatīvu igauņu un somu valodā veido translatīva funkciju iedalījumu tradicionālās igauņu valodas gramatikas ietvaros. Tā rezultātā viņa piedāvā piecas translatīva funkcijas: **latīvā funkcija** (iekļauj piemērus (2) un (7)); **lokativā funkcija** (iekļauj piemērus (3), (6)); **laika robežas un posma funkcija** (iekļauj piemērus (5) un (8)); **mērķa funkcija** (iekļauj piemērus (4) un (9)) un **komentārs teikuma saturam** (iekļauj piemēru (10)). H. Metslanga (*ibid.*) translatīva funkcijas iedala vēl sīkāk, ņemot vērā verba leksiski gramatiskās kategorijas (transitīvi, intransitīvi verbi, fāžu verbi, attieksmes verbi utt.). Šis iedalījums tiek aprakstīts raksta empīriskajā daļā, kuras uzbūve balstās galvenokārt uz H. Metslangas piedāvātajām funkcijām.

K. Paija (2001) apskata tādus translatīva lietošanas gadījumus, kur translatīvs ir predikatīvs apstāklis⁴ (sk. piemēru (11)), tā atšķiroties no predikāta nominatīvā (sk. piemēru (12)):

(11) *ta jäi kurvaks*

viņš.NOM palikt.PST.3SG bēdīgs.TRANSL.SG

‘viņš palika bēdīgs’

(12) *ta on kurb*

viņš.NOM būt.PRS.3SG bēdīgs.NOM.SG

‘viņš ir bēdīgs’

⁴ Predikatīvs apstāklis igauņu valodā ir sintaktiski semantiska kategorija, kuras nozīme līdzinās predikatīva nozīmei, bet forma – apstāklim. Predikatīvs apstāklis atšķiras no predikatīva formāli: igauņu valodā predikatīvs izpaužas galvenokārt abstraktos locījumos, t. i., nominatīvā, ģenitīvā un partitīvā, toties predikatīvs apstāklis – semantiskos locījumos, t. s. translatīvā vai esīvā (Pai 2001, 11–15).

Pirmajā gadījumā translatīvā izpaužas marķēts predikatīvs apstāklis kā teikuma loceklis, kas daudzās valodās paliktu nemarkēts, t. i., nominatīvā (*ibid.*, 5), kā redzams arī piemēra tulkojumā latviešu valodā. Predikatīvs apstāklis igauņu valodā darbojas kā dubultloceklis, t. i., no vienas puses, predikatīvs apstāklis paplašina verbu, bet, no otras puses, tas sakrīt skaitlī ar subjektu vai objektu (*ibid.*, 9). Igauņu valodas predikatīviem apstākļiem latviešu valodā papildus nominālam izteicējam var atbilst arī objekts vai apstāklis.

Papildus iepriekš minētajām funkcijām translatīva forma ir sastopama arī daudzās frāzēs, izteicienos un saliktos verbos, piem., *araks lõõma* ‘nobīties, izbīties’, *halvaks panema* ‘ņemt ļaunā’. Arī šādi piemēri tiks īsi apskatīti pētījuma empīriskajā daļā. Darinot salikteņus no izteicieniem vai saliktiem vārdiem, kuru viena daļa ir translatīvā, iespējams, ka translatīva forma kļūst par salikteņa pirmo daļu, piem., *halvakspanu* ‘nosodījums, nopēlums’. Šādi salikteņi uzskatāmi par leksiskiem un tādēļ nav iekļauti pētījuma piemēru klāstā.

Šī raksta mērķis ir aprakstīt igauņu translatīva atbilstes latviešu valodā, tādēļ jāņem vērā arī igauņu un latviešu gramatikas atšķirības. Tā kā latviešu valodā ir seši (septiņi) locījumi, daudzas funkcijas, kas igauņu valodā tiek izpaustas ar locījumu konstrukcijām, latviešu valodā tiek izpaustas citādāk, piem., ar prievārdu konstrukcijām. Lai gan igauņu valoda pieder somugru valodu saimei un latviešu valoda – indoeiropiešu valodu saimei, abās valodās ir kopīgas iezīmes ilgstošu kontaktu dēļ. Daži autori, piem., Aksels Holvūts (*Axel Holvoet*, 1994), atzīst, ka abām valodām ir sastopamas kopīgas īpašības, ko var uzskatīt par Baltijas jūras areāla parādībām.

2. Empīriskā analīze

Šajā rakstā izmantotie piemēri ir ņemti no diviem populāriem igauņu daiļliteratūras darbiem un to tulkojumiem latviešu valodā – Eno Rauda (*Eno Raud*) *Naksitrallid* (1998 [1972]), tulkojums latviešu valodā – Tamara Vilsone, *Naksitrallīsi* (2010 [1975]), turpmāk piemēros – **N**; un Andrusa Kivirehka (*Andrus Kivirähk*) *Rehepapp ehk november* (2000), tulkojums latviešu valodā – Zane Balode, *Rijkuris jeb Novembris* (2009), turpmāk piemēros – **R**. Šie literārie darbi izvēlēti ar nolūku atrast piemērus, ko dažādos laika posmos ir radījuši dažādi valodas lietotāji, gan rakstnieki, gan tulkotāji. Lai gan izvēlētajam empīriskajam materiālam piemīt zināma subjektivitāte un piemēru analīzē ir jāreķinās ar tulkotāju lingvistisko gaumi, labāka igauņu-latviešu paralēlā korpusa trūkuma dēļ šī raksta pamatā ir daiļliteratūras darbi. Aplūkotie piemēri izvēlēti tā, lai tie ilustrētu visas teorētiskajā daļā iepriekš iztirzātās funkcijas un atspoguļotu dažādas atbilstes latviešu valodā. Darba autore apzinās, ka atlasītos piemērus latviešu valodā bieži iespējams atveidot atšķirīgi. Pie katra piemēra atzīmēts arī lappuses numurs.

Šajā nodaļā vispirms analizēti translatīva latīvie lietošanas gadījumi un to atbilstes latviešu valodā. Tam seko piemēri, kas rāda translatīva lokatīvo nozīmi. Pēc tam apskatīta laika translatīva un mērķa translatīva lietošana igauņu valodā un izpaušme latviešu valodā. Nodaļas beigās tiek aplūkoti piemēri, kur translatīva forma izmantota noteiktās frāzēs un izteicienos.

2.1. Latīvais stāvoklis

Latīvajā stāvoklī translatīvs norāda uz nokļūšanu kādā stāvoklī vai situācijā, kā arī uz kādas īpašības iegūšanu. Lai skaidrāk atspoguļotu translatīva latīvas funkcijas, tās tiek iedalītas pēc darbības vārdu leksiski gramatiskajām kategorijām: intransitīvi stāvokļa maiņas verbi, transitīvi stāvokļa maiņas verbi, intransitīvi fāzes verbi un transitīvi attieksmes verbi (Metslang 2007).

2.1.1. Intransitīvi stāvokļa maiņas verbi⁵

Latīvajos gadījumos translatīvs tiek lietots ar šādiem intransitīviem stāvokļa maiņas verbiem: *muutumā* ‘mainīties, pārvērsties’ (sk. piemēru (13)), *minema* ‘iet’, *saama* ‘kļūt, tapt’ (sk. piemērus (15), (16)), *jāama* ‘palikt’, *kasvama* ‘augt’ (sk. piemēru (17)), *tulema*⁶ ‘nākt’ (sk. piemēru (14)) (Metslang 2007, 145). Šādos gadījumos translatīvā ir predikatīvs apstāklis, kas papildina verbu, kuri apzīmē pāreju no viena stāvokļa otrā. Translatīvais apstāklis izsaka beigu stāvokli, t. i., rezultātu (EKG II 1995, 92). Bez translatīvā apstākļa nākamajos piemēros tiktu uzsvērtā darbība, nevis rezultāts. Tā kā šajos piemēros ir intransitīvi verbi, igauņu predikatīvais apstāklis attiecas uz subjektu.

Ja translatīvais apstāklis ir substantīvs un tiek lietots ar intransitīviem stāvokļa maiņas verbiem, latviešu valodā tam atbilst objekta konstrukcija *par + akuzatīvs* (sk. piemērus (13) un (14)):

- (13) *Vaimud muutusid valgeteks kanadeks*
 Veļi.NOM pārvērsties.PST.3PL **balts**.TRANSL.PL **vista**.TRANSL.PL
ning lāksid lavale leili vōtma. (R16)
 un iet.PST.3PL lāva.ALL pērties.MINF
 ‘Veļi pārvērtās par baltām vistām un rāpās uz lāvas pērties’ (R21)

- (14) /--/ *kas sa parem ei tahaks tulla minu*
 vai tu labāk ne gribēt.COND nākt.DINF es.GEN
juurde sulaseks? (R32)
 pie **kalps**.TRANSL.SG
 ‘/--/ vai tu labāk negribētu nākt pie manis par kalpu?’ (R37)

Taču (15) piemērā ir redzams – ja igauņu valodā predikatīvs apstāklis translatīvā ir adjektīvs, latviešu valodā tam var atbilst nomināls izteicējs ar adjektīvu nominatīvā:

⁵ Igauņu valodas gramatikā dalījums starp transitivitāti un intransitivitāti ir saprotams citādāk nekā latviešu gramatikā: igauņu gramatikā transitīvi verbi ir spējīgi saistīties ar objektu un intransitīvi verbi nav spējīgi saistīties ar objektu. Jāņem vērā, ka objekts galvenokārt var būt nomināls izteicējs nominatīvā, ģenitīvā vai partitīvā (EKK 2007, 440, 472). Toties latviešu gramatikā gan transitīvi, gan intransitīvi verbi var saistīties ar objektu, bet tikai transitīvie verbi saistās ar objektu akuzatīvā (retāk arī ģenitīvā) bez prievārda (LVG 2013, 507).

⁶ Šis darbības vārds nav minēts H. Metslangas (2007) darbā, taču parādās šim pētījumam izvēlētajā piemēru klāstā.

- (15) /--/ *sai Kingpool vihaseks.* (N87)
 kļūt.PST.3SG Puszābaks.NOM **nikns**.TRANSL.SG
 ‘/--/ Puszābaks kļuva nikns’ (N81)

Pamatojoties uz šajā darbā izmantoto piemēru klāstu, var secināt, ka samērā daudzos gadījumos igauņu translatīva konstrukciju latviešu valodā ir iespējams izteikt arī ar citiem valodas līdzekļiem, piem., igauņu konstrukcijai *verbs + adjektīvs translatīvā* latviešu valodā var atbilst vienkāršs verbāls izteicējs (16):

- (16) /--/ *sai Muhv pahaseks.* (N43)
 kļūt.PST.3SG Uzrocis.NOM **dusmīgs**.TRANSL.SG
 ‘/--/ Uzrocis sašuta’ (N42)

(17) piemērā redzams, ka kopā ar intransitīvu stāvokļa maiņas verbu latviešu valodā var lietot lokatīva konstrukciju, resp., *verbs + lokatīvs*, kas izsaka darbības rezultātu. Rezultātā lokatīvu latviešu valodā ir iespējams arī interpretēt kā nolūka lokatīvu, ja gaidāmais rezultāts vienlaikus ir arī nolūks. Šāds lokatīvs tiek bieži lietots ar verbiem, kam ir priedēklis *pār-* (MLLVG I 1959, 406–407). Šai gadījumā latviešu valodā verbam *pāraugt* piemīt nozīme ‘pakāpeniski attīstoties, pilnveidojoties, sasniegt citu, augstāku pakāpi, kvalitāti (par parādībām sabiedrībā)’ (LLVV 2011):

- (17) *Algas pime novembriðhtu,*
 sākties.PST.3SG tumšs.NOM novembra_vakars.NOM
mis kasvas mārkatamtult üle õõks. (R8)
 kas augt.PST.3SG nemanot pār **nakts**.TRANSL.SG
 ‘Sākās tumšs novembra vakars, kas nemanot pārauga naktī’ (R13)

2.1.2. Transitīvi stāvokļa maiņas verbi

Latīvajos gadījumos translatīvs tiek lietots ar transitīviem stāvokļa maiņas verbiem, piem., *muutma* ‘mainīt, pārvērst’, *tegema* ‘darīt’, *jätma* ‘atstāt’, *kasvatama* ‘audzināt’, *määrama* ‘noteikt’, *valima* ‘vēlēt, izvēlēties’. Arī šajā gadījumā translatīvā ir apstāklis, kas izsaka rezultatīvu stāvokli (EKG II 1995, 92). Visos piemēros, kur igauņu valodā tiek izmantoti transitīvi verbi, predikatīvs apstāklis translatīvā attiecas uz teikuma objektu.

Tipiskākā konstrukcija, kas šajos gadījumos atbilst latviešu valodā, ir objekta konstrukcija *par + akuzatīvs*. Jāpiebilst, ka tas attiecas tikai uz gadījumiem, kad apskatāmais translatīvais apstāklis igauņu valodā ir substantīvs (18):

- (18) /--/ *ma katsun niikaua siin*
 ES.NOM mēģināt.PRS.1SG tīkmēr šeit
ta sandiks peksta. (R38)
 viņš.GEN.FULL.OBJ **kroplis**.TRANSL.SG sist.DINF
 ‘/--/ tīkmēr es te cenšos šo pataisīt par kropli’ (R44)

Piemērā (19) kā apstākļi igauņu valodā darbojas adjektīvs. Predikatīvais apstākļis šeit ir dubultloceklis, kas, no vienas puses, paplašina verbu, taču, no otras puses, ir saskaņots ar objektu. Arī latviešu valodā frāze *neciešami karstu* ir dubultloceklis, tā ir apzīmētājs vārdam *ledusskapis*, sakrītot ar objektu dzimtē, skaitlī un ločjumā, bet tā vienlaikus arī paplašina verbu. Tātad, ja igauņu valodā transitīvā teikumā predikatīvs apstākļis ir adjektīvs un tas attiecas uz objektu, latviešu valodā izmantojama objekta konstrukcija ar apzīmētāju.

- (19) *Sõidu ajal kütab elektrivool*
 Brauciens.GEN laiks.ADE sakarsēt.PRS.3SG elektriskā_strāva.NOM.SG
kapi võimatult kuumaks. (N11)
 skapis.GEN.SG.FULL.OBJ neciešami karsts.TRANSL.SG
 ‘Brauciena laikā elektriskā strāva sakarsē ledusskapi neciešami karstu’ (N11)

2.1.3. Intransitīvi fāzes verbi

Latīvos gadījumos translatīvs tiek lietots ar šādiem intransitīviem fāzes verbiem: *hakkama* ‘sākt, kļūt (sk. piemērus (20), (21)); nonākt kādā stāvoklī’, *asuma* ‘sākt, uzsākt; nonākt kādā stāvoklī’, *juhtuma* ‘gadīties’, *osutuma* ‘izrādīties’, *sattuma* ‘iekļūt, nokļūt, nonākt’ u. c.

Piemēri (20) un (21) izsaka stāvokļa maiņu, šim nolūkam tiek izmantots verbs *hakkama*, kas igauņu valodā apzīmē darbības uzsākšanu. Taču verbs *hakkama* var tikt izmantots arī kā palīgverbs nākotnes izteikšanai (Metslang 1994). No tā var secināt, ka piemēros (20) un (21) verbs *hakkama* var izteikt gan darbības uzsākšanu vai nokļūšanu kādā stāvoklī, gan nākotnes darbību vai rezultātu plašāk. Igauņu valodā piemēri (20) un (21) pēc konstrukcijas ir identiski (izņemot noliegumu piemērā (20)), taču latviešu valodā tulkotājas ir izvēlējušas uzsvērt piemērā (20) iespējamu rezultātu un piemērā (21) darbības sākumu.

- (20) *Ma ei taha joodikuks hakata!* (R53)
 Es.NOM ne gribēt.PRS.3SG dzērājs.TRANSL.SG kļūt.DINF
 ‘Es negribu kļūt par dzērāju!’ (R59)

- (21) *Muhv hakkab luuletajaks.* (N86)
 Uzrocis.NOM sākt.PRS.3SG dzejnieks.TRANSL.SG
 ‘Uzrocis sāk dzejot’ (N80)

Līdzīgi piemēriem (13) un (14), arī piemēra (20) konstrukcija igauņu *intransitīvs verbs + substantīvs translatīvā* latviešu valodā tiek atveidota ar prievārdisku konstrukciju, taču šeit verbs *kļūt* uzskatāms par saitiņu, tādēļ prievārdiska konstrukcija *par + substantīvs akuzatīvā* uzskatāma par nominālo izteicēju. Piemērā (21) tulkotāja ir nolēmusi latviešu valodā uzsvērt darbības sākumu, izmantojot salikto verbālu izteicēju ar latviešu valodas fāzes verbu – *sākt + verbs infinitīvā*. Igauņu valodā iespējams intransitīvus fāzes verbus izmantot arī ar adjektīviem, taču šajā pētījumā izmantotajā piemērā klāstā nebija neviena šāda piemēra.

2.1.4. Transitīvi attieksmes verbi

Latīvajos gadījumos translātīvs tiek lietots ar šādiem transitīviem attieksmes verbiem: *nimetama* ‘saukt, dēvēt’, *hūūdma* ‘saukt’ (sk. piemēru (22)), *kutsuma* ‘dēvēt’, *kuulutama* ‘paziņot, sludināt’, *kavandama* ‘plānot’ un *mōtlema* ‘domāt’.

Igauņu valodā ar transitīviem attieksmes verbiem teikuma predikatīvais apstākļis translātīvā var būt gan substantīvs, gan adjektīvs. (22) piemērā igauņu valodas konstrukcijai *transitīvs attieksmes verbs + substantīvs translātīvā* latviešu valodā atbilst objekta konstrukcija ar *par + akuzatīvā*:

- (22) *No miks ei vōi neid siis loomadeks*
 Nu kāpēc ne varēt.PRS.3SG viņi.PART tad **dzīvnieks.TRANSL.PL**
hūūda! (R9)
 saukt.DINF
 ‘Kāpēc tad viņus nevarētu saukt par kustoņām?’ (R14)

2.2. Lokatīvais stāvoklis

Kā iepriekš minēts, translātīvam piemīt arī lokatīvā nozīme, taču tā ir perifēriska. Parastāks lokatīvā stāvokļa izteikšanā ir esīvs (Pai 2001, 29). Lai izceltu translātīva lokatīvās īpašības, tā funkcijas tiek iedalītas divās daļās: pirmkārt, teikumi, kuros predikāts ir darbības vārds *olema* ‘būt’, un, otrkārt, teikumi ar stāvokļa verbiem.

2.2.1. Īslaicīga nestabilitāte

Igauņu gramatikā tradicionāli tiek uzskatīts, ka teikuma konstrukcijas, kur verbu *olema* ‘būt’ papildina predikatīvs apstākļis translātīvā, norāda uz nejašu vai pagaidu stāvokli, kurā kaut kas atrodas (EKK 2007, 251), piem.:

- (23) */--/ vōiks see auto olla meile kōigile*
 varēt.COND tas.NOM mašīna.NOM būt.DINF mēs.ALL viss.ALL
nii-ūtelda liikuvaks koduks. (N8)
 tā_teikt **kustīgs.TRANSL.SG mājas.TRANSL.SG**
 ‘/--/ tā varētu noderēt mums, tā sakot, par kustīgu mājvietu’ (N8)

Šajā piemērā igauņu valodas translātīvs, papildinot verbu *olema* ‘būt’, apzīmē pagaidu stāvokli vai situācijas īslaicīgumu, taču latviešu valodā nav izmantots verbs *būt*. Izvēlētā objekta konstrukcija *noderēt par mājvietu* latviešu valodā tik spilgti neizsaka īslaicīgumu. Gan igauņu, gan latviešu valodā īslaicīgumu iespējams izteikt arī ar atbilstošiem laika apstākļa vārdiem (piem., *īslaicīgi, kādu laiku*). Īslaicīgas nestabilitātes apzīmēšana ir viena no translātīva jaunākajām funkcijām igauņu valodā. Lokatīvajā stāvoklī, kur darbības vārds ir *olema* ‘būt’, predikatīvs translātīvā var būt tikai substantīvs (Pai 2001, 38, 59; Metslang 2007, 146).

Interesanti, ka arī lietuviešu valodā īslaicīgu nestabilitāti vai nejašību ir iespējams izteikt ar locījuma palīdzību, precīzāk, ar instrumentāli (Klaas 1987, 29–30):

- (24) *Aš buvau auklētāja.*
 Es būt.PST.1SG **audzinātāja**.INSTR.SG
 ‘Es biju (īslaicīgi) audzinātāja’

Līdzīga instrumentāļa konstrukcija ir iespējama arī slāvu valodās (Pai 2001, 18). Birute Klāsa (*Birute Klaas* 1987, 33) uzskata, ka šīs funkcijas attīstību lietuviešu valodā, iespējams, ir ietekmējušas Baltijas jūras somu valodas.

Gan šī raksta piemēru klāstā, gan arī igauņu literārajā valodā kopumā ir teikumi, kur predikātu *olema* ‘būt’ papildina predikatīvs apstāklis translātīvā, taču vienmēr tas tik spilgti neizsaka īslaicīgumu, pagaidu stāvokli vai nejaušību, sk. piemēru (25):

- (25) *Kas kirikuõpetajaks on ikka seesama Moosel?* (R33)
 Vai **mācītājs**.TRANSL.SG būt.PRS.3SG joprojām tas_pats Moosel?
 ‘Vai mācītājs ir vēl aizvien tas pats Mozels?’ (R38)

Pēc K. Paijas (2001, 33) datiem, translātīvais predikatīvais apstāklis šajos gadījumos ir diezgan izplatīts, lai gan šāda konstrukcija var izpaust to pašu, ko *olema* ‘būt’ + predikatīvs nominatīvā (*ibid.*, 34–35). Arī M. Erelts u. c. savā igauņu valodas rokasgrāmātā EKK (2007, 497) piemin, ka pašlaik izplatās translātīva izmantošana gadījumos, kuros tas nav vajadzīgs, t. i., kuros tikpat labi varētu izmantot nominatīvu. Tā kā locījums ir gramatiskā kategorija, kura nozīme laika gaitā mēdz mainīties, konkrētajā laika posmā var gadīties, ka vienas funkcijas izpaušanai tiek izmantoti dažādi locījumi. M. Erelts un H. Metslanga (2003, 167–169) piebilst, ka šāda nominatīva un translātīva mija ir iespējama tikai tad, kad tiek runāts par nepastāvīgām kategorijām, piem., amatiem. Translātīva lietošanu piemērā (25) var motivēt igauņu valodas verba *olema* ‘būt’ vispārīgā nozīme (Pai *ibid.*, 33). Nominatīva un translātīva miju ir iespējams izmantot vienmēr, kad nejaušības vai pagaidu aspekts nav skaidrs (*ibid.*). Šī mija igauņu valodniecībā nav bijusi plaši, un šīs parādības precīzākai skaidrošanai būtu vajadzīgi atsevišķi pētījumi. Tātad konstrukcijas ar translātīvu vai nominatīvu var būt sinonīmiskas, taču, ja vēlamies uzsvērt laicīgu nestabilitāti, ir jālieto translātīva konstrukcija (*ibid.*, 58–59). Piemēra (25) latviešu tulkojumā nav uzsvērts pagaidu aspekts.

2.2.2. Stāvokļa verbi

Lokatīvajos gadījumos translātīvs tiek lietots ar šādiem stāvokļa verbiem: *jääma* ‘palikt (kādā esošajā stāvoklī)’ (sk. piemēru (27)), *jätma* ‘atstāt’, *pidama* ‘uzskatīt’ (sk. piemēru (26)) u. c.

- (26) /--/ *nii et jättisemüüja pidas neid*
 tā ka saldējuma_pārdevējs.NOM uzskatīt.PST.3SG viņi.PART
alguses isegi pākapikkudeks, /--/ (N7)
 sākums.INES pat **rūķītis**.TRANSL.PL
 ‘/--/, ka saldējuma pārdevēja sākumā viņus uzlūkoja par rūķīšiem, /--/’ (N7)

- (27) *Ahv jāi vaguraks /--/ (R127)*
 mērkaķis.NOM palikt.PST.3SG **rāms**.TRANSL.SG
 ‘Mērkaķis palika rāms /--/’ (R136)

Abos igauņu valodas piemēros translātīvā ir predikatīvs apstāklis, kas var būt gan substantīvs, gan adjektīvs. Ja igauņu valodā predikatīvs apstāklis ir substantīvs, latviešu valodā tam atbilst objekta konstrukcija ar *par + atkarīgā locījuma forma* (26). Pie piemēra (27) jāmin, ka bez plašākā konteksta nevar saprast, vai piemērā (27) igauņu verbs *jääma* ‘palikt’ un latviešu valodas saitiņa *palikt* izpauž palikšanu kādā esošajā stāvoklī vai apzīmē stāvokļa maiņu, jo verbam piemīt abas nozīmes. Ņemot vērā plašāku kontekstu, šajā gadījumā *jääma* un *palikt* interpretējami ar pazīmes piemītības nozīmi. Tātad (27) piemērā igauņu valodā tiek izmantots stāvokļa verbs ar adjektīvu kā predikatīvu apstākli, toties latviešu valodā saitiņa ar nominālu izteicēju (adjektīvs nominatīvā).

2.3. Laiks

Ar translātīvu igauņu valodā var apzīmēt laika robežu un laika posmu (EKK 2007, 251).

2.3.1. Laika robeža

Kad latīvais laika apstāklis ir translātīvā, tas izsaka laika robežu (EKK 2007, 251), t. i., termiņu, līdz kuram laikam darbība būs pabeigta, nevis darbības īsto pabeigšanas laiku. Igauņu valodā laika robežas izteikšanai iespējams lietot tikai substantīvu vai laika apstākļa vārdu translātīvā (EKG II 1995, 80). Piemērā (28) laika robežas apzīmēšanai tiek izmantots substantīvs translātīvā:

- (28) /--/ *looma seljas, kes oli talle*
 dzīvnieks.GEN mugura.INES kas būt.PST.3SG viņš.ALL
peiedeks tapetud. (R46)
bērēs.TRANSL.PL nogalināt.TUD
 ‘/--/ uz tā dzīvnieka, kas bija nobeigts viņam uz bedībām’ (R52)

Piemērā (29) laika robežas apzīmēšanai translātīvā tiek lietots laika apstāklis:

- (29) *Kata õhtuks sauna laud /--/ (R9)*
 klāt.IMP.2SG **vakars**.TRANSL.SG pirts.GEN galds.NOM
 ‘Klāj pirtī galdu vakaram /--/’ (R14)

(29) piemērā vārdam *õhtu* ‘vakars’ primārā nozīme ir laika robežas apzīmēšana, taču to iespējams interpretēt arī kā līdzekli mērķa izteikšanai (sk. igauņu translātīva mērķa funkciju turpmāk). Piemērā (29) tulkotāja ir interpretējusi šo konstrukciju kā mērķi, latviešu valodā lietodama nolūka datīvu. Arī piemēru (28) igauņu valodā iespējams interpretēt divējādi, taču tur tulkotāja izvēlējusies latviešu

valodā apzīmēt laika robežu ar laika apstākli, kurā prievārdiskā *uz-* konstrukcija norāda uz darbības vai norises laiku, termiņu vai ilgumu (LVG 2013, 632).

2.3.2. Laika posms

Laika apstākļi translatīvā var izteikt arī ielānotu laika posmu. Šāds apstākļi parasti papildina verbus, kuri izsaka situācijas sākumu vai pāreju no vienas situācijas otrā. Pats laika apstākļi parāda rezultējošās situācijas ilgumu. To iespējams izteikt ar translatīvām lietvārdu frāzēm (sk. piemērus (30) un (31)), kā arī ar translatīviem laika apstākļa vārdiem.

- (30) *Me vôtame korraliku tagavara*
 mēs.NOM ņemt.PRS.2PL kārtīgs.GEN.FULL.OBJ rezerve.GEN.FULL.OBJ
kaasa kas vôi kaheksaks nādalaks! (N11)
 līdzī kaut_vai astoņi.TRANSL.SG nedēļa.TRANSL.SG
 ‘Paņemsim līdzī pamatīgu rezervi, kaut vai astoņām nedēļām!’ (N11)

- (31) *Saunas, kuhu selleks ööks oli*
 pirts.LOC kas.ILL tas.TRANSL.SG nakts.TRANSL.SG būt.PST.3SG
toimetatud ka kiltri surnukeha, /--/ (R44)
 gādāt.TUD arī šķilteris.GEN.SG.FULL.OBJ līķis.NOM
 ‘Pirtī, kur uz to nakti bija nogādāts arī šķiltera līķis, /--/’ (R50)

Latviešu valodā laika posma izteikšanai ir iespējams izmantot prievārdisku *uz-* savienojumu. Piemērā (31) latviešu valodā prievārds *uz* laika nozīmē kopā ar atkarīgā locījuma formu izsaka noteiktu laika posmu – vienu nakti. Toties piemērā (30) translatīvā esošā lietvārdu frāze latviešu valodā var tikt interpretēta nevis tikai kā laika apstākļi laika posma izteikšanai, bet arī kā nolūka apstākļi mērķa apzīmēšanai.

2.4. Mērķis

Kā jau redzams iepriekšējos piemēros, ar translatīvu igauņu valodā var apzīmēt mērķi. Mērķa apzīmētājs vienmēr ir substantīvs, tajā skaitā deverbāls substantīvs (sk. piemēru (32)) (Matsumura 1996, 104–110; EKK 2007, 251). Pirmkārt, ar translatīvu tiek izteikts nolūka apstākļi (32).

- (32) *Nad /--/ ei paotanud suud isegi haigutamiseks, /--/* (R28)
 viņi.NOM ne pavērt.NUD mute.PART pat žāvāšanās.TRANSL.SG
 ‘Viņi /--/ nepavēra muti pat lai nožāvātos, /--/’ (R33)

Piemērā (32) igauņu valodā mērķa apzīmēšanai lietots deverbāls substantīvs *haigutamiseks* ‘žāvām’, taču latviešu valodā tas ir atveidots ar *lai* un verbu vēlējuma izteiksmē *nožāvātos*. Arī igauņu valodā paralēli deverbālam substantīvam translatīvā *haigutamiseks* ‘žāvām’ iespējams lietot konstrukciju (*selleks*) *et haigutada* ‘(*tam nolūkam,) lai žāvātos’.

Gan igauņu, gan latviešu valodā mērķi iespējams izteikt ar deverbālu substantīvu (sk. piemēru (33)). Ja igauņu valodā mērķis apzīmēts ar deverbālu substantīvu translatīvā, latviešu valodā iespējams izmantot cēloņa vai nolūka palīgteikumu ar saikli *lai* (MLLVG I 1959, 770), kā arī deverbālu substantīvu datīvā. Ja datīvā ir netiešais darbības objekts un tas ir abstrakta nojēguma vai priekšmeta nosaukums, tad tas apzīmē nolūku vai mērķi, uz kuru virzās ar verbu izteiktā darbība (nolūka datīvs) (MLLVG I 1959, 397), piem.:

- (33) *Leivast redeli tegemine on väga*
 maize.PART trepes.GEN taisīšana.NOM būt.PRS.3SG ļoti
hea asi krattide küpsetamiseks. (R7)
 labs.NOM lieta.NOM pūķis.GEN cepšana.TRANSL.SG
 ‘Maizes trepju taisīšana ir ļoti labs paņēmieni pūķu izcepināšanai’ (R12)

Piemērā (34) redzams, ja igauņu valodā mērķa izteikšanai tiek lietots nolūka apstākļis ar substantīvu translatīvā, tad latviešu valodā tiek lietots nolūka apstākļis datīvā:

- (34) */--/ tema ehitab kratti sootuks*
 viņš.NOM būvēt.PRS.3SG pūķis.PART.PART.OBJ pavisam
muuks eesmärgiks, /--/ (R113)
cits.TRANSL.SG mērķis.TRANSL.SG
 ‘/--/ pūķis tiek taisīts kādam citam mērķim /--/’ (R122)

Arī piemērā (35) ir redzams, ka igauņu valodas translatīvs tiek lietots, lai apzīmētu mērķi. Taču latviešu valodā tiek izmantots t. s. nolūka lokatīvs, kas attīstījies no vietas lokatīva un ir līdzīgs nolūka datīvam (Endzelīns, Mülenbachs 1923, 137; MLLVG I 1959, 407). ‘Šim lokatīvam ir bieži izjūtama arī lokālā nozīme’ (MLLVG I 1959, 407).

- (35) *„Mis teil täna lõunaks oli?”* (R41)
 kas.ILL jūs.ADE šodien pusdienas.TRANSL būt.PST.3SG
 ‘Kas jums šodien bija pusdienās?’ (R47)

2.5. Citi lietojuma gadījumi

Translatīvs var tikt lietots gan latīvajos izteicienos (piemēros (36), (37)), kā arī lokatīvajos izteicienos (piemērā (38)). Šie verbu un nomenu salikteni laika gaitā ir kļuvuši par izteicieniem, tādēļ K. Matsumura (1996, 116) uzskata, ka nav vēlams interpretēt translatīva izteicienus un frazēmas kā īpašu translatīva funkciju.

- (36) *õnn langeb osaks* (R127)
 laime.NOM krist.PRS.3SG daļa.TRANSL.SG
 ‘laime uzsmaidīs’ (R135)

(37) *tagumikku kuumaks kütma* (R120)
 pakaļa.PAR **karsts**.TRANSL.SG kurināt.MINF
 ‘nosautēt karstu pēcpusi’ (R129)

(38) *varuks olema* (R110)
krājums.TRANSL.SG būt.MINF
 ‘būt krājumos’ (R118)

Izteicieni translātīvā tiek arī lietoti, lai komentētu teikuma saturu, piem., *kahjuks* (N14) ‘diemžēl’, *korraks* (R3) ‘tsu brīdi’ (R3), ‘brītiņu’ (R37), ‘uz brīdi’ (R54). K. Matsumura (1996, 113–115) uzskata šos piemērus par sintaktiskiem apstākļiem, kuru semantika būtiski neatšķiras no mērķa translātīviem. Savukārt H. Metslanga (2007, 147) norāda, ka tie pēc nozīmes un gramatiskās formas ir iesakņojušies igauņu valodā.

Papildus iepriekš minētajām funkcijām igauņu valodas translātīva forma tiek lietota kārtas skaitļu pierakstīšanai, piem., *esiteks* (N34) ‘pirmkārt’ (N33), *teiseks* (N34) ‘otrkārt’ (N33), *lõppude lõpuks* (N8) ‘galu galā’ (N8), *viimaks* (R65) ‘beidzot’ (R71). K. Matsumura (1996, 72) uzskata, ka kārtas skaitļus var izšķirt kā atsevišķu, lai gan ierobežotu, translātīva funkciju, jo tā attiecas tikai uz ierobežotu vārdu skaitu. Turpretī Karls Abens (*Karl Aben* 1967, 588) apraksta kārtas skaitļa vārdus kā atsevišķu translātīva funkciju.

Secinājumi

Šī darba mērķis ir bijis analizēt, kā igauņu valodas translātīvs var tikt atveidots latviešu valodā. Igauņu translātīva atbilsme latviešu valodā ir atkarīga no konkrētas translātīva funkcijas. Ja igauņu predikatīvs apstāklis translātīvā izsaka latīvu funkciju, latviešu valodā visbiežāk tas tiek atveidots ar objektu konstrukciju *par* + substantīvs atkarīgajā locījuma formā. Ja igauņu valodā predikatīvs apstāklis translātīvā ir adjektīvs, latviešu valodā izmantojams nomināls izteicējs ar adjektīvu nominatīvā (vai saitiņas *klūt* gadījumā nomināls izteicējs ar prievārdisko *par*-konstrukciju). Pārmaiņu izteikšanai latviešu valodā iespējams izmantot arī nolūka resp. rezultāta lokatīvu. Translātīva lokatīvais lietojums latviešu valodā bieži paliek nemarkēts.

Laika robežas un laika posma izteikšanai latviešu valodā tiek izmantota galvenokārt laika apstākļa ar prievārdu *uz*- konstrukcija. Savukārt mērķa izteikšanai latviešu valodā bieži tiek izmantots nolūka datīvs, arī nolūka lokatīvs. Kā redzams empīriskajā analizē, igauņu translātīva laika un mērķa apzīmēšanas funkciju robeža ir neskaidra, tādēļ šīs funkcijas bieži saplūst kopā.

Kopsavilkumā minētie secinājumi pamatojas uz piemēriem, kas savākti šim pētījumam no diviem daiļliteratūras darbiem. Ar apjomīgāku piemēru korpusu varētu veikt precīzākus un pamatotākus secinājumus.

Saīsinājumi

1, 3	1., 3. persona
ACC	akuzatīvs
ADE	adesīvs
ALL	allatīvs
COM	komitatīvs
COND	kondicionāls
DINF	<i>da</i> -infinitīvs
EKG I	<i>Eesti keele grammatika I. Morfoloogia ja sõnamoodustus</i>
EKG II	<i>Eesti keele grammatika II. Süntaks</i>
EKK	<i>Eesti keele käsiraamat</i>
EKSS	<i>Eesti keele seletav sõnaraamat</i>
FULL.OBJ	totālais objekts
GEN	ģenitīvs
ILL	illatīvs
IMP	imperatīvs
IMPER	impersonāls
INES	inesīvs
INSTR	instrumentālis
LLVV	<i>Latviešu literārās valodas vārdnīca</i>
LVG	<i>Latviešu valodas gramatika</i>
MINF	<i>ma</i> -infinitīvs
MLLVG	<i>Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika</i>
NOM	nominatīvs
NEG	noliegums
NUD	<i>nud</i> -divdabis
PART	partitīvs
PART.OBJ	daļējs objekts
PL	daudzskaitlis
PRS	tagadne
PST	pagātne
SG	vienskaitlis
TRANSL	translatīvs
TUD	<i>tud</i> -divdabis

Avoti

1. Kivirehks, Andruss. 2009. *Rijkuris jeb Novembris*. Tulk. latviešu valodā Zane Balode. Rīga: Lauku Avīze.
2. Kivirähk, Andrus. 2000. *Rehepapp ehk november*. Tallinn: Varrak.
3. Raud, Eno. 1998 [1972]. *Naksitrallid. Esimene raamat*. Tallinn: Eesti Raamat.
4. Rauds, Eno. 2010 [1975]. *Naksitralliši. Pirmā daļa*. Rīga: Zvaigzne ABC.

Literatūra

1. Aben, Karl. 1967. *Eesti-läti sõnaramat*. Tallinn: Valgus.
2. Erelt, Mati, Kaasik, Reet, Metslang, Helle, Rajandi, Henno, Ross, Kristiina, Saari, Henn, Tael, Kaja & Vare, Silvi. 1995. *Eesti keele grammatika I. Morfoloogia ja sõnamoodustus*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.
3. Erelt, Mati & Metslang, Helle. 2003. *Case Marking of the Predicative in Estonian*. *Linguistica Uralica* 39 (3): 166–173.
4. Erelt, Mati, Kaasik, Reet, Metslang, Helle, Rajandi, Henno, Ross, Kristiina, Saari, Henn, Tael, Kaja & Vare, Silvi. 1993. *Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri*. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut.
5. Erelt, Mati, Erelt, Tiiu & Ross, Kristiina. 2007. *Eesti keele käsiraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
6. Eesti Keele Sihtasutus, Eesti Keele Instituut. 2009. *Eesti keele seletav sõnaraamat*. Pieejams: <http://www.eki.ee/dict/ekss/ekss.html> [skatīts 25.10.2013.]
7. Endzelīns, Jānis un Mūlenbachs, Kārlis. 1923. *Latviešu valodas mācība*. Rīgā: Valtera & Rapas akciju sabiedrības izdevums.
8. Holvoet, Axel. 1994. Par vienu objekta datīva paveidu baltu valodās. *Baltistica* 4, 70–75.
9. Klaas, Birute. 1987. Ühisjoomi ja erinevusi eesti ja leedu keele predikatiivi iseloomus. *Tartu Riikliku Ülikooli toimetised nr 795. Dialoogi mudelid ja eesti keel – töid eesti filoloogia alalt*. Tartu: Tartu Riikliku Ülikooli Kirjastus, 25–37.
10. *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts. 2011. Pieejams: <http://www.tezaurs.lv/lvv/>.
11. *Latviešu valodas gramatika*. 2013. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
12. Matsumura, Kazuto. 1996. The Estonian Translative: A Corpus-based Description. Mati Erelt (red.). *Estonian. Typological Studies I*. Tartu: Publications of the Department of Estonian of the University of Tartu, 68–122.
13. Metslang, Helle. 1994. Eesti ja soome – futuurumita keeled? *Keel ja Kirjandus*, 9–10: 534–547, 603–616.
14. Metslang, Helle. 2007. Translatiivi ja essiivi funktsioonid tänapäeva eesti ja soome keeles. Harri Mantila, Merja Karjalainen & Jari Sivonen (red.). *Merkityksen ongelmasta vähemmistökielten oikeuksiin. Julhakirja professori Helena Sulkanen 60-vuotispäivänä*. Oulu: Oulun Yliopisto, 143–164.
15. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika I. Fonētika un morfoloģija*. 1959. Rīga: LPSR ZA izdevniecība.
16. Quirk, Randolph, Greenbaum, Sidney, Leech, Geoffrey & Svartvik, Jan. 1985. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London & New York: Longman.
17. Pai, Kristina. 2001. *Translatiivne ja essiivne predikatiivadverbiaal eesti kirjakeeles*. Nepublicēts maģistra darbs. Tartu: Tartu Ülikool.
18. Pool, Raili. 2007. *Eesti keele teise keelena omandamise seaduspärasusi täis- ja osasihitise näitel*. Promocijas darbs. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
19. Wiedemann, Ferdinand Johann. 2011 [1875]. *Eesti keele grammatika*. Tulk. no vācu valodas igauņu valodā Heli Laanekask. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.

Summary

The aim of this paper is to analyse how Estonian translative case is expressed in the Latvian language. Estonian translative is a multifunctional case that expresses change, aim and time, but has not clear equivalent(s) in the Latvian language. The theoretical part of the paper overviews the functions of Estonian translative case, based on the works by Helle Metslang (2007), Kristina Pai (2001), Kazuto Matsumura (1996). The empirical part of the study analyses how Estonian translative case is expressed in Latvian according to the previously outlined functions. The examples used in the study are taken from two Estonian literary works and their translations into Latvian – Eno Raud *Naksitrallid* (1998 [1972]), translation into Latvian by Tamara Vilsons *Naksitrallīsi* (2010 [1975]) and Andrus Kivirähk „Rehepapp ehk november“ (2000), translation into Latvian by Zane Balode *Rijkuris jeb Novembris* (2009). As Estonian translative is multifunctional, its Latvian equivalents are multiple too, depending on the function that translative expresses and the position in which it is in a sentence.

Regulārie vārddarināšanas procesi: starp vārddarināšanu un formveidošanu

Regular derivational processes: between derivation and inflection

Tatjana Kuzņecova

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

E-pasts: tatjana.kuznecova@gmail.com

Raksta mērķis ir vārst uzmanību uz principiālām atšķirībām starp regulārajiem un neregulārajiem vārddarināšanas procesiem latviešu valodā. Rakstā aplūkotas abu procesu veidu atšķirīgās funkcijas, regulāro vārddarināšanas tipu vārddarināšanas nozīmju īpatnības, apspriesti dažādie literatūrā atrodami vārddarināšanas tipu produktivitātes vērtējumu veidi un to saistība ar regulāro un neregulāro vārddarināšanas tipu šķirumu. Tāpat aplūkoti daži ar morfoloģisku procesu dalījumu vārddarināšanā un formveidošanā saistīti jautājumi.

Atslēgvārdi: vārddarināšana, formveidošana, vārddarināšanas tips, produktivitāte, vārddarināšanas nozīme, regularitāte.

1evads

Ikviens, kurš ir mēģinājis aprakstīt mūsdienu latviešu valodas vārdu krājumu, piem., leksikogrāfijas vai datorlingvistikas vajadzībām, būs pamanījis, ka valodas vārddarināšanas sistēma ir diezgan raiba morfoloģisku procesu kolekcija. Sevišķi dziļas atšķirības saskatāmas starp diviem vārddarināšanas procesu veidiem, kurus šajā rakstā dēvēsim par regulāriem un neregulāriem. Regulārie vārddarināšanas procesi ir izteikti utilitāri, ļoti produktīvi un izmantojami tūlītējai vārdu darināšanai, kad vien to prasa izteikuma forma. Šādu atvasinājumu nozīme izsaka regulāras vispārinātas attiecsmes starp motivētārvārdu un motivēto vārdu (*burtisk-s* → *burtisk-um-s*, *ciklisk-s* → *ciklisk-um-s*, *bezbēdīg-s* → *bezbēdīg-um-s*), tādēļ tā ir precīzi prognozējama. Šajā ziņā regulārie vārddarināšanas procesi līdzinās formveidošanai. Turpretī neregulārie procesi paredz radošu valodas resursu izmantošanu jaunu vārdu darināšanā, tādēļ tie ir salīdzinoši mazproduktīvi, bet neregulāru atvasinājumu nozīme ir grūtāk prognozējama (*tver-t* → *tver-tn-e*, *izkār-t* → *izkār-tn-e*, *cel-t* → *cel-tn-e*).

Morfoloģijai veltītā latviešu un arī anglofonā literatūrā ar lielākām vai mazākām atkāpēm un neskaidrībām atrodams, pirmkārt, morfoloģisku procesu dalījums vārddarināšanā un formveidošanā, otrkārt, daļā par vārddarināšanu – vārddarināšanas tipa un modeļa jēdzieni. Savukārt vārddarināšanas tipu aprakstos figurē motivētārvārda vārdsšķira, vārddarināšanas paņēmiens, vārddarināšanas

līdzeklis, vārddarināšanas nozīme un tipa produktivitāte (piem., MLLVG 1959; Bauer 2003; Booij 2005; VPSV 2007; Soida 2009), kura implicīti kalpo par centrālo vārddarināšanas tipu raksturojošo iezīmi. Tā, piem., tādi atvasinājumi kā *art* – *arkls*, *aut* – *aukla*, *rīt* – *rīkle*, *smiet* – *smieklis*, *mīcīt* – *mīkla* un *skatīties* – *skatīšanās*, *progresēt* – *progresēšana*, *tiekties* – *tiekšanās*, *pārrakstīt* – *pārrakstīšana* aprakstāmi un analizējami kā pēc būtības līdzīgu, tikai ne vienlīdz produktīvu procesu rezultāts.

Kādēļ gan būtu vērts pūlēties nošķirt regulāros un neregulāros vārddarināšanas procesus? Pirmkārt, cik autorei zināms, līdz šim tie nav analizēti kā atsevišķas, principiāli atšķirīgas valodas morfoloģiskās sistēmas sastāvdaļas, un, pēc autores domām, šāds šķīrums varētu palīdzēt atrisināt daļu teorētiska rakstura problēmu, kas citastarp skar produktivitātes, esošo un potenciālo vārdu jēdzienus, vārddarināšanas procesu statusu morfoloģisko procesu vidū un vārddarināšanas un formveidošanas procesu šķīrumu. Otrkārt, regulāro vārddarināšanas procesu jēdziens varētu palīdzēt novērst valodas lietotāju vidū dažkārt vērojamo neizpratni par attiecīgu atvasinājumu statusu valodā, kurš parasti izpaužas, nepamatoti norādot uz to, ka kāds regulārs atvasinājums, piem., *laimīgums*, *ašums*, *alkanums*, *čaklība*, *sajūgums*, *dūrums*, *vilkums* (Google), latviešu valodā neeksistē (par argumentu šādos gadījumos nereti kalpo tas, ka attiecīgais vārds nav atrodamas vārdnīcās). Rakstā pievērsīsimies regulāro un neregulāro vārddarināšanas procesu atšķirību aprakstam, lai tādējādi pamatotu šī iedalījuma nepieciešamību.

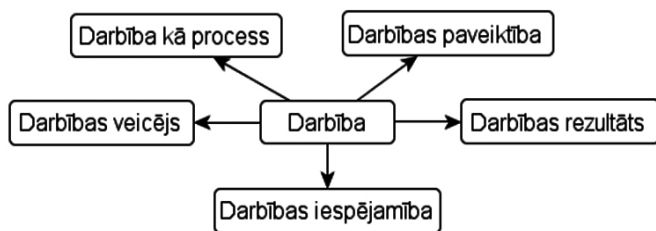
1. Vārdu darināšanas mērķi

Literatūrā kā jaunu vārdu rašanās iemeslu nereti min nepieciešamību apzīmēt jaunus jēdzienus: „Nepārtraukti attīstoties ekonomiskajai, sabiedriskajai un politiskajai dzīvei, strauji progresējot zinātnei un tehnikai, pastāvīgi rodas jauni jēdzieni, kam nepieciešami attiecīgi nosaukumi – jauni vārdi” (MLLVG 1959, 75) un „Jebkurā dzīves jomā pastāvīgi rodas jauni jēdzieni, kuru nosaukšanai nepieciešami vārdi, kas latviešu valodā ienāk dažādā ceļā” (Kalme, Smiltnece 2001, 36). Ja tam var piekrist attiecībā uz neregulārajiem vārddarināšanas procesiem, tad regulārie vārddarināšanas procesi acīmredzami veic citas funkcijas. Piem., teikumā *Ņemot vērā iepriekš teikto, katrā no valodas kultūras līmeņiem ir iespējams konstatēt noteiktas pazīmes: valodas pareizuma līmenī tā ir precizitāte, noturīgums, izteikuma loģiskums un valodas tīrība, meistarības līmenī – valodas līdzekļu savdabīgums, iederīgums jeb piemērotība, izteiksmīgums, skaistums un bagātība* (vvk.lv I) pasvītrotie adjektīvu un divdabja motivētie substantīvi nenosauc jaunus jēdzienus, bet ļauj runāt par jau esošajiem jēdzieniem, šajā gadījumā par īpašībām *pareizs*, *precīzs*, *noturīgs*, *loģisks*, *tīrs*, *savdabīgs*, *iederīgs*, *piemērots*, *izteiksmīgs*, *skaists*, *bagāts* kā par pazīmēm, adjektīvu vietā izmantojot substantīvus atbilstoši izteikuma formai un idejai. Tāpat jaunus jēdzienus nenosauc iepriekšējos piemēros iekļautie vārdi *burtiskums*, *cikliskums*, *bezbēdīgums* un *skatīšanās*, *progresēšana*, *tiekšanās*, *pārrakstīšana*, bet ļauj runāt par īpašībām un darbībām kā par pazīmēm un procesiem, izmantojot substantīvus adjektīvu un verbu vietā. Šāda eksistējošu jēdzienu modificēšanas funkcija pretstatā jaunu jēdzienu apzīmēšanas funkcijai ir raksturīga regulāriem vārddarināšanas procesiem. Rezumējot var teikt, ka regulārie vārddarināšanas procesi galvenokārt tiek izmantoti, nevis lai radītu

vārdus jaunu jēdzienu apzīmēšanai, bet lai noteiktā vispārinātā veidā modificētu esošos jēdzienus atbilstoši izteikuma formai un idejai.

2. Vārddarināšanas nozīme

Cieši saistīts ar iepriekšējā punktā minēto ir jautājums par regulāro vārddarināšanas tipu vārddarināšanas nozīmi. Kā zināms, katram patstāvīgam vārdam ir leksiska un gramatiskā nozīme. Leksiskā nozīme ir „vispārināts reālijas (īstenības priekšmeta, parādības, dzīvas būtnes, abstrakta jēdziena) atspoguļojums apziņā. Leksisko nozīmi parasti izsaka vārda sakne vai celms. Gramatisko formu maiņa leksisko nozīmi neietekmē”, savukārt gramatiskā nozīme ir „abstrakta valodas gramatiskās sistēmas nozīme, kas regulāri izpaužas gramatiskā formā” (VPSV 2007). Jau minējam, ka regulāro vārddarināšanas procesu piemērošanas rezultātā netiek radīts vārds jauna jēdziena apzīmēšanai, tas ir, netiek radīta jauna leksiska nozīme, tā vietā prognozējamā vispārīgā veidā modificējot jau esošo. Aplūkosim piemēru. Vārdu virknē *apdzīvot, apdzīvots, apdzīvojams, apdzīvošana, apdzīvotība, apdzīvojamība, apdzīvotāji, apdzīvojums, dzīve, izdzīvošana, nepārdzīvot, padzīvot, iedzīvoties, uzdzīvot* konstatējamas leksēmas *apdzīvot, apdzīvošana, apdzīvotība, apdzīvojamība, apdzīvotājs, dzīve, izdzīvošana, pārdzīvot, padzīvot, iedzīvoties, uzdzīvot* (dīvdabji *apdzīvojams* un *apdzīvots* iekļaujas leksēmā *apdzīvot*, bet verbs *nepārdzīvot* – leksēmā *pārdzīvot*). Lai gan visas piemērā iekļautās leksēmas noteiktā līmenī vieno saknes semantika, leksēmām *apdzīvot, apdzīvošana, apdzīvotība, apdzīvojamība, apdzīvotājs, apdzīvojums* ir viena leksiska nozīme ‘pastāvīgi dzīvojot, aizņemt’, bet leksēmām *apdzīvot, iedzīvoties, pārdzīvot, dzīve, izdzīvošana* ir atšķirīgas leksiskas nozīmes. Šī kopīgā leksiskā nozīme ietverta vārddarināšanas celmā *apdzīvo-*, bet afiksi *-šan-, -īb-, -tāj-, -um-* izsaka regulāras vispārinātas attieksmes starp dažādiem vārdiem, kas realizē jēdzienu ‘pastāvīgi dzīvojot, aizņemt’:

1. attēls. Regulāras vispārinātas attieksmes starp verbu un deverbāliem substantīviem

Tātad regulāro vārddarināšanas tipu vārddarināšanas nozīmes var iztēloties kā no motivētā vārda leksiskajām nozīmēm neatkarīgus tām pievienojamus regulārus, vispārinātus papildkomponentus (sk. 1. piem.), kuri parasti ir cieši saistīti, pirmkārt, ar darināmā vārda gramatiskajām īpašībām, piem., deverbālu atvasinājumu gadījumā afiksu izteiktās vispārinātās attieksmes – darbības veicējs, process, rezultāts, iespējamība, paveiktība vai pakļautība darbībai – ir verba gramatiskās un semantiskās dabas nosacītas un ir organiski saistītas ar to, otrkārt, ar tā sintaktiskajām lomām. Šo apgalvojumu ilustrēsim ar piemēriem:

- (1) *Arī šī raksta **safantazētājs** nepiedzima jau par producentu, droši cien [sic!] sākumā tāpat par kapeikām strādāja un par to vēl bija priecīgs.* (no portāla TVNET komentāriem)
- (2) *Zinot Latvijas vēsturi, diezgan droši var pieņemt, ka galvenā ietekmju **izraisītāja** ir dominējošā kontaktvaloda.* (vvk.lv II)

Redzams, ka (1) teikumā izceltais atvasinājums ir spontāns darinājums, kuru varētu sekmīgi aizvietot, piem., ar frāzi *tas, kas safantazēja šo rakstu*. Savukārt (2) teikumu varētu pārfrāzēt, izcelto regulāro atvasinājumu aizvietojojot ar verba formu: *ka galvenās ietekmes izraisījusi dominējošā kontaktvaloda*.

- deverbāli substantīvi ar *-šan-a/-šan-ās*: darbība + process
- deverbāli substantīvi ar *-um-s*: darbība + rezultāts
- deverbāli substantīvi ar *-tāj-s/-a*: darbība + veicējs
- tagadnes cieš. k. divdabju motivēti substantīvi ar *-īb-a*: darbība + veikšanas iespējamība
- pagātnes cieš. k. divdabju motivēti substantīvi ar *-īb-a*: darbība + paveiktība
- adjektīvu motivēti substantīvi ar *-um-s*, *-īb-a*, *-itāt-e*: īpašība + pazīme, piemītība
- adjektīvu motivēti adverbi ar *-i*: īpašība + veids

1. piemērs. Regulāru vārddarināšanas tipu un to vārddarināšanas nozīmju piemēri

Tāpat regulāro vārddarināšanas tipu vārddarināšanas nozīmju sakarā jāatzīmē, ka gluži loģiskā kārtā pretstatā neregulārajiem vārddarināšanas tipiem tiem vienmēr ir ļoti mazs iespējamo vārddarināšanas nozīmju skaits, parasti – viena, kaut gan aprēķinātais nozīmju skaits, protams, būs atkarīgs no abstrakcijas līmeņa. Visbeidzot, jāmin, ka regulārs atvasinājums laika gaitā var leksikalizēties (par leksikalizēšanos kopumā sk. Kalnača 2012a; 2012b), iegūstot patstāvīgu leksisku nozīmi; bez tam valodā var pastāvēt atvasinājumi ar patstāvīgu leksisku nozīmi, kas ir darināti, izmantojot kādu no regulārajiem vārddarināšanas modeļiem.

3. Produktivitāte

Literatūrā vārddarināšanas tipa (turpmāk – VT) produktivitātes¹ vērtējumi parādās dažādos veidos, neiztiekot bez terminoloģiskām un saturiskām neskaidrībām. Pirmkārt, pastāv vārddarināšanas tipu dalījums produktīvajos un neproduktīvajos, tas ir, tādos, kas ir un nav izmantojami jaunu vārdu darināšanai aplūkojamajā laikposmā. Piem., sufiksi *-ain-*, *-īg-*, *-isk-* (*murgains*, *godīgs*, *tipisks*)

¹ Dažādu autoru darbos produktivitātes jēdziens tiek attiecināts gan uz afiksiem, gan uz vārddarināšanas tipiem un modeļiem. Autoresprāt, ar dažām atrunām apgalvojums par afiksa produktivitāti ir vienlīdzīgs apgalvojumam par tā vārddarināšanas tipa vai modeļa produktivitāti, kuru afikss pārstāv. Tādēļ rakstā jēdzieni *afiksa produktivitāte* un *vārddarināšanas tipa produktivitāte* netiek šķirti.

ir produktīvi adjektīvu darināšanā latviešu valodā, turpretī sufiksi *-j-*, *-l-*, *-n-*, *-v-* (*skum-t* → *skum-j-š*, *kais-t* → *kais-l-s*, *plā-t* → *plā-n-s*, *stā-t* → *stā-v-s*) tādi nav (Soida 2009). Daļa valodnieku (Bauer 2003, 72; Bauer, Huddleston 2002, 1629) šajā nozīmē lieto arī terminu *pieejamība* (*availability*).

Otrkārt, par produktīviem dēvē arī piedēkļus, kas „var brīvi pievienoties *katrai* [izcēlums mans – T. K.] noteiktas kategorijas vārdu saknei vai celmam, regulāri veidojot vai nu tās pašas, vai citas vārdu šķiras vārdus. Tādi mūsdienu latviešu valodā ir, piem., lietvārdu piedēkļi *-ēj-*, *-īb-*, *-īt-*, *-šan-*, *-tāj-*, *-um-* u. c.” (MLLVG 1959, 77). Tālāk gramatikas tekstā gan atzīts: „Jaunus vārdus nevar darināt no katra vārda, bet, sekojot vārdu darināšanas likumiem, tikai no noteiktu vārdu šķiru vārdiem un arī šo vārdu šķiru robežās lielāko tiesu tikai no vārdiem ar noteiktu semantiku” (MLLVG 1959, 82). Līdzīgi arī *Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā* produktivitāte definēta nevis kā vārddarināšanas tipa izmantojamība jaunu vārdu darināšanā, bet kā „pazīme, kas izpaužas kā [...] līdzekļa vai modeļa *regulāra* un *plaša* [izcēlums mans – T. K.] izmantošana jaunu noteiktas vārdšķiras vārdu darināšanā” (VPSV).

Treškārt, ir plaši izplatīti produktivitātes pakāpes vērtējumi. Tie var būt divējādi. Pirmkārt, aprakstoši, piem., „nav visai produktīvs” (MLLVG 1959, 87), „mazproduktīvs” (MLLVG 1959, 90), „nav sevišķi produktīvs” (MLLVG 1959, 132), „ir visproduktīvākais substantīvu piedēklis abstraktu jēdzienu nosaukumu atvasināšanai” (MLLVG 1959, 121–122), „cits tips ir vairāk, cits – mazāk produktīvs” (Kalme, Smiltnece 2001, 44), „ļoti produktīvs” (piem., Booij 2005, 189), „īpaši produktīvs” (sk. šķirkļa *produktivitāte* definīciju VPSV 2007) un pat „no ārkārtīgi (tomēr ne obligāti pilnībā) produktīva līdz ierobežoti produktīvam” (Bauer 2003, 71). Otrkārt, skaitliski, uz vārdnīcu vai korpusu datu pamata veicot īpašus darbietilpīgus aprēķinus, piem., kalkulējot unikālu VT pārstāvošu vārdu skaitu korpusā, vienreiz sastopamu VT pārstāvošu vārdu skaita un kopējā VT pārstāvošu vārdformu skaita proporciju, arī globālo produktivitātes rādītāju (metodes ir aprakstītas, piem., Booij 2005, 69–71; Carstairs-McCarthy 2002, 95–97). Tomēr šādiem aprēķiniem ir daži nopietni potenciāli trūkumi: par produktivitāti parasti runā sinhroniskā skatījumā, vērtējumus attiecinot uz konkrētu laika periodu, piem., norādot, ka afikss *x* ir ļoti produktīvs mūsdienu latviešu valodā. Taču tādā gadījumā, lai aprēķini būtu korekti, no tiem jāizslēdz pirms aplūkojamā perioda sākuma darinātie un valodā fiksētie vārdi, nevis jāsummē visi šobrīd aktīvie VT pārstāvošie vārdi. Lai gan kā viens no galvenajiem par procesa produktivitāti liecinošajiem lielumiem šādos aprēķinos tiek izmantots vārddarināšanas tipam atbilstošu vienreiz sastopamu vārdu (*hapax legomena*) skaits, tie tomēr nespēj pilnībā ņemt vērā starpību starp valodas lietojumā konstatējamajiem un iespējamajiem vārdiem (vairāk par tiem – tālāk tekstā). Var teikt, ka tie atspoguļo VT realizētību, bet ne potenciālu.

Ceturtkārt, anglofonajā literatūrā ir diezgan izplatīts vārddarināšanas tipu dalījums pilnīgi un daļēji produktīvos. Ja daļēji produktīvi ir tādi vārddarināšanas tipi, kas nav attiecināmi uz visiem attiecīgās vārdšķiras motivētājvārdiem, tad par pilnīgi produktīvu VT definīciju ir domstarpības. No vienas puses, būtu likumsakarīgi par pilnīgi produktīviem pretstatā daļēji produktīvajiem uzskatīt tādus VT, kuri ir attiecināmi uz visiem attiecīgās vārdšķiras motivētājvārdiem. No otras

pusēs, šādi VT ir salīdzinošs retums, kura eksistence turklāt nav pierādīta: lai to izdarītu, būtu jāpārlicinās, ka VT tik tiešām ir attiecināms uz *ikvienu* attiecīgās vārdšķiras vārdu pētāmajā valodā, tādēļ pilnīgi produktīvi VT pastāv drīzāk teorijā nekā praksē. Latviešu valodniecībā gan par pilnīgi produktīvu šajā nozīmē tiek uzskatīts deverbālu atvasinājumu ar *-šan-* vārddarināšanas tips (MLLVG 1959, 82), tomēr arguments par nepierādāmību arī šeit, lai gan varbūt tikai formāli, pagaidām paliek spēkā. Alternatīvs risinājums ir definēt pilnīgi produktīvus VT kā tādus VT, kas ļauj darināt atvasinājumus ar visiem motivētājpāvārdiem, kuru loks ir definēts, ņemot vērā relevantos produktivitāti ierobežojošos faktoros (šī ideja aprakstīta, piem., Bauer 2003, 83). Tomēr redzams, ka šādā gadījumā par pilnīgi produktīviem tiktu atzīti visi produktīvie tipi, tas ir, šķietami daļēji produktīvu VT gadījumā pastāvētu jautājums nevis par to produktivitāti, bet ierobežojošo faktoru definējuma pietiekamību, attiecīgi pilnīgi produktīvu tipu koncepts zaudētu savu jēgu.

Šeit gribas norādīt uz to, ka produktivitātes jēdziens, iespējams, ir kļuvis nevajadzīgi sarežģīts tieši tā iemesla dēļ, ka visiem vārddarināšanas procesu veidiem tiek mēģināts piemērot vienu mērauklu, t. i., vienu un to pašu produktivitātes jēdzienu, lai gan minētie procesu veidi atšķiras jau savā būtībā. Proti, it sevišķi pilnīgi un daļēji produktīvu vārddarināšanas tipu jēdzieni, bet bieži vien arī aprakstoši produktivitātes vērtējumi tiek izmantoti tieši tad, kad rodas nepieciešamība atšķirt regulāros vārddarināšanas tipus no neregulārajiem, uzsvērt to īpašo vietu valodā, piem., apzīmējumu „visproduktīvākais substantīvu piedēklis abstraktu jēdzienu nosaukumu atvasināšanai” veltot sufiksam *-īb-* latviešu valodā (MLLVG 1959, 121–122), par „īpaši produktīvu” saucot sufiksu *-šan-* (sk. šķirkļa *produktivitāte* definīciju VPSV), par „ļoti produktīvu” – sufiksu *-er* angļu valodā (Booij 2005, 189), bet par „ārkārtīgi produktīvu” – transitīviem verbiem pievienojamo sufiksu *-able* angļu valodā² (Bauer 2003, 73–74). Uz ciešo saistību starp produktivitāti un citām morfoloģisku procesu īpašībām (piem., formālo regularitāti, nozīmes regularitāti, motivētājpārvaldības loka plašumu) norāda arī citi valodnieki (Carstairs-McCarthy 2002, 85–90).

4. Vārdi un potenciālisti

Esošie jeb valodā nostiprinājušies vārdi (angl. *established words*) parasti tiek definēti kā vārdnīcās un rakstveida tekstos fiksēti vārdi, kuri tiek uzskatīti par valodas vārdu krājuma sastāvdaļu. Tiek pieņemts, ka valodas lietotāji atpazīst katru šādu vārdu kopā ar tā nozīmēm un citu nepieciešamo informāciju kā atsevišķu vienību (par to, piem., Bauer, Huddleston 2002, 1623). Tomēr to vārdu loks, kurus ļauj darināt valodas vārddarināšanas līdzekļi, ir krietni plašāks, un šādi, teorētiski iespējami un vārddarināšanas likumbā atbilstoši vārdi veido valodas iespējamo jeb potenciālo vārdu kopumu. Daļa potenciālo vārdu tiek realizēta, valodas lietotājiem darinot un izmantojot jaunus vārdus (*Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā* tie apzīmēti ar terminu *potenciālisti*), savukārt daļa potenciālistu ar laiku kļūst par valodas leksiskās sistēmas sastāvdaļu, tas ir, pievienojas valodā nostiprinājušos vārdu kopumam.

² Interesanti, ka attiecīgie atvasinājumi semantiski ir līdzīgi ciešāmās kārtas tagadnes divdabim latviešu valodā, kas savukārt ir formveidošanas procesu rezultāts.

Redzams, ka saskaņā ar šādu pieeju jauna vārda nostiprināšanās valodā tiek uzlūkota par notikumu ar konkrētu norises laiku, proti, jāpastāv noteiktam momentam, kopš kura var uzskatīt, ka vārds ir nostiprinājies valodā un kļuvis par valodas leksiskās sistēmas sastāvdaļu. Un atkal – ja tas ir pamatoti attiecībā uz neregulārajiem atvasinājumiem, regulāro atvasinājumu gadījumā rodas problēmas. Aplūkosim *Valodas pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā* atrodamo potenciālisma definīciju: „nesen darināts jaunvārds, kas vēl nav kļuvis par valodas leksiskās sistēmas sastāvdaļu, bet var par to kļūt, piem., *burziņš, jauntermis*, vai arī kas valodā pastāv kā iespēja, kura vēl nav izpaudusies vārdā resp. ko ir iespējams darināt pēc valodā esošo produktīvu vārddarinājumu modeļu parauga, piem., no darbības vārda *ielūgt* – lietvārds *ielūdzējs*, no *nodot* – *nodevums* un blakus lietvārdam *priekšrocība* – īpašības vārds *priekšrocīgs*” (VPSV 2007). Bet kad varēs uzskatīt, ka, piem., valodā kā iespēja pastāvošais lietvārds *ielūdzējs* ir izpaudies vārdā un kļuvis par valodas krājuma sastāvdaļu? No vienas puses, tas jau šobrīd atrodams daudzos, tajā skaitā oficiālos, tekstos, piem., saskaņā ar Ministru kabineta 1999. gada 6. aprīļa Noteikumu Nr. 131 *Latvijas Republikas vīzu izsniegšanas kārtība* 40. punktu izdotajā 2003. gada *Instrukcijā par ielūgumu noformēšanas un apstiprināšanas kārtību* vai arī vietnē www.ailab.lv publicētajā tekstā *Ielūgums uz viesībām (ailab.lv)*. Līdzīga situācija ir arī ar vārdu *nodevums* un lielāko daļu citu regulāru atvasinājumu. Proti, ņemot vērā iepriekš aplūkotās regulāro atvasinājumu īpatnības un funkcijas (modificēt esošus jēdzienus atbilstoši izteikuma formai, nevis radīt vārdus jaunu jēdzienu apzīmēšanai), uz regulārajiem atvasinājumiem nevajadzētu attiecināt potenciālismu jēdzienu, līdzīgi kā to neattiecina uz vārdformām. Substantīvi *ielūdzējs, aprunāšana* un *nepārspējamība* jau tagad ir daļa no valodas leksiskās sistēmas neatkarīgi no tā, vai tie iekļauti vārdnīcās.

Šo regulāro atvasinājumu īpatnību, proti, to, ka viss regulāro vārddarināšanas tipu piemērošanas rezultātā darināmo vārdu kopums jau faktiski ir valodas leksiskās sistēmas daļa neatkarīgi no atsevišķu vārdu realizētības un ka šādi atvasinājumi līdzīgi vārdformām jebkurā brīdī ir gatavi izmantošanai, atzīmējuši arī *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas* autori: „Tādi ir, piem., verbālo lietvārdu piedēkļi *-šan-, -tāj-*, ar kuriem iespējami atvasinājumi no katra verba. Verbālie lietvārdi ar minētajiem piedēkļiem jau it kā eksistē vārdu krājumā blakus attiecīgajiem verbiem; līdz ar aizgūtu verbu valodā ienāk arī attiecīgie atvasinājumi ar *-šan-* un *-tāj-*, piem., *realizēt – realizēšana, realizētājs, transplantēt – transplantēšana, transplantētājs*” (MLLVG 1959, 82). Līdzīgu novērojumu attiecībā uz angļu valodu ir izteicis, piem., Lorijs Bauers (*Laurie Bauer*): „Sastādīt izsmeļošu sarakstu ar vārdiem, kuri darināti, transitīviem verbiem pievienojot sufiksu *-able*, ir principiāli neiespējami, jo katru reizi, kad tiek radīts jauns transitīvs verbs, no tā ir iespējams darināt arī vārdu ar *-able*. Jūs varat nezināt, ko nozīmē *korejiskot [Koreanise]* ASV ekonomiku (jo es tikko izdomāju šo vārdu), taču pieņemot, ka šāds vārds pastāv, jūs zināt, ka ir iespējams diskutēt par to, cik lielā mērā ASV ekonomika ir *korejiskojama [Koreanisable]*” (Bauer 2003, 74).

Vēl viena regulāro atvasinājumu atšķirīgā iezīme ir tas, ka valodas lietotāju spriedumi par retāk lietojamu atvasinājumu statusu, proti, par to, vai tie atzīstami par latviešu valodas vārdiem, nav vienprātīgi. Piem., ja valodas lietotāji būs vienisprātis par to, ka neregulārie, bet teorētiski iespējamie atvasinājumi

spriest → **spriestne*, *māt* → **mātne* mūsdienu standarta latviešu valodā neeksistē, tad par vārdiem *nesistemātiskums* vai *iekrāsojamība* viedokļi, visticamāk, dalīsies.

5. Sinhronija un diahronija vārddarināšanā

Sinhronijas un diahronijas jēdzienu vārddarināšanas procesu izpētes kontekstā ir iespējams attiecināt, pirmkārt, uz vārdu morfēmisko dalāmību, nošķirot analīzes brīdī saskatāmās dzīvās formālās un semantiskās saiknes un tādas, kuras ir saskatāmas tikai diahroniski un ir etimoloģijas un valodas vēstures izpētes objekts (piem., *nest* → *nasta*, *siet* → *siena*, *lipt* → *laipns*), otrkārt, uz produktīvu vārddarināšanas procesu pieejamību: produktīvie regulārie vārddarināšanas tipi ļauj jaunus vārdus darināt reāllaikā atkarībā no konsituācijas, savukārt produktīvo neregulāro vārddarināšanas tipu ietvaros darināti vārdi izmantojami galvenokārt pēc to fiksēšanas vārdnīcās un nostiprināšanās valodas vārdu krājumā. Pirmajā gadījumā ir apgūstami vārddarināšanas tipi, bet otrajā – katrs vārds atsevišķi.

Sinhroniskā pieejamība	Apgūšana
lobīt → lobīšana	vārds → uzvārds
noapaļot → noapaļojums	dārzs → dārznieks
aizbraukt → aizbraucējs	gudrs → gudrot
realizēt → realizējams → realizējamība	lauzt → lauznis
regulārs → regulārums	dati → datne

2. piemērs. Sinhroniski pieejamie vārddarināšanas procesi pretstatā procesiem, kuru rezultātā darināmo atvasinājumu nozīmes valodas lietotājiem jāapgūst atsevišķi

Sinhroniska pieejamība ir raksturīga arī formveidošanas procesiem: zinot verbu *krāsot*, valodas lietotājs var izveidot jebkādas kontekstā nepieciešamas šī vārda vārdformas, piem., *krāsoju*, *krāsos*, *jākrāso*, *krāsojot*, *krāsojošs*, un arī regulāro vārddarināšanas modeļu paredzētus atvasinājumus, kuri balstās valodā esošajās formas un satura atbilstmēs, piem., *krāsošana*, *krāsotājs*, *krāsojums*, *krāsojamība* un to vārdformas. Tēzi par regulāro vārddarināšanas modeļu sinhronisko pieejamību netieši apstiprina arī tas, ka attiecīgie atvasinājumi, tāpat kā vārdformas, netiek uzrādīti vārdnīcās kā atsevišķas leksēmas, ja vien tie nav leksikalizējušies. Piem., *Latviešu literārās valodas vārdnīcā* „darītājevārdi ar izskaņām *-ējs*, *-ājs*, *-tājs* doti, ja tie apzīmē noteiktas profesijas pārstāvjus, ja tos lieto par terminiem, ja blakus darītājevārdam nav atbilstoša verba, kā arī tad, ja ir nozīmes atšķirības starp vienas un tās pašas saknes vārdiem ar *-ējs* un *-ājs* vai *-tājs*. No vārdiem ar izskaņu *-šana* doti termini vai vārdi, kuru nozīmes neatbilst attiecīgā verba nozīmēm, kā arī vārdi, kurus izmanto frazeoloģismos, terminoloģiskajos vārdu savienojumos u. tml.” (LLVV). Savukārt izdevniecības *Avots* izdotajā *Latviešu valodas vārdnīcā* norādīts: „Ar izskaņām *-šana*, *-šanās*, *-tājs*, *-tāja*, *-ējs*, *-ēja* regulāri atvasinātie lietvārdi, kam atbilstošie darbības vārdi ir skaidroti un atvasinātā lietvārda nozīme ir izsecināma no darbības vārda nozīmes, vārdnīcā nav doti kā šķirkļvārdi” (LVV 2006, 5).

Zīmīgi, ka līdzīga pieeja attiecināta arī uz daļu salikteņu: „Salikteņi kā šķirkļvārdi doti tad, ja to nozīme atšķiras no salikteņu komponentu summas vai ja kāds no komponentiem vārdnīcā nav skaidrots” (*ibid.*).

6. Vārddarināšanas un formveidošanas šķīrums

Valodas morfoloģiskās sistēmas teorijai fundamentālais un, bez šaubām, daudzējādā ziņā noderīgais morfoloģisku procesu dalījums vārddarināšanā un formveidošanā paredz, ka vārddarināšana tiek aplūkota ciešā kopsakarībā ar valodas leksisko sistēmu, bet formveidošana – ar sintaksi. Šim šķīrumam citastarp ir bijusi un joprojām ir nopietna loma gramatikas teoriju izstrādē (morfoloģijas teoriju attīstība kopš ģeneratīvās lingvistikas rašanās brīža detalizēti aprakstīta, piem., Carstairs-McCarthy 1992), proti, ja formveidošanas procesi tiek uzskatīti par tās pašas sistēmas daļu, pie kuras pieder arī sintakse, tad vārddarināšanas procesi tiek ietilpināti leksikonā un rezultātā pārsvarā skatīti izolēti. Tajā pašā laikā ir skaidrs, pirmkārt, ka daļai vārddarināšanas procesu ir samērā cieša saistība ar sintaksi, otrkārt, ka robežas starp vārddarināšanu un formveidošanu vietām ir frustrējoši neskaidras (latviešu valodā par robežgadījumiem var uzskatīt lokāmos divdabjus, substantīva deminutīvu, adjektīvu motivētus adverbis, daļu priedēkļverbu, reflektīvus verbus). Vārddarināšanas un formveidošanas procesu nošķiršanai izmantojamie vispārīgie kritēriji vai nu pieļauj izņēmumus, vai arī ir cirkulāri, tas ir, atkarīgi no definīcijas. Šo kritēriju un ar to saistīto problēmu analīzei pēdējo gadu desmitu laikā ir pievērsušies daudzi autori (piem., Matthews 1991; Bauer 2003; Booij 2005), secinot, ka neviens no kritērijiem nav atzīstams par pilnībā apmierinošu. Tādēļ šeit tos neatkārtosim. Tā vietā uzmanību veltīsim regulāro vārddarināšanas un formveidošanas procesu līdzībām, kuras arī zināmā mērā liecina par to, ka atšķirības starp vārddarināšanu un formveidošanu ne vienmēr ir pietiekamas, lai attaisnotu tām gramatikas teorijās iedalītās vietas valodas leksikonā un gramatikā:

- 1) gan formveidošanas, gan regulārajiem vārddarināšanas procesiem piemīt sinhroniska pieejamība, proti, valodas lietotāji var jebkurā brīdī brīvi veidot nepieciešamās vārdformas un darināt nepieciešamos regulāros atvasinājumus, izmantojot formas un satura atbilstmēs balstītus morfoloģiskus procesus pretstatā nozīmes un formas iegaumēšanai, kas nepieciešama neregulāru atvasinājumu gadījumā;
- 2) nedz vārdformas, nedz regulārie atvasinājumi pārsvarā nav atspoguļoti vārdnīcās un ir fiksēti valodas sistēmā morfoloģisku procesu aprakstu līmenī;
- 3) gan vārdformām, gan regulārajiem atvasinājumiem piemīt formas un satura attieksmju regularitāte un prognozējamība;
- 4) ne formveidošana, ne regulāro atvasinājumu darināšana nemaina vārda leksisko nozīmi tādā veidā, kādā to maina neregulārie vārddarināšanas procesi, bet pievieno vārda leksiskajai nozīmei noteiktus vispārinātus nozīmes papildkomponentus;
- 5) gan formveidošana, gan vārddarināšana ir cieši saistīta ar attiecīgā vārda gramatiskajām īpašībām un izteikuma sintaksi;

- 6) abi procesu veidi ir ļoti, tomēr ne pilnīgi produktīvi. Piem., formveidošanas nepilnīgās produktivitātes piemēru vidū latviešu valodā ir nepilnīgas paradigmas verbi, ciešamās kārtas divdabji, vienskaitlinieki un daudzskaitlinieki, adjektīvi, kuriem nevar veidot salīdzināmās pakāpes.

Protams, minētais neļauj apgalvot, ka starp formveidošanu un vārddarināšanu nav atšķirību: starp spilgtākajiem abu procesu veidu pārstāvjiem tās ir nenoliedzamas. Tomēr ar teikto pietiek, lai pamatotu nepieciešamību atzīt, ka vārddarināšanas procesu kopums nav viendabīgs un ka vismaz daļai vārddarināšanas procesu būtu jāatvēr noteikta vieta gramatikā.

Secinājumi

Atšķirības starp regulārajiem un neregulārajiem vārddarināšanas procesiem latviešu valodā un regulāro procesu daļējā līdzība formveidošanas procesiem liecina par to, ka valodas morfoloģiskā sistēma tomēr nedarbojas gluži tā, kā to paredz dalījums vārddarināšanā un formveidošanā, t. i., pirmkārt, izolējot vārddarināšanu un formveidošanu vienu no otras un, otrkārt, izslēdzot vārddarināšanu no gramatikas. Šim secinājumam ir loma, kā jau minēts, gan valodas teorijas jomā, gan arī praktiskajā plaknē: regulārie vārddarināšanas procesi prasa īpašu pieeju, piem., datorlingvistikā.

Saīsinājumi

VT vārddarināšanas tips

Avoti

1. *ailab.lv*. Pieejams: <http://valoda.ailab.lv/latval/vispareji/darvest/b3.htm>
2. LLVV – *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. Pieejams: <http://www.tezaurs.lv/llvv>
3. LVV – *Latviešu valodas vārdnīca*. 2006. Rīga: Avots.
4. *vvk.lv* I. Pieejams: <http://www.vvk.lv/index.php?sadala=154&id=456>
5. *vvk.lv* II. Pieejams: <http://www.vvk.lv/index.php?sadala=238&id=851&PHPSES-SID=>

Literatūra

1. Bauer, Laurie. 2003. *Introducing Linguistic Morphology*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
2. Bauer, Laurie, Huddleston, Rodney. 2002. Lexical word-formation. *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1621–1722.
3. Booij, Geert. 2005. *The Grammar of Words*. Oxford: OUP.
4. Carstairs-McCarthy, Andrew. 1992. *Current Morphology*. London: Routledge.
5. Carstairs-McCarthy, Andrew. 2002. *An Introduction to English Morphology: Words and their Structure*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
6. Kalme Vilma, Smiltiece Gunta. 2001. *Latviešu literārās valodas vārddarināšana un morfoloģija*. Liepāja: LiePA.

7. Kalnača, Andra. 2012a. Gramatizēšanās teorija un latviešu valodniecība. *Valoda: nozīme un forma 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 5–8.
8. Kalnača, Andra. 2012b. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās attieksmes. *Valoda: nozīme un forma 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 17–24.
9. Matthews, Peter H. 1991. *Morphology*. Cambridge: Cambridge University Press.
10. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. 1959. I daļa. Rīga: LPSR ZA izdevniecība.
11. Soida, Emīlija. 2009. *Vārddarināšana*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
12. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca internetā*. 2007. Pieejams: <http://termini.lza.lv>.

Summary

The principal objective of the article is to draw attention to the major intrinsic differences between two kinds of derivational processes, namely, regular and non-regular derivational processes, in Latvian. The range of issues discussed includes the dissimilar functions of the two types of processes in language, the distinct features of the derivational meaning of regular derivational models as opposed to non-regular models, the implications that the distinction between regular and non-regular derivational processes has for productivity measurements and for the traditional division of morphology into two isolated branches – inflectional and derivational morphology.

Kompleksa pieeja daudznazīmīga verba semantiskās struktūras analizē

Complex approach to semantic structure analysis of polysemous verb

Ieva Kuplā

LU aģentūra „Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts”

Akadēmijas laukums 1, Rīga, LV-1050

E-pasts: *Ieva.Kupla@gmail.com*

Daudznazīmīgu vārdu nozīmju norobežošanas un to skaita noteikšanas problemātika ir viens no svarīgākajiem leksikoloģijas un semantikas jautājumiem. Vārda nozīmju nošķiršanas kritēriju trūkums vērojams arī latviešu valodas skaidrojošajās vārdnīcās, kurās redzams, ka daudznazīmīgu vārdu nozīmju sistēmu veidošanā nav izmantota vienota pieeja. Tā, piem., atšķiras verba *grūst* definēto nozīmju skaits: *Latviešu literārās valodas vārdnīcā* tās ir deviņas, *Latviešu valodas vārdnīcā* – sešas, bet *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcā* – piecas. Lai gan vienas valodas skaidrojošās vārdnīcas atšķiras apjoma ziņā, vārdnīcu apjomu nevar uzskatīt par vārdu nozīmju skaita norobežošanas kritēriju.

Rakstā, ņemot vērā nozīmju noteikšanas kritēriju trūkumu latviešu valodas skaidrojošajās vārdnīcās, izmantojot kompleksu pieeju, analizēta daudznazīmīga kustības verba *grūst* nozīmju sistēma. Lai atspoguļotu daudznazīmīga verba semantiskās struktūras analīzes pieejas, izmantotas šādas teorijas un no tām izrietošās metodes: komponentu analīzes metode, saistāmības analīze, prototipu teorija, domu telpas teorija, kā arī sniegti šo teoriju pamatterminu skaidrojumi.

Aplūkojot verba *grūst* nozīmju sistēmu ar dažādām metodēm, konstatēts, ka ar visām izmantotajām metodēm verbam *grūst* var noteikt četras nozīmes. Savukārt, salīdzinot raksta autore izveidoto verba *grūst* nozīmju sistēmu ar latviešu valodas skaidrojošajās vārdnīcās minētajām nozīmēm (to apkopojums dots tabulā Nr. 2 *Verba „grūst” nozīmju sistēmas atspoguļojums latviešu valodas skaidrojošajās vārdnīcās*), redzams, ka tās atšķiras ar nozīmju skaitu un to formulējumiem. Tāpat nozīmju noteikšanā, izmantojot kompleksu pieeju, var objektīvāk izstrādāt nozīmju sistēmu, kā arī padarīt precīzākus nozīmju skaidrojumus.

Atslēgvārdi: komponentu analīzes metode, saistāmības analīze, prototipu teorija, domu telpas teorija, daudznazīmīgi verbi.

Vārda nozīmju pētījumos problemātisks ir jautājums par vārda leksisko nozīmju skaitu. To noteikšanai leksikoloģijā un leksikogrāfijā izmantojamas vairākas pieejas. Lai panāktu precīzāku vārda nozīmju sistēmas atspoguļojumu, ir lietderīgi apvienot gan strukturālās, gan kognitīvās lingvistikas metodes.

Rakstā, izstrādājot verba *grūst* nozīmju sistēmu, detalizētāk raksturotas šādas teorijas un no tām izrietošās metodes: komponentu analīzes metode, saistāmības analīze, prototipu teorija un domu telpas teorija.

1. Komponentu analīzes metode

Strukturālajā semantikā viena no būtiskākajām vārda leksiskās nozīmes pētīšanas metodēm ir komponentu analīzes metode. Tās pamatā ir uzskats, ka vārda leksiskā nozīme nav mazākā semantiskā vienība. Vārda nozīmi veido mazāki nozīmes komponenti (semantiskie elementi), kuri dažādās kombinācijās ir apvienoti semantisko komponentu kopumos (Kobozeva 2007, 111). **Komponentu analīze** ir leksisko nozīmju analīze, kurā katras nozīmes vienības tiek atšķirtas, izmantojot semantiskos elementus (Mathews 2007, 69).

Valodas vienību analīzē, izmantojot šo metodi, vārda nozīme tiek dalīta mazākās vienībās, kuru apzīmēšanai valodnieciskajā literatūrā lieto dažādus sinonīmiskus terminus, piem., **sēma** (Kobozeva 2007, 110); **nozīmes komponents** (Lyons 1995, 108); **semantiskais komponents** (Kobozeva 2007, 110; Jakaitienē 1988, 95); **semantiskais reizinātājs** (Kobozeva 2007, 111); **semantiskais elements** (Freimane 1983, 9) u. c. Rakstā nozīmes jēdzieniskā satura mazākās vienības apzīmēšanai autore lieto terminu **semantiskais elements**.

Daudznozīmības pētīšanā, izmantojot komponentu analīzes metodi, vispirms analizējamā vārda nozīmes jāsadala semantiskajos elementos. Kustības verbu nozīmju semantiskos elementus var iedalīt pēc noteiktiem parametriem, kurus, kā norāda Inta Freimane, var uzskatīt par verba nozīmes semantisko pazīmju lomām (Freimane 1983, 16). Rakstā analizētā kustības verba *grūst* semantisko elementu parametrus var noteikt, piem., pēc kustības virziena. Šādas semantisko pazīmju lomas veido noteiktas semantiskas opozīcijas, pēc kurām var noteikt kustības verbu semantiskos elementus, piem., *uz augšu* ↔ *uz leju*, *pa labi* ↔ *pa kreisi*, *iekšā* ↔ *ārā* u. c.

Izmantojot komponentu analīzes metodi, var izveidot šādu kustības verba *grūst* nozīmju sistēmu:

1. Pārvietot, veicot fizisku darbību, piem.:

*Nez no kurienes uzrodas satrakojuies vīrs un sāk mani **grūst** ejā.* (K)

Šo nozīmi veido semantiskie elementi ‘dzīvs subjekts’, ‘pārvietot’, ‘fiziska darbība’.

2. Fiziski iedarboties, ievainot, piem.:

*Tai pašā brīdī vecītis **grūda** ar savu spieķi briedim ribās.* (K)

Šo nozīmi veido semantiskie elementi ‘dzīvs subjekts’, ‘fiziska iedarbība’, ‘līdzeklis’.

3. Spiežot drupināt, smalcināt, piem.:

*Gatavojot saldo kūku, riekstus nevajag malt vai **grūst** piestā, jo tad pazudīs riekstu struktūra.* (K)

Šo nozīmi veido semantiskie elementi ‘dzīvs subjekts’, ‘fiziska darbība’.

4. Radīt (kādu stāvokli), piem.:

*Ja kaimiņš būtu nodomājis mūs **grūst** nelaimē vai iegūt mūsu māju, tad viņš tik rupji pret mani vis neizturētos.* (K)

Šo nozīmi veido semantiskie elementi ‘dzīvs subjekts’, ‘izraisīt’, ‘sociāla darbība’.

Tātad verba *grūst* nozīmju sistēmu veido šādi semantiskie elementi: ‘dzīvs subjekts’, ‘pārviot’, ‘fiziska darbība’, ‘fiziska iedarbība’, ‘līdzeklis’, ‘izraisīt’, ‘sociāla darbība’.

2. Saistāmības analīze

Pretstatā iepriekš aplūkotajai komponentu analīzes metodei, kurā vārda nozīmi pēta paradigmātiskā aspektā, vārda nozīmes pētīšanai sintagmatiskā aspektā izmanto vārdu saistāmības analīzi jeb valences teoriju, jo „vārda nozīmi un tās lietojumu nosaka ne tikai pēc tā vietas noteiktā tematiskā grupā, bet arī pēc tā saistāmības ar citiem vārdiem” (Gak 1977, 202). Saistāmības jeb valences teorijas pamatā ir pieņēmums, ka darbības vārds ir galvenais teikumā un tas ar savu nozīmi organizē teikuma kodolu, un no darbības vārda ir atkarīgs tas, vai visi teikuma elementi varēs realizēties (Rjatsēp 1974, 3).

Pirmais terminu *valence* lietojis Lišjēns Tenjērs (*Lucien Tesnière*) pētījumos par franču valodas verbu saistāmību (Tesnière 1959 [1988]). **Valence** – „vārda spēja, veidojot sintaktiskus sakarus, piesaistīt citus vārdus noteiktās gramatiskās formās; vārda saistītājspēja. Valence ir atkarīga no vārda leksiskās nozīmes un vārdšķiras” (VPSV 2007, 417). Latviešu valodas pētījumos par verbu saistītājspēju I. Freimane (Freimane 1975, 11) terminu *valence* piedāvā aizstāt ar terminu **saistāmība** – „valodas vienību (fonēmu, morfēmu, vārdu) spēja saistīties tekstā citai ar citu” (VPSV 2007, 333). Rakstā abi šie termini uzskatīti par sinonīmiem, kā to pieļāvusi arī I. Freimane.

Valences teorijas pamatlicējs L. Tenjērs min divus iespējamus verbu piesaistīto paplašinātāju veidus – **aktantus**, kas nosauc dzīvas būtnes vai priekšmetus, kas jebkādā veidā ir iesaistīti ar verbu apzīmētajā darbībā, procesā, un tie vienmēr ir lietvārdi vai to ekvivalenti (Tesnière 1959 [1988, 138]), jeb „propozīcijas komponentus, leksēmas, kas nosauc predikāta izteiktās darbības, procesa un stāvokļa dalībnieku” (VPSV 2007, 23), un **sirkonstantus**, kas raksturo apstākļus, kādos ar verbu apzīmētā darbība, process norisinās, – laiku, vietu, veidu, skaitu utt., un tie vienmēr ir apstākļa vārdi vai to ekvivalenti (Tesnière 1959 [1988, 138]). Latviešu valodas darbības vārdu valences pētījumos, piem., I. Freimanes darbā *Latviešu valodas skaņu verbi* (Freimane 1983), kā arī šajā rakstā visi iespējamie verba paplašinātāji saukti par aktantiem, jo sirkonstanti netiek uzskatīti par verba paplašinātājiem.

Teorētiskajā literatūrā jēdziena *situācijas dalībnieks* nosaukšanai lieto dažādus terminus, piem., **tematiskās lomas** (*thematic roles*) (Saeed 2003, 148), vārdkop-terminu **dziļie semantiskie locījumi** (*deep semantic cases*) (Fillmore 1968, 20), **locījumu lomas** (*case-roles*) (Givón 1984, 85), **semantiskās valences** (Apresjan 1974, 119), **aktanti** (Mustajoki 2006, 156–170; Holvoet 2009, 16) **aktantu semantiskās funkcijas** jeb **semantiskās lomas** (Jakaitienē 1988, 61; 2009, 66); **relatēma** (Lokmane 2005, 9), **situācijas dalībnieks** jeb **aktants** (Freimane 1983, 36), **semantiskā loma** (Nešpore 2009, 65–73; 2010b, 97–112 u. c.; Vogina 2009, 237–242 u. c.). Raksta autore, aplūkojot teikumu semantiskās struktūras situācijas dalībniekus, to nosaukšanai izvēlējusies lietot terminu **semantiskā loma**, ar to saprotot „teikuma semantiskās struktūras komponentu, vispārinātu teikuma atspoģuļotās situācijas dalībnieku” (VPSV 2007, 348–349), bet konkrētu situācijas

dalībnieku nosaukšanai lietojot terminu **aktants** – „leksēmu, kas nosauc predikāta izteiktās darbības, procesa vai stāvokļa dalībnieku” (VPSV 2007, 23).

Semantiskās saistāmības analīzē būtiski ir noteikt aktantu semantiskās lomas. Pētījumos par semantisko lomu nosaukšanu dažādu autoru definēto semantisko lomu skaits atšķiras, piem., Evalda Jakaitiene (*Evalda Jakaitienē*) min 21 semantisko lomu (Jakaitienē 1988, 62–64; 2009, 67–68), Džons Saīds (*John Saeed*) norāda 10 tipiskākās semantiskās lomas (Saeed 2003, 149–151), Arto Mustajoki (*Arto Mustajoki*) nosauc 9 semantiskās lomas (Mustajoki 2006, 172–173), Vladimirs Plungjans (*Vladimir Plungjan*) min 13 semantiskās lomas (Plungjan 2003, 165–166), Gunta Nešpore, pētot pārvietošanās verbu saistāmību latviešu valodā, šķir 19 semantiskās lomas, dalot tās sīkāk centrālajās (agenss, tēma, ceļš, mērķis, avots, virziens, vieta u. c.) un perifērajās lomās (vieta_p – vieta, kas nav tieši iesaistīta pārvietošanās situācijā, laiks, ilgums, veids, cēlonis, nolūks, kompānija, ātrums u. c.) (Nešpore 2010a, 189–196) u. c.

Rakstā, analizējot kustības verba *grūst* daudznozīmību, definētas semantiskās lomas, kas ļauj noteikt verba pamatnozīmi, tā tiešās atvasinātās nozīmes un pārnestās nozīmes, resp., metaforiski motivētas nozīmes. Nosakot semantiskās lomas, kas veido verba *grūst* nozīmju sistēmas semantisko lomu kombinācijas, ņemtas vērā vairāku valodnieku (Saeed 2003; Plungjan 2003; Mustajoki 2006; Jakaitienē 1988; 2009; Sližienē 1994; Freimane 1983; Nešpore 2009; 2010a; 2010b; 2011; Palmer 1994 u. c.), kā arī raksta autorens disertācijā *Kustības verbu daudznozīmība latviešu valodā* (Kuplā 2013b) un rakstā *Kustības verba „celt” daudznozīmība domu telpas teorijas aspektā* (Kuplā 2013a, 75–86) izstrādātās semantisko lomu definīcijas.

Tātad verba *grūst* nozīmju sistēmas analīzē būtiskas ir šādas semantiskās lomas:

Darītājs (Agenss) (D) – situācijas komponents, dzīva reālija, situācijas dalībnieks, kas ir darbības (kustības) iniciators un parasti darbību veic apzināti. Darītājs par darbības iniciatoru uzskatāms arī tādā gadījumā, ja kustība tiek veikta, izmantojot kādu līdzekli, instrumentu, piem.:

Ceļu policisti kvīts vietā dod ziedus autovadītājam. (K)

Cietējs (Pacienss) (C) – pasīvs situācijas komponents, dzīva vai nedzīva reālija, tās daļa, kas pakļauta kustībai, kuras rezultātā var tikt mainītas situācijas dalībnieka īpašības, stāvoklis, piem.:

Vīņa no visa spēka grūda vāku uz augšu. (K)

Izjutējs (Eksperienss) (Iz.) – situācijas komponents, dzīva reālija, kas izjūt stāvokli vai darbību, bet nekontrolē to, piem.:

Komponista melodiskās dziesmas ķer skatītāju savos tīklos joprojām. (K)

Uztveres tēma (UT) – situācijas komponents, kas nepastāv reālajā pasaulē (tātad ir tukša pozīcija), bet rodas / ir darītāja apziņā, balstoties uz darītāja priekšstatiem, zināšanām, pieredzi par situācijas komponentu, piem.:

Marta vējš un aprīļa lietis nes mājā lielu svētību. (K)

Uztveres tēmas semantiskā loma piešķirama arī situācijas komponentiem, reālijām, kuras cilvēks rada konkrētā situācijā, piem.:

Mākslīgā intelekta pētījumi rit nepārtraukti. (K)

Instrument (I) – situācijas komponents, ko darītājs izmanto, lai kustoties veiktu kādu darbību, un kas nav transporta līdzeklis, piem.:

Kalējs smēdē kaļ dzelzi ar āmuru. (K)

Vieta (V) – situācijas komponents, kurā noris darbība vai kurš ir darbības sākuma vai beigu punkts, piem.:

Tētis bērnu uz skolu ved ar automašīnu. (K)

Virziens (Virz.) – situācijas komponents, kas norāda kustības virzienu telpā, bet nenorāda kustības sākuma vai beigu punktu, piem.:

Viņa ir gribējusi celt acis uz augšu, bet bēdas spiedušas tās uz leju. (K)

Veids (Veids) – situācijas komponents, kas norāda darbības veidu, piem.:

Arī otrajā puslaikā spēle turpināja ritēt ātrā tempā. (K)

Verba *grūst* daudznozīmības analīzē, izmantojot sintagmatisko pieeju un nozīmju diferencēšanā lietojot saistāmības analīzi, galvenokārt izmantotas centrālās semantiskās lomas, piem., Darītājs, Cietējs, Izjutējs u. c., kas ietekmē nozīmes maiņu. Tātad verba *grūst* nozīmju sistēmu veido šādas semantisko lomu kombinācijas:

1. **Darītājs + Cietējs**, piem.:

Viņa no visa spēka grūda vāku uz augšu. (K)

Darītājs – viņa; Cietējs – vāks.

2. **Darītājs + Cietējs + Instruments**, piem.:

Otrajā trešdaļā aizsargs grūda pretiniekam ar nūju. (K)

Darītājs – aizsargs; Cietējs – pretinieks; Instruments – nūja.

3. **Darītājs + Cietējs + Vieta**, piem.:

Saimniece iztaukšķētas kaņepes atdzisina, tad grūž piestā. (K)

Darītājs – saimniece; Cietējs – kaņepes; Vieta – piesta.

4. **Darītājs + Izjutējs + Uztveres tēma**, piem.:

Vai tad tu drīkstētu otru tik droši grūst pēdīgā postā? (K)

Darītājs – tu; Izjutējs – otrs; Uztveres tēma – posts.

3. Prototipu teorija

Par prototipu teorijas izveidotāju uzskata Eleanoru Rošu (*Eleanor Rosch*). Zinātniece pētījumos *Cognitive Representations of Semantic Categories (Semantisko kategoriju kognitīvā reprezentācija)* (Rosch 1975, 192–233), *Principles of Categorization (Kategorizācijas principi)* (Rosch 1978, 27–48 [2005, 91–108]), aplūkojot kategorijas robežas un to nepastāvību, kā arī kategorijas tipiskākos un mazāk tipiskos locekļus, to raksturīgumu, prototipiskumu, ievieš terminu

prototips, kas nosaka raksturīgākā kategorijas locekļa pazīmes (Rosch 1975, 192–233), līdzīgi prototipa jēdzienu raksturo arī citi autori (Croft, Cruse 2004, 77; Matthews 2007, 326; Evans 2007, 175).

Kategorijas no kognitīvās lingvistikas viedokļa raksturo šādas pazīmes:

- 1) pazīmju (atribūtu) kopums nav raksturīgs visai kategorijai, jo dažādus kategorijas locekļus nevar raksturot ar visām kategorijas pazīmēm. Visus kategoriju locekļus saista ģimeniska līdzība, t. i., tipiskākie, raksturīgākie (prototipiskākie) kategorijas locekļi un perifērie kategorijas locekļi, kam nepiemīt visas kategorijas prototipam konstatētās pazīmes. Piem., *krēslu* kategoriju, kuras prototips ir *krēsls*, raksturo šādas pazīmes: ‘sēdēšanai paredzēta mēbele’, ‘parasti ar četrām kājām’, ‘ar atzveltni’, ‘ar rokturiem’, savukārt *krēslu* kategorijas perifēros locekļus, piem., *bāra krēslu*, raksturo šādas pazīmes: ‘sēdēšanai paredzēta mēbele’, ‘uz vienas kājas’, ‘bez atzveltnes’, *solu* raksturo šādas pazīmes: ‘sēdēšanai paredzēta mēbele’, ‘uz divām kājām’, ‘bez atzveltnes’ u. c. Tātad perifēros kategorijas locekļus *bāra krēslu*, *solu* ar *krēslu* kategorijas prototipu saista kopēja pazīme ‘sēdēšanai paredzēta mēbele’;
- 2) kategoriju robežas nav skaidri nosakāmas un ir saistītas ar kategorijām, kas atrodas blakus, piem., nav stingras robežas starp *krēslu* kategoriju un *dīvānu* kategoriju, jo grūti noteikt, kad *krēslu* kategorija pāriet *dīvānu* kategorijā, piem., *izvelkamais krēsls* var būt gan *krēslu*, gan *dīvānu* kategorijas perifērais loceklis;
- 3) kategorijas locekļu statuss kategorijā nav vienāds. Attieksmes starp kategorijas locekļiem nosaka to gradācija pēc kategorijas loceklim noteiktā kultūrā piešķirtām raksturīgākajām pazīmēm, piem., runājot par putnu kategoriju Eiropā, par tipiskāko kategorijas locekli varētu uzskatīt *zvirbuli*, nevis *tītaru*, *strausu* vai *pingvīnu*.

Izmantojot prototipu teoriju, tiek pētītas semantiskās kategorijas un vārdu nozīmes, kas veido semantisko kategoriju. Vārda nozīmes pamatu veido kategorijas – pasaules priekšmetu, parādību, pazīmju klases, kurās vārdi ir sagrupēti. Prototipu teorijā tiek uzskatīts, ka kategorizācija jeb nozīmju piešķiršana cilvēka apziņā noris, ievērojot kognitīvās ekonomēšanas principu, kad cilvēks pieredzē nevis saglabā informāciju par katru individuālo stimulu, objektu atsevišķi, bet gan grupē līdzīgos stimulus, objektus kategorijās (Evans, Green 2006, 255; Evans 2007, 176).

Kognitīvā pieeja polisēmijas pētīšanā nepiedāvā inventarizāciju klasifikācijā esošajām nozīmēm, bet skaidro kopējās likumsakarības starp uztveri un zināšanām. Tas ļauj noteikt saistības starp vārda nozīmēm un pieņemt tās kā atsevišķu sistēmu (Kustova 2004, 11). Aloīzs Gudavičs (*Aloyzas Gudavičius*) norāda, ka prototipu teorija izmantojama, skaidrojot dažādu tematisko grupu vārdu nozīmes, piem., krāsu nosaukumus, sajūtu nosaukumus, garšu nosaukumus u. c., to raksturošanai minot tipiskākās, raksturīgākās lietu pazīmes. Prototipiskie nozīmju skaidrojumi izmantojami, arī raksturojot verbu kategorijas, kuru nozīmju skaidrojumus norādāmas tipiskākās ar verbu nosauktās darbības un tipiskākie darbības veicēji (Gudavičius 2007, 28–34). Turklāt, izstrādājot šādus nozīmju skaidrojumus, tos var padarīt vienkāršākus un valodas lietotājam saprotamākus, nekā tie

doti skaidrojošajās vārdnīcās, kā arī ir iespējams izvairīties no enciklopēdiskā skaidrojuma.

Viena no kognitīvās lingvistikas pieejām polisēmijas pētīšanā ir daudznozīmīga vārda nozīmju sistēmas kā prototipiskas struktūras analīze. Šādā aspektā pamatnozīmi uzskata par prototipu, bet tiešās atvasinātās un pārnestās nozīmes – par perifēriem prototipiskās struktūras locekļiem. Vārda nozīmju noteikšanā prototipiskās nozīmes situācijas dalībnieki pretstatāmi atvasināto nozīmju situācijas dalībniekiem, piem., lai raksturotu prototipiskās kategorijas iekšējo struktūru, var izmantot sintagmatisko pieeju – saistāmību, jo pēc piesaistītajiem paplašinātajiem var noteikt pamatnozīmes un atvasināto nozīmju attieksmes.

Analizējot verba *grūst* nozīmju sistēmu prototipu teorijas aspektā, var konstatēt šādu situāciju, kas raksturo verba *grūst* prototipa jeb pamatnozīmes un perifēro locekļu jeb atvasināto nozīmju tipus:

1. Dzīvs subjekts, dzīva vai nedzīva reālija, kas tiek pārvirzīta, piem.:
Zēni prot grūst lodī. (K)
2. Dzīvs subjekts, dzīva reālija, kura tiek fiziski ietekmēta (arī izmantojot kādu instrumentu), piem.:
Hokeja spēlētājs grūž pretiniekam ar nūju. (K)
3. Dzīvs subjekts, nedzīva reālija, kuras konsistence tiek mainīta, piem.:
Saimniece grūda miežus un vārīja cūkgaļu. (K)
4. Dzīvs subjekts, kurš maina dzīva objekta stāvokli, to iesaistot abstraktā objektā, piem.:
Traģēdija bija tad, kad krievi latviešus grūda karā pret latviešu leģionāriem. (K)

Kā redzams verba *grūst* ar prototipu teoriju izstrādātajā nozīmju sistēmā, gan prototipiskās situācijas jeb pamatnozīmes skaidrojumā, gan prototipiskās struktūras perifērijā jeb tiešo atvasināto un pārnesto nozīmju skaidrojumos tipiskākie situācijas dalībnieki atbilst ar saistāmības analīzi konstatētajām semantiskajām lomām, tāpēc rakstā, apkopojot kompleksās pieejas vārda semantiskās struktūras analīzē, atsevišķi netiek norādīti ar prototipu teoriju izstrādātie situāciju tipi.

4. Domu telpas teorija

Domu telpas teorijā (*mental space theory*) apvieno skatījumu uz prāta darbību un valodu. Tajā aplūko „telpas, kas atspoguļo mūsu zināšanas (uzskatus, vēlmes, hipotēzes, faktus u. c.), kas ir saistītas ar realitāti un to, kā valodā, ņemot vērā indivīda zināšanas, veidojas saikne starp dažādām telpām un kā noris zināšanu pārvirze starp tām” (Croft, Cruse 2004, 39).

Par „**domu telpu**” uzskata pagaidu konceptuālas jomas, dalītas struktūras, kas veidojas cilvēka domāšanas un runāšanas procesā, tādējādi pieļaujot mūsu sarunu un zināšanu struktūru sadalīšanu. Tās veido elementi, kas var būt jaunas valodas vienības, kas tiek radītas sarunas laikā, vai konceptuālajā sistēmā jau esošas valodas vienības” (Fauconnier 1997, 11; Evans, Green 2006, 371), piem., pasakot teikumu

Zane uzskata, ka Latvija ir skaistākā valsts pasaulē, mēs izveidojām domu telpu ar Zanes domām, kurā ir informācija par to, ka Latvija ir skaistākā valsts pasaulē.

Lai aprakstītu zināšanu struktūras, kognitīvajā lingvistikā izmanto dažādus jēdzienus, piem., Zoltāns Kevečešs (*Zoltán Kövecses*) konstatējis šādus terminus: **ietvari** (*frame*), **scenāriji** (*script*), **situācijas** (*scene*), **kultūras modeļi**, **kognitīvie modeļi**, **idealizēti kognitīvie modeļi**, **sfēras** (*domain*), **shēmas** (*schema*) (Kövecses 2006, 64). Raksta autore strukturēto zināšanu konstrukciju kopas sauc par ietvariem.

Ietvarus veido **pozīcijas** (*slot*) jeb „lomas kādas konstrukcijas vai citas līdzīgas struktūras ietvaros” (Matthews 2007, 370), piem., verba *grūst* ietvarā par pozīciju uzskatāms jēdziens Darītājs, un **veidotājelementi** (*filler, space builders*) – „jebkura vienība vai vienību klase, kas aizpilda pozīciju kādā konstrukcijā vai līdzīgā struktūrā” (Matthews 2007, 138–139), piem., verba *grūst* ietvarā Darītāja pozīciju ieņem konkrētas personas.

Domu telpas struktūru veido:

Domu telpa (vairāku ietvaru kopums), piem., kustība

Ietvars (idealizēti kognitīvi modeļi, shēmas, ainas, situācijas u. c.), piem., jēdziens *grūst*

Pozīcija, piem., darītājs

Veidotājelements, piem., konkrētas personas

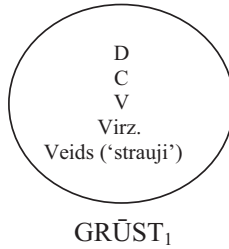
Plašāk par šīs teorijas izmantošanu daudznozīmīga vārda nozīmju sistēmas analīzē sk. raksta autores pētījumos (Kuplā 2013a, 75–86; Kuplā 2013b).

Valodas vienības ietekmē domu telpas ietvaru izveidi, to iekšējo struktūru, aktivizē nozīmju izvietojumu starp jau zināmām domu telpām (fona zināšanām). Domu telpas teorija valodas vienības aplūko kā potenciālu, lai radītu nozīmes, nevis fiksētu iespējamās to interpretācijas (Fauconnier 1997, 38).

Domu telpas teorijas termins *pozīcija* aptuveni atbilst saistāmības analīzes terminam *semantiskā loma*, bet termins *veidotājelements* aptuveni atbilst saistāmības analīzes terminam *aktants*. Rakstā daudznozīmīgā verba *grūst* analīzē izmantoti domu telpas teorijas termini.

Kustības verba *grūst* analīzē, izmantojot rakstā iepriekš aplūkotās metodes, resp., komponentu analīzes metodi, saistāmības analīzi, prototipu teorijas metodi un domu telpas teoriju, tā nozīmju sistēmu iespējams klasificēt šādi:

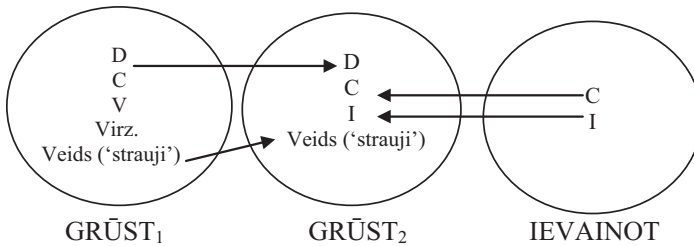
1. Ar strauju kustību panākt stāvokļa maiņu (virzīt kur, pie kā u. c.), piem.:
Apsargs, pamanot piebraucam mašīnu, steidzīgi sāka grūst vārtus plaši vaļā. (K)
Mācību stundas laikā zēns slepus grūda roku kabatā, lai paslēptu špikeri. (K)

Domu telpas KUSTĪBA ietvaru GRŪST₁ veido semantiskais elements 'strauji', kas atbilst Veida pozīcijai, veidotājelements, piem., *apsargs, zēns*, kas atbilst pozīcijai Darītājs (D), veidotājelements, piem., *vārti, roka*, kas atbilst pozīcijai Cietējs (C), veidotājelements, piem., *kabata*, kas atbilst pozīcijai Vieta (V), veidotājelements, piem., *vaļā*, kas atbilst pozīcijai Virziens (Virz.).

2. Fiziski iedarboties, ievainot, piem.:

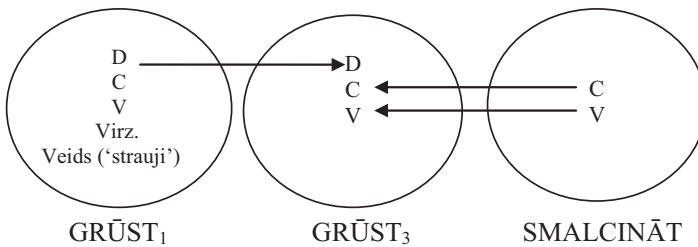
Noziedznieks izraudzītajam upurim grūž ar nazi mugurā. (K)

Domu telpas KUSTĪBA ietvars GRŪST₁ un domu telpas FIZISKA IEDARBĪBA ietvars IEVAINOT veido jaunu ietvaru GRŪST₂. To raksturo ietvara GRŪST₁ semantiskais elements 'strauji', kas atbilst pozīcijai Veids, veidotājelements, piem., *noziedznieks*, kas atbilst pozīcijai Darītājs (D), kā arī ietvara IEVAINOT veidotājelements, piem., *upura mugura*, kas atbilst pozīcijai Cietējs (C), un veidotājelements, piem., *nazis*, kas atbilst pozīcijai Instruments (I).

3. Spiežot drupināt, smalcināt, piem.:

Pavārs piestā grūž garšvielas. (K)

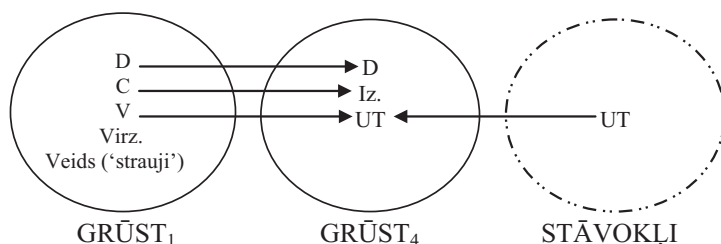

Domu telpas KUSTĪBA ietvars GRŪST₁ un domu telpas FIZISKI PROCESI ietvars SMALCINĀT veido jaunu ietvaru GRŪST₃, ko raksturo veidotājelements, piem., *pavārs*, kas atbilst ietvara GRŪST₁ pozīcijai Darītājs (D), kā arī ietvara

SMALCINĀT veidotājelements, piem., *garšvielas*, kas atbilst pozīcijai Cietējs (C), un veidotājelements, piem., *piestā*, kas atbilst pozīcijai Vieta (V).

4. Pasliktināt, būt par cēloni apstākļu maiņai, panākot, ka kāds nonāk nevēlamā stāvoklī, piem.:

Nacisti apzināti grūda cilvēkus nāvē. (K)

Domu telpas KUSTĪBA ietvars GRŪST₁ un domu telpa STĀVOKĻI veido jaunu ietvaru GRŪST₄. Attieksmes starp ietvaru GRŪST₁ un domu telpu STĀVOKĻI ir metaforiskas, resp., ietvaru GRŪST₄ raksturo veidotājelements, piem., *nacisti*, kas atbilst pozīcijai Darītājs (D), savukārt ietvara GRŪST₁ pozīciju Cietējs (C) aizstāj pozīcija Izjutējs (Iz.), kuru raksturo veidotājelements, piem., *cilvēki*, savukārt pozīcijā Vieta (V) kā apzīmējamais tiek izmantots domu telpas STĀVOKĻI veidotājelements, piem., *nāve*, kas atbilst pozīcijai Uztveres tēma (UT).

Secinājumi

1. Aplūkojot verba *grūst* nozīmju sistēmu ar dažādām metodēm, konstatēts, ka ar visām izmantotajām metodēm verbam *grūst* var noteikt četras nozīmes.

1. tabula

Verba *grūst* nozīmju sistēma, izmantojot dažādās pētišanas pieejas

Komponentu analīzes metode	Saistāmības analīze	Prototipu teorija	Domu telpas teorija
1. Pārvietot, veicot fizisku darbību. (Semantiskie elementi – ‘dzīvs subjekts’, ‘pārvietot’, ‘fiziska darbība’)	1. Darītājs + Cietējs	1. Dzīvs subjekts, dzīva vai nedzīva reālija, kas tiek pārvirzīta.	1. Ar strauju kustību panākt stāvokļa maiņu (virzīt kur, pie kā u. c.). (Domu telpas KUSTĪBA ietvars GRŪST ₁ , kura veidotājelementi – D, C, V un Virz.)
2. Fiziski iedarboties, ievainot. (Semantiskie elementi – ‘dzīvs subjekts’, ‘fiziska iedarbība’, ‘līdzeklis’)	2. Darītājs + Cietējs + Instruments	2. Dzīvs subjekts, dzīva reālija, kura tiek fiziski ietekmēta (arī izmantojot kādu instrumentu).	2. Fiziski iedarboties, ievainot. (Domu telpas KUSTĪBA ietvars GRŪST ₁ un domu telpas FIZISKA IEDARBĪBA ietvars IEVAINOT veido ietvaru GRŪST ₂ , kura veidotājelementi – D, C, I un Veids)

Komponentu analīzes metode	Saistāmības analīze	Prototipu teorija	Domu telpas teorija
3. Spiežot drupināt, smalcināt. (Semantiskie elementi – ‘dzīvs subjekts’, ‘fiziska darbība’)	3. Darītājs + Cietējs + Vieta	3. Dzīvs subjekts, nedzīva reālija, kuras konsistence tiek mainīta.	3. Spiežot drupināt, smalcināt. (Domu telpas KUSTĪBA ietvars GRŪST ₁ un domu telpas FIZISKI PROCESI ietvars SMALCINĀT veido ietvaru GRŪST ₃ , kura veidotājelementi – D, C, V)
4. Radīt (kādu stāvokli). (Semantiskie elementi – ‘dzīvs subjekts’, ‘izraisīt’, ‘sociāla darbība’)	4. Darītājs + Izjutējs + Uztveres tēma	4. Dzīvs subjekts, kurš maina dzīva objekta stāvokli, to iesaistot abstraktā objektā.	4. Pasliktināt, būt par cēloni apstākļu maiņai, panākot, ka kāds nonāk nevēlamā stāvoklī. (Domu telpas KUSTĪBA ietvars GRŪST ₁ un domu telpa STĀVOKĻI veido ietvaru GRŪST ₄ , kura veidotājelementi – D, Iz., UT)

2. Salīdzinot raksta autore izveidoto verba *grūst* nozīmju sistēmu ar latviešu valodas skaidrojošajās vārdnīcās minētajām nozīmēm (to apkopojums dots tabulā Nr. 2 *Verba „grūst” nozīmju sistēmas atspoguļojums latviešu valodas skaidrojošajās vārdnīcās*), redzams, ka tās atšķiras ar nozīmju skaitu un to formulējumiem.
3. Daudznozīmīga vārda leksiski semantiskās paradigmas pētīšanā, izmantojot kompleksu pieeju, iespējams:
 - a) ar komponentu analīzes metodi noskaidrot kopējo semantisko elementu, kā arī atšķirīgo semantisko elementu kopumu un, salīdzinot pamatnozīmē ietvertos semantiskos elementus ar atvasinātajās nozīmēs ietvertajiem semantiskajiem elementiem, noteikt attiecības starp vārdu nozīmēm;
 - b) ar saistāmības analīzi veidot vārda nozīmju izteikšanas modeļus, piem., verba *grūst* pamatnozīmes modeli atspoguļo semantisko lomu **Darītājs** un **Cietējs** kombinācija, kā arī noteikt analizējamo nozīmju kopējās un atšķirīgās semantiskās lomas;
 - c) ar prototipu teoriju sistematizēt konkrētu kategoriju locekļu skaidrojumu, tajos minot semantiskās kategorijas virsējdzieni un tikai būtiskākās pazīmes, kas atšķir konkrēto kategorijas locekli no prototipa;
 - d) ar domu telpas teoriju konstatēt, no kuras nozīmes veidojušās tiešās atvasinātās nozīmes, kā arī noteikt, no kurām domu telpām nāk jēdzieni, uz kuru pamata tiek veidotas pārnestās nozīmes.
4. Domu telpas teorijas izmantošana daudznozīmīga verba nozīmju sistēmas analīzē ļauj apvienot komponentu analīzi, saistāmības analīzi, prototipu teoriju, kā arī padarīt sistēmiskāku un objektīvāku daudznozīmīgu verbu nozīmju sistēmu izstrādi un ņemt vērā gan paradigmātisko, gan sintagmatisko aspektu.

Verba *grūst* nozīmju sistēmas atspoguļojums latviešu valodas skaidrojošajās vārdnīcās

Latviešu literārās valodas vārdnīca – Rīga: Zinātne, 3. sēj., 1975, 158. lpp.	Latviešu valodas vārdnīca – Rīga: Avots, 2006, 547.–549. lpp.	Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca – Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2003–2008
<p>1. trans. Ar spēcīgu, strauju kustību, pieskārienu censties atvirzīt (ko) no sevis, panākt (kā) virziena vai stāvokļa maiņu. <i>Grūst bluķi. Grūst galdu. Grūst solu.</i> Grūst lodi fizk. – <i>ar spēcīgu, strauju kustību virzīt uz priekšu (lodi).</i> Grūst dunku – <i>iesist dunku.</i> Grūst vainu (uz citu) sar. – <i>vainot (citu).</i> Grūst (biežāk bāzt, retāk badīt) acīs sar. – <i>nekautrīgi, arī ar ļaunu prieku teikt (ko nepatīkamu).</i> // Stumt, bīdīt (noteiktā virzienā, piemēram, transporta līdzekļus). // parasti savienojumā ar „ciet”, «vaļā». Ar spēcīgu, strauju kustību, pieskārienu vērt (durvis, logu u. tml.). <i>Grūst durvis ciet. Grūst vaļā logu.</i></p>	<p>1. Ar spēcīgu, strauju kustību censties atvirzīt no sevis.</p>	<p>1. Ar spēcīgu, strauju kustību virzīt (kur, pie kā, nost u. tml.); spēcīgi, strauji stumt. <i>G. krēslu malā. G. ar abām rokām galdu. G. laivu ūdenī. G. zēnus nost no durvīm. G. lodi sp. – ar asu kustību sviest lodi. G. vainu (uz citu) – vainot (citu). // Strauji, spēji virzīt, bāzt (kur iekšā, kam klāt). G. roku kabatā. G. lāpstu zemē. G. malku krāsnī. Suns ostīdams grūž purnu visam klāt. G. dunku – dunkāt.</i></p>
<p>2. trans. Ar strauju kustību virzīt, bāzt (kur iekšā). Ar strauju kustību skart (ko). <i>Grūst roku kabatā. Grūst malku krāsnī.</i> <i>Grūst (arī bāzt) galvu cilpā (retāk murdā).</i> <i>(apzināti) iesaistīties riskantā pasākumā.</i> // pārn. Ar spēcīgu, spēju gaisa strāvu, spēju plūsmu virzīt (dūmus, tvaiku u. tml.). <i>Skurstenis grūž dūmu mutuļus. Tvaika mutuļus grūzdama, iet lokomoīve.</i></p>	<p>2. Stumt, bīdīt (noteiktā virzienā).</p>	<p>2. Spiežot, beržot drupināt, smalcināt. <i>G. piestā piparus. Piestā grūstas garšvielas.</i></p>

<p>Latviešu literārās valodas vārdnīca – Rīga: Zinātne, 3. sēj., 1975, 158. lpp.</p>	<p>Latviešu valodas vārdnīca – Rīga: Avots, 2006, 547.–549. lpp.</p>	<p>Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca – Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2003–2008</p>
<p>3. trans. Spiežot drupināt, smalcināt. <i>Grūst sāli. Grūst piparus.</i></p>	<p>3. Ar strauju kustību virzīt (kur iekšā).</p>	<p>3. Panākt, būt par cēloni, ka (kāds) nokļūst nevēlamā stāvoklī, grūtos apstākļos. <i>G. izmisumā. G. postā, nelaimē.</i></p>
<p>4. trans. Panākt, būt par cēloni, ka (kāds) nokļūst nevēlamā stāvoklī, grūtos apstākļos. <i>Grūst postā. Grūst izmisumā.</i></p>	<p>4. Spiežot drupināt, smalcināt.</p>	<p>4. <i>sar.</i> Izšķērdīgi, neapdomīgi tērēt, izdot (naudu). <i>G. lielu naudu ārā par niekiem. Nav kur naudu g. – saka, ja ir ļoti daudz naudas.</i></p>
<p>5. trans.; <i>sar.</i> Izšķērdīgi, neapdomīgi, arī nevērīgi izdot (naudu), dot (ko). Nezināt (retāk zināt), kur grūst – nezināt (zināt), kur likt, kā iztērēt (pārāk lielu daudzumu). <i>//</i> vienk. Dot ēst, dzert (parasti nevērīgi).</p>	<p>5. Panākt, būt par cēloni, ka (kāds) nokļūst nevēlamā stāvoklī. <i>sar.</i></p>	<p>5. <i>sar.</i> Dot ēst (parasti strauji, nevērīgi). <i>G. cūkām ēdienu priekšā, cik lien. //</i> Strauji, nevērīgi likt. <i>G. mapi zemē.</i></p>
<p>6. trans.; <i>sar.</i> Nevērīgi, arī steigā likt. Arī slēpt (kur).</p>	<p>6. Pavirši darīt.</p>	
<p>7. trans.; <i>sar.</i> Steigā, pavisī veikt.</p>		
<p>8. intrans.; <i>sar.</i> Lielā steigā doties (uz kurienu).</p>		
<p>9. intrans.; <i>sar.</i> Raidīt šāviņu. Šaut.</p>		

Saīsinājumi

- D Darītājs
- C Cietējs
- I Instruments
- Iz. Izjutējs
- K *Mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusi*
- UT Uztveres tēma
- V Vieta
- Veids Veids
- Virz. Virziens
- VPSV *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*

Avots

Mūsdienu latviešu valodas tekstu korpus. Pieejams: <http://www.korpuss.lv/>

Literatūra

1. Apresjan, Jurij D. 1974. *Leksicheskaja semantika*. Moskva: Nauka.
2. Croft, William, Cruse, Alan D. 2004. *Cognitive Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
3. Evans, Vyvyan, Green, Melanie. 2006. *Cognitive Linguistics: An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
4. Evans, Vyvyan. 2007. *A Glossary of Cognitive Linguistics*. Salt Lake City: The University of Utah Press.
5. Fauconnier, Gilles. 1997. *Mappings in Thought and Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Fillmore, Charles J. 1968. The Case for Case. *Universals in Linguistic Theory*. New York: Holt, Rinehart, and Winston, 1–88.
7. Freimane, Inta. 1975. *Verbu un frazeologismu saistāmība*. Rīga: Latvijas Valsts universitāte.
8. Freimane, Inta. 1983. *Latviešu valodas skaņu verbi*. Rīga: P. Stučkas Latvijas Valsts universitāte, Latviešu valodas katedra.
9. Gak, Vladimir G. 1977. *Sopostavitel'naja leksikologija*. Moskva: Mezhdunarodnye otnoshenija.
10. Givón, Talmy. 1984. *Syntax. A Functional–Typological Introduction*. Volume I, Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
11. Gudavičius, Aloyzas. 2007. *Gretinamoji semantika*. Šiauliai: Šiaulių Universitetas, VŠĮ Šiaulių universiteto leidykla.
12. Holvoet, Axel. 2009. *Bendrosios sintaksės pagrindai*. Vilnius: Vilniaus Universitetas, Academia Salensis.
13. Jakaitienė, Evalda. 1988. *Leksinė semantika*. Vilnius: Mokslas.
14. Jakaitienė, Evalda. 2009. *Leksikologija*. Vilnius: Vilniaus Universitetas.
15. Kobozeva, Irina M. 2007. *Lingvisticheskaja semantika*. Moskva: Editorial URSS.
16. Kövecses, Zoltán. 2006. *Language, Mind and Culture*. New York: Oxford University Press.
17. Kuplā, Ieva. 2013a. Kustības verba *celt* daudznozīmība domu telpas teorijas aspektā. *Valoda: nozīme un forma 3. Teorija un metodoloģija latviešu valodniecībā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 75–86.
18. Kuplā, Ieva. 2013b. *Kustības verbu daudznozīmība latviešu valodā*. Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozarē. Rīga: Latvijas Universitāte.
19. Kustova, Galina I. 2004. *Tipy proizvodnyh znachenij i mehanizmy jazykovogo rasshirenija*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.
20. Lokmane, Ilze. 2005. *Konsituatīvo saistījumu tipi mūsdienu latviešu valodā*. Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozarē. Rīga: LU Baltu valodu katedra.
21. Lyons, John. 1995. *Linguistic Semantics: An Introduction*. Cambridge, UK.: Cambridge University Press.

22. Matthews, Peter H. 2007. *Oxford Dictionary of Linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
23. Mustajoki, Arto. 2006. Teorija funkcional'nogo sintaksisa. Ot semanticheskikh struktur k jazykovym sredstvam. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.
24. Nešpore, Gunta. 2009. Latviešu valodas pārvietošanās verbi teliskuma aspektā. *Latvijas Universitātes raksti, Valodniecība. Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē*. Rīga: LU, 65–73.
25. Nešpore, Gunta. 2010a. Pārvietošanās verbu apkaimei raksturojošo semantisko lomu tipoloģija un to nošķiršanas problēmas. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 14 (1). Liepāja: LiePA, 189–196.
26. Nešpore, Gunta. 2010b. Neagensīvo pārvietošanās verbu semantiskā saistāmība: lokālas nozīmes semantiskās lomas. *Latvistika un somugristika Latvijas Universitātē*. Rīga: LU, 97–112.
27. Nešpore, Gunta. 2011. Pārvietošanās verbu semantiskā apkaime: kustīgā objekta leksiskā nozīme. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 15 (1). Liepāja: LiePA, 232–240.
28. Palmer, Frank R. 1994. *Grammatical roles and relations*. Cambridge: Cambridge University Press.
29. Plungjan, Vladimir A. 2003. *Obščaja morfoloģija: Vvedenie v problematiku*. Moskva: Editorial URSS.
30. Rjatep, Huno K. 1974. *Struktura prostogo predložhenija v jestonskom jazyke. Orientirovannye na glagol modeli predložhenija*. Avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni doktora filologicheskikh nauk. Tartu.
31. Rosch, Eleanor. 1975. Cognitive Representations of Semantic Categories. *Journal of Experimental Psychology: General*. Vol. 104, 192–233.
32. Rosch, Eleanor. 1978. Principles of Categorization. In: E. Rosch & B. B. Lloyd (Eds.). *Cognition and categorization*. Hillsdale, Mich.: Lawrence Erlbaum, 27–48. (Sk. pēc atkārtota izdevuma Rosch, Eleanor. 2005. *Principles of categorization. Fuzzy grammar a reader*. Oxford: Oxford University Press, 91–108.)
33. Saeed, John I. 2003. *Semantics*. Oxford: Blackwell Publishing.
34. Sližienė, Nijolė. 1994. *Lietuvių kalbos veiksmažodžių junglumo žodynas*. I. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 15–30.
35. Tesnière, Lucien. 1959. *Éléments de syntaxe structurale*. Paris: Klincksieck. (Sk. pēc tulk. Ten'er, Ljus'en. 1988. *Osnovy strukturnogo sintaksisa*. Moskva: Progress.)
36. Vogina, Līga. 2009. Sintaktiskā obligātuma jēdziens. *VALODA–2009. Valoda dažādu kultūru kontekstā. Zinātnisko rakstu krājums XIX*. Daugavpils: Daugavpils Universitātes Akadēmiskais apgāds „Saule”, 237–242.
37. VPSV 2007. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. Sast.: Bušs, O., Joma D., Kalnača A., Lokmane I., Markus D., Pūtele I., Skujiņa V. (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, Valsts valodas aģentūra.

Summary

One of the hardest-to-solve problems in lexicology and semantics is distinguishing the meanings of polysemous words and establishing their number. The lack of criteria for the distinguishing of the word meanings is also observed in the Latvian language explanatory dictionaries where a consistent approach has not been used to create polysemous word systems, e.g. the verb *grūst* 'to push' in "Latviešu literārās valodas vārdnīca" ("The

Dictionary of Standard Latvian”) has nine meanings, “Latviešu valodas vārdnīca” (“The Latvian Language Dictionary”) lists six meanings, while “Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca” (“The Modern Latvian Language Dictionary”) provides five meanings. Although explanatory dictionaries in one language differ in terms of volume, it cannot be treated as a criterion for limiting the number of word meanings presented therein.

In the article, taking into account the lack of criteria for determination of the meanings in the Latvian language explanatory dictionaries, the system of meanings of polysemous verb of movement *grūst* ‘to push’ has been analysed by using a complex approach. In order to demonstrate approaches to semantic structure analysis of polysemous verb the following theories and the methods arising therefrom have been employed: the method of componential analysis, the distributional analysis, prototype theory and the mental spaces theory, as well as explanations of basic terms of these theories have been provided.

In discussing the system of meanings of the verb *grūst* ‘to push’ by using different methods, it was established that four meanings might be determined for the verb *grūst* ‘to push’ by all methods used. In turn, when comparing the system of meanings of the verb *grūst* ‘to push’ created by the author of the article with the meanings provided in the Latvian language explanatory dictionaries (the meanings are summarised in Table No. 2 “Reflection of the system of meanings of the verb *grūst* ‘to push’ in the Latvian explanatory dictionaries”) it can be concluded that they differ in the number of meanings and their definitions. Thus in determining the meanings by using the complex approach, the system of meanings can be established more objectively, as well as explanations of the meanings can be made more precise.

Aristoteļa *Runas mākslas (Rētorikas)* latviskošanas pieredze – sengrieķu substantivējumu tulkošana ***Translating Aristotle's "Rhetoric" into Latvian – rendition of Ancient Greek substantivations***

Mārtiņš Laizāns

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Klasiskās filoloģijas maģistrantūra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: s40083@gmail.com

Ojars Lāms

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Latvistikas un baltistikas nodaļa
Latviešu literatūras vēstures un teorijas katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: ojars.lams@lu.lv

Rakstā ir aplūkots un izvērtēts Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Klasiskās filoloģijas katedrā īstenotajā projektā *Literatūrzinātnes un lingvistikas antīkie avoti* (vadītāja prof. I. Rūmniece) veiktais Aristoteļa *Runas mākslas (Rētorikas)* tulkojums latviešu valodā. Tas darīts sengrieķu valodas bagātīgā un daudzveidīgā substantivējumu klāsta latviskošanas iespēju šķautnē. Sengrieķu substantivējumu latviskošanas iespējas rakstā ir pētītas konversijas, eliptisko substantivējumu un substantivētu teikumu un vārdkopu gadījumos, sniedzot sakārtotu latviskošanas pieredzes apkopojumu. Izpētes gaitā secināts, ka sengrieķu substantivējumus atveidot tieši ir iespējams tikai daļā gadījumu, bet lielākoties tos nākas aizstāt ar sintaktiskām vienībām, kurām latviešu valodā nav substantivējuma pazīmju. Tādējādi sengrieķu substantivējumu latviskošanas jautājums iezīmē plašāku tulkošanas jautājumu loku, liekot domāt par salāgotību domas un gramatiskās izpausmes pārnēsē.

Atslēgvārdi: Aristoteļa *Runas māksla*, latviskojums, substantivējums, konversija, eliptiskie / vārdkopu / teikumu substantivējumi.

Ievads

Pētījums ir veikts Latvijas Universitātes Humanitāro zinātņu fakultātes Klasiskās filoloģijas katedrā īstenotajā projektā *Literatūrzinātnes un lingvistikas antīkie avoti: Aristoteļa „Runas mākslas” tulkojums* (vadītāja prof. I. Rūmniece; par projektu plašāk sk. – Rūmniece 2012, 308). Aristoteļa *Runas mākslai* ir vienlīdz liela nozīme gan Rietumu literatūrzinātnisko, gan valodniecisko darbību pastāvēšanas vēsturē. Veicot Aristoteļa darba tulkojumu, tika izvirzīts mērķis latviskajā tulkojumā atspoguļot sengrieķu sacerējuma savdabību ar pamatotu un

izsvērtu daudzveidību un dažādos līmeņos. Šāda pieeja rosina pētnieku tulkotāju darba kopai izvērtēt gan vārdisku vienumu un vārddarinājumu, gan sintakses vienību tulkojamības dažādas pieejas un paņēmienus.

Šī raksta mērķis ir atsevišķa vārddarināšanas un tekstveides tipa, proti, substantivācijas, ietvaros radīt tulkojuma pieejas pamatnostādnes, kas ir vērstas uz tādu tulkošanas paņēmieni izveidi, kas bez trešo valodu pastarpinājuma pārnestu latviešu valodā sengrieķiski izteikto domu. Tulkojuma uzdevums ir atspoguļot pirmatnīgo sengrieķu valodas filoloģiskās domas tapšanas vidi latviešu valodas līdzekļiem, ko var panākt, latviešu valodas vidē rodot vai radot sengrieķu valodai līdzvērtīgus domas izteikšanas līdzekļus. Lai sasniegtu šādu mērķi, nederēs ne latīņu, ne angļu, ne arī kādas citas valodas starpniecība, jo sengrieķi savu jēdzienu kopumu un to satīklojumu veidoja paši un trešo valodu tulkojuma pastarpinājumu nepazīna. Avotteksta jēdzienu kopuma atveide tikai latviešu valodas līdzekļiem varētu likties pūrisms, taču tas ir vienīgais ceļš, kā nonākt tiešās sarunas attiecībās (cik nu tādas vispār iespējamās) ar Aristoteļa valodu un viņa sarakstītajiem pārspridumiem un iztirzājumiem. Tāpēc šo tulkošanas paņēmieni kopu varētu nosaukt par „**iemājoto tulkojumu**”, jo domas izteikšanai tiek meklēti avoti tulkojuma mērķvalodā tā, it kā Aristotelis izteiktos latviešu valodas līdzekļiem.

Izvēlēto tulkošanas piegājieni varētu raksturot arī ar apzīmējumu „**jaunalunāniskis**”, jo arī Juris Alunāns pirms 150 gadiem latviešu valodas un daiļrakstniecības attīstības labad, pievērsdamies valodu mijiedarbībai, centās apvienot tulkojuma uzticamību avotvielai ar latviski pašprietiekamas izteiksmes iespējām.

Domas skaidrības ieguvei tulkojuma gaitā svarīgi ir gramatisko parādību pārneses jautājumi. Viens, šķietami šaurs, bet, tulkojot no sengrieķu valodas, ārkārtīgi nozīmīgs tulkošanas jautājumu loks ir sengrieķu valodā plaši lietoto substantivējumu pārnese, jo sengrieķu valodā ar nekatrās dzimtes vienskaitļa artikula *τό* (*to*) palīdzību iespējams substantivēt jebkuru un jebkāda apjoma valodisku vienību vai veidojumu (retāk sastopami arī gadījumi ar vīriešu un sieviešu dzimtes vienskaitļa artikulu *ὁ* (*ho*) un *ἡ* (*hē*) izmantojumu). Anna Rāta grāmatā *Īss sengrieķu valodas kurss* artikula, kas var substantivēt it visu, spējas raksturo šādi: „Artikuls visās dzimtēs un skaitļos substantivē ikvienu vārdu, arī vārdkopu, pat veselu teikumu, kura priekšā tas stāv” (Rāta 1983, 206). Anna Rāta ir arī pamanījusi, ka sengrieķu substantivējumi tulkošanas gaitā var radīt sarežģījumus. Viņa min piemērus, kad „substantivācijas gadījumā tulkojums papildināms ar kādu vispārīga satura vārdu – ‘viss’, ‘lietas’, ‘intereses’ u. c.” (Rāta 1983, 206). Tomēr ne Anna Rāta, ne arī kāds cits sengrieķu valodas apcerētājs latviešu valodā nav pamatīgi un vispusīgi vērtējis sengrieķu substantivējumu pārneses iespējas, tās nošķirot pa veidiem un apkopojot uzskatāmos paraugos.

1. Par substantivāciju vispārīgi

Latviešu valodniecībā par substantivāciju jeb *lietvārdiskošanu* nav daudz pētījumu, jo pašā valodā šī parādība nav plaši sastopama. Citādi tas ir sengrieķu un latīņu valodā. *Latviešu valodas gramatikā* norādīts, ka „substantivācija latviešu valodā ir sena parādība, tomēr mūsdienu lietvārdu sistēmā šis process nav uzskatāms par aktīvu un produktīvu lietvārdu radīšanas paņēmieni” (LVG 2013,

209). Tālāk tiek secināts, ka substantivācijai visvairāk pakļauti īpašības vārdi un lokāmie divdabji. Neraugoties uz to, ka šī valodiskā norise ir mazlietota un līdz ar to mazražīga, tomēr jāatzīst, ka, attīstoties latviešu gramatikas aprakstīšanas zinātniskumam, substantivācijas jautājumi ir ieguvuši plašāku un izvērstāku nozīmi latviešu vārddarināšanas izvērtējumā, jo, piem., *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikā*, kas izdota 1959. gadā, substantivācija aplūkota morfoloģijas daļas apakšdaļā *Vārdu darināšana* pie adjektīviem. Savukārt jaunajā *Latviešu valodas gramatikā* ir būtiski mainījies jautājuma aplūkojuma izkārtojums un substantivācija iekļauta daļas *Vārddarināšana* nodaļā *Vārddarināšanas paņēmieni un līdzekļi* kā viena no konversijas izpausmēm. Tomēr jautājuma izvietojums ir nedaudz maldinošs, jo konversija un substantivācija tiek aplūkota nevis pakārtotās, bet līdzvērtīgās iedaļās, un, tikai abas iedaļas izlasot kopā un aplūkojot kopsakarā, ir iespējams saprast, ka 445. § *Substantivācija* ir 444. § *Konversija* paplašināts izvērsums (LVG, 2013, 207–209). Pārskatāmāk substantivācijas vietu vārddarināšanas norisēs ir aprakstījusi Emīlija Soida grāmatā *Vārddarināšana*, kurā jautājumi par substantivāciju aplūkoti sadaļā *Konversija* kā viena no apakšsadaļām (Soida 2009, 70).

Substantivējumi Eiropas senajās valodās tiek izmantoti daudz plašāk nekā latviešu valodā, jo ar artikula palīdzību ir ērti atspoguļot valodas ceļu no tiešamības un ikdienišķības uz vispārinājumu (Smith 1956, 291–293). Sengrieķu domātāji, tostarp arī Aristotelis, substantivējumus plaši izmanto jēdzienu apzīmēšanai, norobežošanai un radīšanai. Kā jau teikts iepriekš, ļoti pateicīgs paņēmieni substantivējumu darināšanā ir artikuls, ja tāds valodā ir sastopams. Mūsdienu angļu, bet jo īpaši vācu, valodā līdzīgi sengrieķu valodai, ir vērojama artikula lietošana substantivācijā. Piem., substantivāciju ar artikula palīdzību plaši izmanto vācu filosofs Martins Heidegers – *das Äußerste* (Heidegger 1980, 323) ('galējīgais' (Heidegers 1998, 221)), *das Einstige* (Heidegger 1980, 323) ('kādreizīgais' (Heidegers 1998, 221)). Pretēji sengrieķu valodai, kurā plašākas sintaktiskas vienības tiek substantivētas ar artikulu, Heidegers, neatteikdamies no sintaktisku vienību substantivēšanas, tomēr meklē no sengrieķu valodas atšķirīgus paņēmienus. Apzinoties valodu darbības un lietojuma atšķirīgos apstākļus, bet vienlaikus nevēlēdamies atteikties no jaudīgā substantivācijas paņēmiena, viņš izmanto savdabīgu, sasaistošu interpunkciju, proti, savienojumzīmi – *das Sich-ins-Werk-setzen* (Heidegger 1980, 48) 'sevis-pašas-statīšana' (Heidegers 1998, 41). Šis paņēmieni ar tulkošanas starpniecību ienāk arī latviešu valodā, tomēr nekļūst par noteicošu paraugu, bet saglabā vārddarināšanas pazīmes, kas lielākoties raksturīgas vienreizējiem gadījumiem vai arī savdabīgas izteiksmes radīšanai. Par vienreizēja rakstura substantivāciju ir iespējams runāt arī rakstu daiļradē un dzejisku sacerējumu tulkojumos, kad, balstoties senā īpašības vārdu substantivācijas paņēmienā, kura nolūks ir radīt īpašvārdus (piem., uzvārdi *Čaklais*, *Stiprais* un vārdi *Ilga*, *Agra*), tiek substantivēti gan izsaukmes vārdi, gan vārdkopas un citi valodiski veidojumi. Piem., Pētera Bauģa grāmatā bērniem *Justiņš un brāļi Neredzami* ir sastopams varoņa vārds Hihaho, kas darināts, substantivējot izsaukmes vārdus. Šis paņēmieni ir pretēji vērsti valodā pazīstamajam konversijas paveidam – lietvārdu pārtapšanai par izsaukumiem (piem., *kungs!*, *dievs!*, *laime!* (Kalnača 2011, 95)). Savukārt Hjū Loftinga darba *Stāsts par doktoru Dūlitlu* tulkotāja Vizma Belševica, sekojot avotsacerējuma

paraugam, rada savdabīgu, noteiktam gadījumam pielāgotu substantivējumu sugas vārdu jomā – *grūdmūs-velcēs* (angļu val. *pushmi-pullyu* (Lofting 2013, 29)) (Loftings 1990, 179). Par paraugu ņemot substantivējumus, ar morfoloģiskiem pārveidojumiem ir darināts arī īpašvārds *Mūsmācītis* Lūisa Kerola darba *Alises piedzīvojumi Brīnumzemē* tulkojumā. Vērts norādīt, ka tulkotāja ar šo substantivācijas paņēmieni ir atveidojusi avotdarbā esošu vārdu rotaļu, kas izriet no skaniskā līdzīguma (*We called him Tortoise because he taught us* (Carrol 1994, 113) (*Mēs iesaucām viņu par Mūsmācīju tāpēc, ka viņš mūs mācīja* (Kerols 1990, 68))).

Uzrunas latviešu valodā ir lauks, kur bieži sastopami substantivējumi un substantivēti vārdu savienojumi, – „uzrunu izsaka ar lietvārdu vai lietvārda nozīmē lietotu, respektīvi, substantivētu citas vārdšķiras vārdu vai vārdu savienojumu” (LVG 2013, 820). Piem., „Baltais Kurzemes ceļš, ved mani mājās!” (LVG 2013, 820).

Sengrieķu valodā substantivācijas lietojums ir ļoti plašs un daudzveidīgs. Tulkojot seno domātāju rakstīto, liela uzmanība jāvelta tieši substantivējumu pārneses jautājumiem, jo tikai nelielā daļā gadījumu sengrieķu valodas substantivējumus ir iespējams tulkot ar substantivējumiem latviešu valodā. Lielākā daļā gadījumu nākas substantivējumus aizvietot ar sintaktiskām vienībām vai arī substantivējumu vietā tulkojumā lietot substantīvu. Sengrieķu substantivējumu daudzveidības ziņā Aristoteļa *Runas māksla* ir lielisks substantivējumu paraugu avots, ar kura palīdzību ir iespējams iegūt diezgan pilnīgu pārskatu par sengrieķu substantivācijas paņēmieniem. Neraugoties uz to, nav iespējams šajā pētījumā nonākt pie pilnīga sengrieķu substantivācijas paņēmieni visaptveroša pārskata, un šī pētījuma mērķis ir aplūkot tādu substantivējumu jēdzienisku aprakstīšanu, kas saistīti ar runas mākslu. Aplūkojot sengrieķu substantivējumus Aristoteļa *Runas mākslā* un meklējot tiem labāko atveidojumu latviešu valodā, pētījuma veicēji ir nonākuši pie atziņas, ka sengrieķu substantivējumu atveide aplūkojama četrus paņēmieni ielokā, kuri ir:

- 1) substantivējumi → substantivējumi;
- 2) substantivējumi → substantīvi;
- 3) eliptiskie substantivējumi → substantīvi (it īpaši salikteņi) / vārdkopas;
- 4) substantivētas vārdkopas un teikumi → aprakstoši paņēmieni.

2. Aristoteļa lietoto substantivējumu tulkojuma iespējas latviešu valodā

2.1. Substantivējumi → substantivējumi

Par substantivējumu pamatgadījumu gan sengrieķu, gan latviešu valodā būtu uzskatāma konversija. Daļa filosofijas un estētikas terminu latviešu un arī citās jaunajās valodās tiek izteikta ar īpašības vārdu substantivējumiem. Šāda vārdarināšanas parauga pamatā ir tieši kalkojumi no sengrieķu valodas. Piem., ‘skaistais’, ‘cildenais’, ‘labais’ vai arī tādi, kas bez tulkošanas tomēr ir iekļauti latviešu valodā kā īpašības vārdu substantivējumi, piem., ‘tragiskais’, ‘komiskais’. Aristoteļa *Runas mākslā* substantivēti īpašības vārdi (konvertēti īpašības vārdi)

bagātīgi sastopami aprakstos par jēdzieniem, kas, pēc Aristoteļa domām, saistīti ar runu, piem.:

- (1) τὸ ἐναντίον
tas.ART.NOM.N pretējs.ADJ.NOM.N
'pretējais' (1362b30)¹

Sengrieķu valodā ir gadījumi, kad substantivējuma veidotājdaļa netiek atklāti izteikta, taču tā ir vai nu visiem zināma, vai arī drošicami nojaušama, piem., τὰ κεκριμένα [πράγματα] (*ta kekrīmena [pragmata]*) – 'izspriestās [lietas]' vai arī ἡ ῥητορική [τέχνη] (*hē rhētorikē [tekhnē]*) – 'runas [māksla]' (sk. sadaļu II. 3.). Līdz ar to tulkojumā izmantotas divas iespējas: viena, kad atklāti neizpaustā substantivējuma daļa netiek uzrādīta arī tulkojumā, piem., τὰ κεκριμένα [πράγματα] – 'izspriestais' (1402a37); otra, kad tā, lai gan sengrieķu sacerējumā nav sastopama, tiek pievienota un skaidri parādīta, piem., ἡ ῥητορική [τέχνη] – 'runas māksla' (1354a1).

- (2) τὰ κεκριμένα
tas.ART.NOM.N.PL izspriestās[lietas].PTCP.PRF.PASS.NOM.N.PL
'izspriestais' (1402a37)

Šādi piemēri labi pakļaujas pārnesei uz latviešu valodu, izmantojot tos pašus gramatiskos paņēmienus kā sengrieķu valodā, taču pārnesei latviešu valodā bez pieejas plašākam izklāstam to substantīvais raksturs ir grūti uztverams. Substantivācijas uztverei ir nepieciešams izveidot skaidru un pārliecinošu sintaktisko veidojumu, un, ja tulkotājam tādu izdodas radīt, tad jau iepriekš paredzami uztveres sarežģījumi tiek novērsti.

2.2. Substantivējumi → substantīvi

Ir gadījumi, kad sengrieķu valodā substantivēto īpašības vārdu pārnese latviski ar šo pašu vārddarināšanas paņēmieni rada uztveres grūtības. Jau vēsturiski plaši izmantoti ir substantīvi substantivējumu vietā, un bieži tas ir ceļš uz lielāku domas skaidrību un dzidrāku valodu. Anna Rāta pat iesaka τὸ καλόν (*to kalon*, 'skaistais'), kas latviski jau ir pieņemts kā 'skaistais', latviskot kā 'skaistums' (Rāta 1983, 206). Ja mainītu viena estētiska pamata kmeņa veidolu, tad būtu jāmaina arī visi pārējie. Tomēr Annai Rātai ir taisnība, ka neveiklā vai nepietiekamā saziņas vidē 'skaistais' ir pārprotams, piem., tāds neveikls stāvoklis rodas Gadamera darba *Die Aktualität der Schönen* latviskojumā *Skaistā aktualitāte*, kas nezinātājam pirmajā iepazīšanās brīdī rada neskaidrību par izteikuma nozīmi. Izvērsti par šo senajās valodās substantivēto īpašības vārdu tulkošanas jautājumu raksta Agnese Gaile, vērtējot Boēcija *Par mierinājumu filosofijā* latviskojumu, ko veicis Leons Briedis: „*bonum* Leons Briedis izvēlējies tulkot kā 'labums', ko var saprast tādā mērā, ka no 'labais' nevar izveidot kontekstam atbilstošu daudzskaitli. Šī ir tā pati vecā problēma ar

¹ Atsauces Aristoteļa *Runas mākslai* sniegtas pēc starptautiski pieņemtās vācu filologa Augusta Immanuela Bekera izveidotās paginācijas Aristoteļa darbu kopai. Šī paginācija tiek izmantota arī latviešu tulkojumā.

substantivētajiem īpašības vārdiem, kas sengrieķiem un romiešiem bija cieņā. Varbūt vismaz dažās pasāzās Platona un Plotīna ietekmē *bonum* varēja atveidot kā ‘labais’ vai pat ‘Labais’ un tā izvairīties no dīvainiem, gandrīz smieklīgiem apgalvojumiem” (Gaile). Ja runa nav par nozīmīgiem atslēgējēdzieniem, attiecībā pret kuriem starp dažādām valodām pastāv noteikta sasaiste, tad latviskojumā bez liekām rūpēm un raizēm lietojami latvieša ausij ierasti substantīvi. Piemēri:

- (3) a. τὸ ἀληθές
tas.ART.NOM.N patiesss.ADJ.NOM.N
‘patiesība’ (1354b9)
- b. οἱ μέλλοντες
tas.ART.NOM.M.PL nākošs.PTCP.PRS.ACT.NOM.M.PL
‘pēcteči’ (1371a12)
- c. ὁ μέλλων
tas.ART.NOM.M nākošs.PTCP.PRS.ACT.NOM.M
‘nākotne’ (1358b14)
- d. ὁ γενόμενος
tas.ART.NOM.M tapis.PTCP.AOR.MED.NOM.M
‘pagātne’ (1358b15)
- e. ὁ παρών
tas.ART.NOM.M klātesošs.PTCP.PRS.ACT.NOM.M
‘tagadne’ (1358b17)

2.3. Eliptiskie substantivējumi → substantīvi (it īpaši salikteņi) / vārdkopas

Sengrieķu valodā ir plaši izplatīts tāds substantivējumu veids, kad kādas parādības apzīmēšanai sākotnēji ir lietota vārdkopa (*īpašības vārds + substantīvs*), bet sengrieķu valodā substantīvs ir ticis atmests, turpmākā lietojumā izmantojot tikai substantivētu īpašības vārdu, piem., [οἱ] Ὀλύμπιοι [θεοί] ([hoi] olympioi [theoi]), kas burtiski būtu ‘olimpiskie [dievi]’. Jāpiebilst, ka sengrieķu valodā substantivētiem īpašvārdiem bieži vien netiek pievienots artikuls. Piemēri:

- (4) [οἱ] Ὀλύμπιοι [θεοί]
[tas].ART.NOM.M.PL olimpisks.ADJ.NOM.M.PL [dievs].SUBST.NOM.M.PL
‘Olimpdievi’ (1410a18)
- ἡ ῥητορική [τέχνη]
tas.ART.NOM.F runisks.ADJ.NOM.F [māksla].SUBST.NOM.F
‘runas māksla’ (1354a1)

Aristotelis šādu eliptiskā substantivējuma paraugu lieto, pieminot arī savu sacerējumu nosaukumus, piem.:

- (5) τὰ Ἀναλυτικά [πράγματα]
 tas.ART.NOM.N.PL iztīrāts.ADJ.NOM.N.PL [lieta].SUBST.NOM.N.PL
 ‘Par iztīrājumiem’ (1357a29)

Raksta izstrādātāji šo substantivējuma veidu tam piemītošā izlaiduma dēļ dēvē par eliptisko substantivējumu. Latviešu tulkotājam, balstoties sengrieķu sarakstīto darbu kopumā, ir jāmēģina atjaunot izlaisto lietvārdu, jo citādi šie jēdzieni latviešu valodā paliks neuztverami.

2.4. Substantivētas vārdkopas un teikumi → aprakstoši paņēmieni

Neraugoties uz iepriekš izklāstītām sengrieķu substantivējumu atveides iespējām, kas sakārtojamas noteiktā apkopojumā, ārpus aplūkotajiem piemēriem paliek diezgan daudz gadījumu, kuros latviešu valodā substantivējuma pazīmes nav iespējams saglabāt, jo sengrieķu sacerējumā substantivētā vienība ir pārāk apjomīga, lai to būtu iespējams substantivēt ar vienu līdzvērtīgu vienību latviski, neradot grūtības to uztvert. Šajos gadījumos tulkotājam jāizvēlas no dažādiem aprakstošiem paņēmieniem, balstoties latviešu valodas labskanības un lietojuma paražās. Tulkotājs, protams, var mēģināt radīt kādu jaunu un neierastu substantivējumu, tomēr viņam ir jāņem vērā, ka tam būs izteikti vienreizējs, uztverei svešāds raksturs un būs apgrūtināta tā iekļaušanās dabīgā valodas plūdmā un lietojumā. Sniegtajos piemēros redzams, ka vesela sengrieķu teikuma substantivējumus tulkotāji atveidojuši dažādiem paņēmieniem – gan pārveidojot tos par maza apjoma vārdkopu ((6) piemērs), gan arī iespēju robežās saglabājot izvērsta teikuma apveidu ((7) piemērs):

- (6) τὸ προοδοζάσθαι ποιόν
 tas.ART.NOM.N iepriekš_spriest.INF.PRF.MED kāds.ADJ.ACC.M
 τινα εἶναι τὸν
 kurš.PRON.ACC.M būt.INF.PRS.ACT tas.ART.ACC.M
 λέγοντα
 runājošs.PART.PRS.ACT.ACC.M
 ‘iepriekšpieņēmumi par runātāju’ (1356a9)

- (7) τὸ ἰδεῖν τὰ
 tas.ART.NOM.N redzēt.INF.AOR.ACT tas.ART.NOM.N.PL
 ὑπάρχοντα πιθανὰ
 pastāvošs.PART.PRS.ACT.ACC.N.PL pārlicinošs.ADJ.ACC.N.PL
 περὶ ἕκαστον
 par.PREP katrs.PRON.ACC.N
 ‘ikvienā gadījumā saskatīt esošos pārlicināšanas līdzekļus’ (1355b10-1)

Secinājumi

Četri aplūkotie substantivācijas paveidi neaptver visu sengrieķu substantivējumu paraugu kopumu, bet ir pilnīgi pietiekami, lai uzskatāmi parādītu tulkojuma gaitā risināmos valodu mijšaskarsmes jautājumus.

Sengrieķu valodas bagātīgās substantivējumu iespējas var atbilstoši atveidot latviešu valodā tikai ierobežoti.

Latviešu valoda piedāvā plašu cita veida vārddarināšanas un sintaktisko paņēmieni klāstu, kas ļauj tulkojuma gaitā nezaudēt domu, neraugoties uz to, ka latviskojumā jāmaina gramatisko vienību veidols.

Saīsinājumi

ACC	akuzatīvs
ADJ	īpašības vārds
AOR	aorists
ART	artikuls
F	sieviešu dzimte
INF	nenoteiksme
LVG	<i>Latviešu valodas gramatika</i>
M	vīriešu dzimte
MED	vidējā kārta
N	nekatrā dzimte
NOM	nominatīvs
PTCP	divdabis
PASS	ciešamā kārta
PRF	pabeigtā pagātne
PL	daudzskaitlis
PRS	tagadne
PREP	prievārds
PRON	vietniekvārds
SUBST	lietvārds

Avoti

1. Aristotelis. *Runas māksla* (tulkojuma manuskripts).
2. Bauģis, Pēteris. 1987. *Justiņš un brāļi Neredzamiē*. Rīga: Liesma.
3. Brūveris, Pēters. 1986. *Kā Lauku pele pie Pilsētas peles brauca*. Rīga: Liesma.
4. Heidegers, Martins. 1998. *Malkasceļi*. Tulk. Kūlis, Rihards. Rīga: Intelekts.
5. Kerols, Lūiss. 1990. *Alises piedzīvojumi Brīnumzemē*. Tulk. Melbārzde, Elfrīda. Rīga: Sprīdītis.
6. Loftings, Hjū. 1990. *Stāsts par doktoru Dūlitlu*. Tulk. Belševica, Vizma. Rīga: Sprīdītis.
7. Milns, Alans Aleksandrs. 1990. *Vinnijs Pūks un viņa draugi*. Tulk. Belševica, Vizma. Rīga: Sprīdītis.

8. Aristotle. 1959. *Ars Rhetorica*. Ed. Ross, William David. Oxford: Clarendon Press.
9. Carroll, Lewis. 1994. *Alice's Adventures In Wonderland*. London: Penguin Books.
10. Lofting, Hugh. 2013. *The Story of Doctor Dolittle*. London: Global Grey.
11. Heidegger, Martin. 1980. *Holzwege*. Frankfurt am Main: Klostermann.

Literatūra

1. Gaile, Agnese. *Boēcija cēlās grūtības*. Interneta žurnāls „Satori”. Pieejams: http://satori.lv/raksts/2855/Boecija_celas_grutibas [skatīts 13.09.2013.]
2. Kalnača, Andra. 2011. *Morfoloģijas stilistika*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
3. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2013.
4. Rāta, Anna. 1983. *Īss sengrieķu valodas kurss*. Rīga: Zvaigzne.
5. Rūmniece, Ilze. 2012. Antīka teorētiska teksta termini latviešu valodas vidē (tulkojot Aristoteļa „Rētoriku”). *Zinātne, sabiedrība, nacionālā identitāte. Valodniecības raksti*. Rīga: Latviešu valodas institūts, 308–317.
6. Soida, Emīlija. 2009. *Vārddarināšana*. Rīga: Latvijas Universitāte.
7. Sokols, E. (atb. red.). 1959. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika*. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.
8. Smith, Herbert Weir. 1956. *Greek Grammar*. Cambridge: Harvard University Press.

Summary

The focus of this article is on the prolific and variegated translation possibilities of the substantivations of Ancient Greek in the text under translation into Latvian – Aristotle’s „Rhetoric”. The potential translations of Ancient Greek substantivations are examined from the viewpoint of conversion, elliptic substantivations and substantivated sentences and wider linguistic formations in an attempt to establish an experience-based, motivated system for translating Ancient Greek substantivations into Latvian. In the course of this inquisition the authors come to the conclusion that it is only partially possible to translate directly the Ancient Greek substantivations, but for the most part one has to find an equivalent syntactical construction that has no signs of a substantivation in the Latvian language. Thus the inquiry into the translation of substantivations summons a larger-scale discussion about the difficulties of translation, causing to thoroughly think over the sought for translational harmony both of the thought and grammatical expression.

Kategoriju robežu noteikšanas problēmas mutvārdu tekstā

Issues related to fixing boundaries between categories in spoken text

Linda Lauze

Liepājas Universitāte, Humanitāro un mākslas zinātņu fakultāte
Kūrmājas prospekts 13, Liepāja, LV-3405
E-pasts: linda.lauze@liepu.lv

Mūsdienās gan teorētiskā, gan praktiskā ziņā joprojām ir aktuālas problēmas, kas ir saistītas ar kategoriju robežu noteikšanu mutvārdu tekstā. Rakstā ir akcentētas trīs no tām, analizējot sintaktiskā aspektā. Pirmkārt, vienkārša un salikta teikuma norobežošana, kas attiecas kā uz rakstveida, tā uz mutvārdu tekstu. Īpaša uzmanība ir pievērsta izteikumiem, kuros izteicēju funkcijā ir darbības vārdi apgalvojuma un nolieguma formā, un propozīcijas lomai. Tādējādi tiek atbalstīts uzskats, ka vienkāršs teikums sastāv no viena predikāta.

Otrā un trešā problēma, resp., izsacījumu un izteikumu norobežošana un parcelācijas un redukcijas nošķiršana, ir nozīmīga, kad teikuma struktūras shēma tiek īstenota mutvārdu tekstā. Piem., komunikāti, kas sastāv no prievārda vai saikļa, nav atzīstami par izsacījumiem, jo ir verbalizēta tikai daļa teikuma abstraktās shēmas un konstatējamās viena vai vairākas semantiski strukturālo komponentu sintaktiskās nullformas.

Atslēgvārdi: sintakse, mutvārdu teksts, kategoriju robežas, vienkāršs teikums, izteikums, izsacījums, parcelācija, redukcija.

Divus gadu desmitus fiksējot latviešu sarunvalodas piemērus ikdienas saziņā un pētot to sintaksi, kā arī izstrādājot nodaļu par mutvārdu teksta vienībām jaunajā *Latviešu valodas gramatikā*, ir izkristalizējušās vairākas kategoriju robežu noteikšanas problēmas mutvārdu tekstā, kas rakstā tiks analizētas sintaktiskā aspektā (Lauze 2013).

Pētījuma praktiskais materiāls ir vairākos televīzijas un radio raidījumos (laika posmā no 2011. gada februāra līdz 2013. gada augustam) izskanējušās intervijas un diskusijas, kur ir izmantota samērā spontāna runa un kur paturēti sarunas dalībnieku personvārdi. Pētījumam ir izvēlētas radiostacijas *Latvijas Radio 1* un *Rietumu radio* un Latvijas Televīzijas 1. kanāls. Papildus izmantoti ikdienas sarunvalodas piemēri, kas fiksēti dažādās runas situācijās un kur runātāju personvārdi ir mainīti, lai saglabātu konfidencialitāti.

1. Vienkārša un salikta teikuma norobežošana

Gan sintakses teorijā, gan praksē joprojām ir aktuāls vienkārša un salikta teikuma norobežošanas jautājums, kas attiecas kā uz rakstveida, tā uz mutvārdu

tekstu. Tas ir apskatīts Artura Ozola, Jūlija Kārkliņa, Jāņa Valdmaņa, Sarmītes Lagzdiņas un citu valodnieku publikācijās. Tradicionāli vienkārša un salikta teikuma šķīrumu saista ar izpratni par vienlīdzīgiem virslocekļiem, kur vienu gramatisko centru var veidot:

- 1) teikuma priekšmets ar vienlīdzīgiem izteicējiem,
- 2) vienlīdzīgi teikuma priekšmeti ar kopīgu izteicēju,
- 3) vienlīdzīgi teikuma priekšmeti ar vienlīdzīgiem izteicējiem,
- 4) divi vai vairāki galvenie locekļi, ja tie ir izteikti ar vienu un to pašu morfoloģisko formu.

Šāda pieeja parasti tiek attiecināta arī uz salikta teikuma daļu noteikšanu – katrai salikta teikuma daļai ir savs gramatiskais centrs. Ilustrācijai tiks minēti gadījumi¹ ar noliegtu un nenoliegtu verbu gramatiskajā centrā, kam turpmāk rakstā tiks pievērsta īpaša uzmanība.

- (1) A. Bērziņš: *Nu, diemžēl man jāpiebilst pie iepriekšējā temata, kad šis ir ļoti cieši saistīts jautājums ar Satversmes maiņu, jo uz šo brīdi, tieši runājot par to atbildību, ministri lēmumus nepieņem, pieņem valdība*², un tā ir ļoti liela problēma. (LTV 1 Kas notiek Latvijā? 25.02.2011.)

Saliktā izteikuma daļā ir pamatojuma palīgteikums, kura pamatā ir gramatiskais centrs *ministri nepieņem* un kurš ir saistīts pretstata attieksmēs ar otru tāda paša nosaukuma palīgteikumu, kur teikuma priekšmets ir *valdība*, bet izteicējs – *pieņem*.

- (2) V. Zatlers: *Mums jāpanāk to, lai par jebkuru procesu atbildētu kāds viens cilvēks, lai mēs vienreiz aizietu prom no tā, ka atbild grupās, kolektīvi un beigu beigās neatbild neviens*. (LTV 1 Kas notiek Latvijā? 25.02.2011.)

Šajā piemērā vienā papildinātāja palīgteikumā gramatisko centru veido galvenais loceklis *atbild*, bet otrā – teikuma priekšmets *neviens* un izteicējs *neatbild*.

Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatikas sintakses daļā, analizējot vienlīdzīgus teikuma locekļus, atzīts, ka „dažreiz nav skaidri novelkamas robežas starp teikumiem ar vienlīdzīgiem teikuma locekļiem un tādiem saliktiem sakārtojuma teikumiem, kuru komponenti atbilst vai nu verbāliem vienkopas teikumiem, kam galvenie locekļi izteikti ar nenoteiksmi, vai arī nomināliem vienkopas teikumiem” (MLLVG 1962, 383). Piemēru klāstā ir minēts arī tāds Annas Sakses teikums, kurā ir vairāki galvenie locekļi, kas izteikti gan ar nenoliegtu, gan noliegtu darbības vārdu nenoteiksmē: *Nodedzināt māju un aiziet pašam pasaulē, tālos klejojumos, neskatīties ne uz vienu sievieti, neuzkavēties nekur ilgāk par dienu* (MLLVG 1962, 383). Turpretī Maigone Beitiņa piemēru *Dzird cērtam, nedzird krītam*, kurā viena galvenā locekļa funkcijā ir verbs apgalvojuma formā, bet otra – nolieģumā, ir iekļāvuši vienlīdzīgu galveno locekļu raksturojumā (Beitiņa 2009, 142).

¹ Mutvārdu teksta piemēros ir saglabāts autentiskums, tāpēc nav pieļauta rediģēšana.

² Tiek analizēta tikai izteikuma pasvītrotā daļa.

Sarunvalodas sintaksē predikāta modālajā realizācijā ir konstatēts lietojuma variants ar infinitīva sintaktisko nullformu – izteikuma pamatā ir tāds gramatiskais centrs, kurā modālais darbības vārds personas formā ir verbalizēts, bet ar to saistītā infinitīva forma nav izteikta vārdos (plašāk sk. Lauze 2004):

- (3) a. V. Zatlers: *Tas būtu jāņem vērā, vai mēs **gribam** vai **negribam**.* (LTV 1 *Kas notiek Latvijā?* 25.02.2011.)
 b. A. Bērziņš: *Jautājums ir par spēku – vai viņi **var** to, vai **nevar**?* (LTV 1 *Kas notiek Latvijā?* 25.02.2011.)
 c. A. Blodons: *Nevajadzētu tā, ka visā Latvijas teritorijā ir tādi vienotie – **tagad drīkst uz ledus, tagad nedrīkst**?* (LTV 1 *Labrīt, Latvija!* 21.01.2013.)

Katrs teikums ietver propozīciju, kas atspoguļo noteiktu īstenības situāciju, kuru izsaka predikāts ar aktantiem (plašāk par propozīciju un vienkārša teikuma situāciju tipiēm sk. Valdmanis 1989, 92–99)³. Kā norāda Jānis Valdmanis, „propozīcijas jēdziens ir aizgūts no loģikas” (Valdmanis 1989, 93), tāpēc izteikumu, kurā predikātu funkcijā vienlaikus ir darbības vārds gan apgalvojuma, gan nolieguma formā, ir lietderīgi aplūkot no loģikas viedokļa. Edmunds Apsalons, raksturojot predikāciju elementārā teikumā, izšķir afirmatīvos jeb apstiprinošos teikumus un negatīvos jeb noliedzošos teikumus un uzsver, ka „mēs nevaram par vienu un to pašu lietu vienlaikus kaut ko apgalvot (piem., piešķirt lietas nosaukumam predikātu) un to pašu arī liegt (liegt nosaukumam šo pašu predikātu)” (Apsalons 2011, 104). Arī funkcionālajā gramatikā tiek atzīts, ka apgalvojums un noliegums ir pretējas īpašības, tāpēc polaritātes sistēmā visi teikumi (angl. *clause*) ir vai nu pozitīvi, vai negatīvi (Halliday 2004, 22).

Risinot vienkārša un salikta teikuma robežu problēmu latviešu klasiskajās tautasdziesmās, Arturs Ozols ir akcentējis vairākus faktorus, to vidū vienveidīgo teikuma locekļu lomu. Konstrukciju **Gribat, puiši, ņemat mani, Negribat, neņem mat.** (A. Ozola izcēlums) valodnieks uzskata „par saliktu teikumu ar četrām nevienveidīgām dominantēm *gribat, ņemat, negribat, neņem mat*, kas nav vienlīdzīgas morfoloģiskā noformējuma ziņā” (Ozols 1967, 491). Bez tam viņš ir ņēmis vērā, ka viena un tā paša darbības vārda apgalvojuma un nolieguma formas ir dažādas. No uzbūves viedokļa ir norādīts, ka „šā saliktā teikuma daļas ir sintaktiski strukturāli atšķirīgas” (Ozols 1967, 491). Jāpiebilst, ka analizējamā piemērā ir divi bezsaikļa nosacījuma palīgteikumi, tāpēc konkrētā izteikuma struktūras noteikšanā verba apgalvojuma un nolieguma formas traktējums ir izšķirīgs tikai attiecībā uz virsteikumu – vai ir viens virsteikums ar vienlīdzīgiem izteicējiem *ņem* un *neņem*, vai arī katrs minētais izteicējs ir atsevišķa virsteikuma pamatā. Kā redzams, A. Ozols ir nosliecies par labu otrajam sintaktiskās analīzes variantam. Šo piemēru ir minējusi arī Inta Freimane, raksturojot A. Ozola devumu sintakses teorijā (sal. Freimane 2013, 29).

Pārliecinoties, ka izteicēji, kas izteikti ar darbības vārdiem apgalvojuma un nolieguma formā, nebūtu uzskatāmi par kvantitatīviem vienkārša teikuma

³ Šajā rakstā nav paredzēts apskatīt tos gadījumus, kad propozīcija tiek pausta, izmantojot sekundāri predikatīvu komponentu.

struktūras izvēršējiem, ir nepieciešams paplašināt skatījumu uz predikāta lomu teikumā, ievērojot tā ciešo saistību ar propozīciju. Kā uzsver Ilze Lokmane, „jāņem vērā, ka katrā propozīcijā ir tikai viens predikāts” (Lokmane 2005a, 117).

Var pievienoties J. Valdmaņa uzskatam, ka „ir pārvērtējams tradicionālais atzinums, ka teikums ar t. s. vienlīdzīgajiem teikuma locekļiem ir vienkāršs teikums. Konstrukcija ar „vienlīdzīgiem” predikātiem nav atzīstama par vienkāršu teikumu, jo predikāts (kā teikuma organizējošais centrs) būtībā reprezentē teikumu. Tāpēc var uzskatīt, ka vienkāršu teikumu ir tik, cik predikātu” (Valdmanis 1996, 34). Šāds atzinums par predikātu skaita korelāciju ar teikuma uzbūves pamattipu atbilst loģikas nostādnei: „Tiklīdz mēs teikumā lietojam vairāk nekā vienu predikātu, tad izveidojas salikts teikums, kuru ir iespējams sadalīt vairākos elementāros teikumos tā, lai katrā teikumā būtu tikai viens predikāts.” (Apsalons 2011, 103)

Sarmīte Lagzdiņa, kas ir pētījusi vienkārša un salikta teikuma robežu jautājumu atkarību gramatikā – vienā no strukturālās valodniecības virzieniem –, norāda, ka „vienkāršs teikums principā var saturēt tikai vienu finīto verbu un tikai vienu patstāvīgo verbu (šīs pazīmes var savienoties arī vienā vārdformā), bet pārējie teikuma struktūrelementi var būt tikai neverbāli” (Lagzdiņa 1997, 32–33). Plašāk atkarību sintakses teorija salīdzinājumā ar frāzes struktūras sintakses nostādņēm ir raksturota Aksela Holvūta monogrāfijā *Vispārīgās sintakses pamati* (Holvūts 2012).

2. Izsacījumu un izteikumu norobežošana

Pētot mutvārdu tekstu, kur sintaksē ir iespējama nozīmīga runas situācijas un konteksta ietekme, izsacījumi tiek norobežoti no izteikumiem pēc tā, ka izsacījumu pamatā nav abstraktas struktūras shēmas un arī konsituācija neliecina par kādām struktūras shēmas pazīmēm, resp., semantiski strukturālo komponentu sintaktiskajām nullformām (pārskatu par jēdzienu *izteikums* un *izsacījums* izpratni sk. Lauze 2004, 41–46).

Piem., izsacījumu var veidot viena vai vairākas partikulas dažādās kombinācijās, arī kopā ar iespraudumu:

- (4) a. [V. Zatlers: *Es gribētu teikt, ka tas nav tirgošanās jautājums.*]
A. Bērziņš: **Jā.** (LR 1 *Krustpunktā* 31.05.2011.)
- b. [K. Šadurskis: *Redziet, nebūsim tik naivi, ka Valdis Zatlers šo milzīgi atbildīgo lēmumu pieņēma divu sarunu iespaidā un, tiekoties ar valsts otro un trešo amatpersonu, šis lēmums jau nebija gatavs.*]
I. Nagla: **Nē, nē, nē!** (LTV 1 *100. panta preses klubs* 30.05.2011.)
- c. [V. Zatlers: *Nu, pirmām kārtām, es jau nekad nebūšu Bērziņa kunga vietā, tā ka tas ir mans viedoklis, kas ir objektīvs un balstīts uz juridisku pamatojumu...*]
A. Bērziņš: **Nē, nu, protams, jā.** (LR 1 *Krustpunktā* 31.05.2011.)
- d. [Radio konkursa vadītājs jautā zvanītājam: *Arti, tev ir skaidrs mērķis?*]
Radioklausītājs: **Nu it kā jā.** (Rr 20.08.2013.)

Pastāv viedoklis, ka izsacījumu pamatā var būt prievārds (sk. Rozenbergs 1989, 153). Sarunvalodas sintakses pētījumi liecina, ka mutvārdu tekstā ir iespējami izteikumi, kad prievārds ir verbalizēts, bet nomens, kas ar to ir saistīts, ir sintaktiskajā nullformā. Tādējādi teikuma struktūra, kas ir šādu izteikumu pamatā, ir realizēta daļēji (Lauze 2004, 45–46).

Piem.,

- (5) a. A. Tomsons: *Ja nevar viņi šobrīd vienoties ar...* N₀⁴ (LR 1 *Krustpunktā* 31.05.2011.)
 b. V. Zatlers: *Un es neredzu arī nekādu virzību, ja, dubultpilsonības likumam un likumdošanas iniciatīvai par pilsonības automātisku piešķiršanu, nevis bez, tas ir, piešķiršanu bez iesnieguma nepilsoņu bērniem.* N₀ (LR 1 *Krustpunktā* 31.05.2011.)

Mutvārdu tekstā ir sastopami komunikāti, kuros ir verbalizēts prievārds viens pats vai kopā ar kādu palīgvārdu.

Piem., runas situācija veikalā. Pircēja iegādājas salātus, lūgdama nosvērt tā, lai to svars nepārsniegtu 150 gramu. Pircēja:

- (6) *Man, lūdzu, laša salātiņus simt piecdesmit gramus. Līdz.* N₀ (LL 2012)

Runas situācija virtuvē, kur divas draudzenes A un B gatavojas dzert kafiju. Tā kā B nav konsekventa cukura lietošanā pie kafijas, A jautā: *Tu dzersi ar cukuru?* B: *Nē, bez.* N₀ (LL 2000)

Runas situācija veikalā, kur pārdod divu veidu iebiezinātā piena konservus – ar cukuru un bez tā. Pircēja:

- (7) *Man, lūdzu, kondensēto pienu! Pārdevēja: Ar vai bez?* N₀ Pircēja: *Bez.* N₀ (LL 1996)

Cita runas situācija veikalā, kur pircēja vēlas iegādāties zeķubiksēs. Pārdevēja:

- (8) *Ar likru vai bez?* N₀ Pircēja: *Bez.* N₀ (LL 1998)

Par šādiem prievārda *bez* izmantojuma gadījumiem Jānis Endzelīns ir norādījis, ka „aiz prepozīcijas *bez* dažkārt piederīgā locījuma forma ir jāiedomājas no sakara” (Endzelīns 1951, 1059). Sarunvalodas sintaksei raksturīgu prievārda lietojumu atbildes replikā ir konstatējis A. Ozols jau 18. gs. – tas ir atspoguļots Gotharda Frīdriha Stendera gramatikā: *Vai tu bez zirga nācis?* Atbilde: *Bez.* (Ozols 1965, 381)

Mēdz uzskatīt, ka izsacījumus var veidot saikļi (sk. Rozenbergs 1989, 153). Taču arī saiklim piemīt savas sintaktiskās funkcijas gan vārdu savienojumā, gan teikumā. Līdzīgi prievārdu funkcionēšanas gadījumiem mutvārdu tekstā mēdz

⁴ N₀ – nomena sintaktiskā nullforma.

lietot tādus izteikumus, kuru realizācijā nav verbalizēti nomeni, ko saista atkārtoti saikļi *gan, gan*.

- (9) a. [Raidījuma vadītājs jautā par augstskolas pasniedzēju, kas iepriekš ir pieminēts intervijā: *Viņš māca komunikācijas teoriju vai žurnālistiku?*]
Viešņa: *Viņš gan, gan.* N₀, N₀ (LR 1 *Aktuālais temats* 24.05.2013.)
- b. [Raidījuma vadītājs: *Komandu sacensības vai individuālie sporta veidi, Daumant, – kuri ir tomēr visvairāk iecienīti un populāri veterānu saimē?*]
Sporta veterāns: *Es teikšu – gan, gan.* N₀, N₀ (LR 1 *Piespēle* 18.05.2013.)

Tādējādi komunikātiem, kuros ir verbalizēts saiklis, konkrētā konsituācijā ir konstatējamas vārdu savienojuma komponentu sintaktiskās nullformas.

Piem., atbildē atkārtoti izmantotais saiklis *gan* semantiski ir saistīts ar vienlīdzīgajiem teikuma locekļiem jautājuma struktūrā.

- (10) a. Radioraidījumā tiek spriests par politiku. [Žurnāliste: *Par ko jūs paredzat vairāk diskusijas? Par amatiem vai deklarāciju?*]
Saeimas deputāts: *Gan, gan.* N₀, N₀ (LR 1 2012)
- b. Runas situācija auditorijā, kur pirms pārbaudījuma studenti iekopē savas prezentācijas datorā. [Pasniedzēja: *Roberts ielika? Students: Robītis ielika.* Pasniedzēja: *Roberts vai Robītis?*]
Students: *Gan, gan.* N₀, N₀ (LL 2012)

Šādā skatījumā paliek problemātisks tādas mutvārdu teksta vienības trak-tējums, kuru veido jautājuma intonācijā izteikts saiklis *un*. Jānis Rozenbergs ir konstatējis, ka saikļu izsacījumi pieder pie jautājuma komunikatīvā tipa un ka tie ir stimuls, lai sarunas partneris turpinātu izteikt iesākto domu (Rozenbergs 1989, 153). Līdzīgi kā izsacījumi ar partikulu *nu* centrā, kas rosina uzsākt kādu darbību.

- (11) [V. Zatlers: *Ļoti maz pelna.*]
J. Domburs: *Un?* (LTV 1 *Kas notiek Latvijā?* 25.02.2011.)

Kā rāda mutvārdu teksta vienību analīze, par izsacījumiem nav atzīstami tādi komunikāti, kurus veido prievārds vai saiklis.

3. Parcelācijas un redukcijas norobežošana

Kaut arī I. Lokmanes promocijas darbā *Konsituatīvo saistījumu tipi mūsdienu latviešu valodā* ir teikts, ka „parcelācija nav principā pretstatāma redukcijai” (Lokmane 2005b, 166), parcelācijas un redukcijas šķērums ir saistīts ar teikuma modeļa realizāciju daļējā vai sadalītā veidā un valodas praksē tas var būt nozīmīgs. Kā uzsver Jūlijs Kārklīšs, „teksta sintaksē kā ranga ziņā augstākajā sintakses apakšsistēmā savdabīgi krustojas visu citu sintakses apakšsistēmu organizētājas un organizējamās vienības, kā arī to sintaktiskie sakari” (Kārklīšs 1976, 35). Pārskats par vienkāršiem izteikumiem, kuros ir verbalizēta tikai daļa struktūras, un

parcelācijas gadījumiem latviešu sarunvalodā ir sniegts raksta autore monogrāfijā *Ikdienas saziņa: vienkāršs teikums latviešu sarunvalodā* (sk. Lauze 2004, 56–65).

Turpmākajos pētījumos, īpaši jaunā latviešu valodas gramatikas izdevuma tapšanas gaitā, ir konstatēts parcelācijas veids, kas tiek īstenots mutvārdu dialogā tādos gadījumos, ja kāda izteikuma izveidē piedalās arī sarunas partneris, kas runātājam pasaka priekšā vajadzīgo vārdu vai būtiski papildina motivētājstruktūras saturu, piem., ar objekta, atributīvas vai adverbīālas nozīmes paplašinātājiem.

- (12) a. Runas situācija studentu zinātniskajā konferencē. Studente, kas vada plenārsēdi, saka: *Atgādinām referentus nepārsniegt desmit minūšu.*⁵
Pasniedzēja: **Limitu.** (LL 2012)
- b. V. Zatlers: *Būs grūti šoreiz runāt par divdesmit gadiem.*
A. Bērziņš: *Pat desmit.* (LTV 1 *Kas notiek Latvijā?* 25.05.2011.)
- c. Runas situācija dzīvoklī. Sieva stāsta draudzenei, ka ir dabūjusi pastā maksāt sodu, jo kopīgā paziņa ir izsūtījusi vēstuli, neuzlīmējot marku: *Nu viņa neko neizdarīja, viņa man atsūtīja vēstuli.*
Vīrs: **Bez markām.** (LL 1993)
- d. Televīzijas spēlē, kur var laimēt lielu naudas balvu, viena dalībniece saka: *Es negribu braukt mājās.*
Otra piebilst: **Tukšām rokām un tagad.** (TV 3 2011)

Šādiem parcelātiem nav raksturīga ironiska stilistiskā nokrāsa, kā tas ir konstatēts daiļliteratūrā (Lokmane 2005b, 166).

Jānorāda, ka dialogam parasti ir raksturīga redukcija (Rozenbergs 1989, 194; Beitīņa 2009, 229). Parcelācijas un redukcijas norobežošanā būtisku kritēriju, kas attiecas uz dialogiska teksta analīzi, ir izvirzījis J. Rozenbergs, uzsverot, ka „parcelāta funkcijas neveic tās dialoga atbildes un jautājuma replikas, kas dialoga veidošanas apstākļos ir reducētas tematiski rematiskās progresijas izvēsumā” (Rozenbergs 1989, 192).

Tālāk apskatīsim dažus mutvārdu teksta piemērus.

- (13) A. Blodons: *Vai ir arī interese no pasaules medijiem? Akreditējas? Piesakās? Kā atspoģuļos?* (LTV 1 *Labrīt, Latvija!* 21.01.2013.)

Analizējot šo mutvārdu teksta fragmentu, var atzīt, ka teksta vienība *Akreditējas?* uzskatāma par patstāvīgu izteikumu ar redukciju. Saskaņā ar J. Rozenberga uzskatiem vienlīdzīgu virslocekļu gadījumā – *akreditējas, piesakās* ir viena un tā paša teikuma modeļa realizācija sadalītā veidā, tātad – parcelācija (sk. Rozenbergs 1989, 190). Ja pieņem, ka katra teikuma modeļa pamatā var būt tikai viens verbāls predikāts, minētajā gadījumā sanāk salikta sakārtota teikuma parcelācija. Arī pēdējā teksta vienībā, tāpat kā iepriekšējās divās, predikāts ir izteikts ar darbības vārdu 3. personas formā, tomēr šeit ir izmantoti atšķirīgi

⁵ Šajos piemēros ir pasvītota motivētājstruktūra.

jautājuma izteikuma veidi: vispārējais jautājums ir īstenots sadalītā veidā, bet speciālajā jautājumā *Kā atspoguļos?* ir konstatējama redukcija.

(14) E. Zalāns: *Nē, es gribēju teikt savādāk, ko nozīmē brīvs balsojums. Tas nenozīmē, ka mēs visi balsojam vienādi. Ka mēs nebalsojam par vienu kandidātu.* (LTV 1 100. panta preses klubs 30.05.2011.)

Sākotnēji var šķist, ka pēdējā teksta vienība varētu būt salikta pakārtota izteikuma parcelāts. Taču semantiskā ziņā tas būtu pretrunā ar jēdziena *brīvs balsojums* skaidrojumu tekstā. No tā izriet, ka minētais komunikāts *Ka mēs nebalsojam par vienu kandidātu* ir uzskatāms par patstāvīgu teksta vienību – saliktu pakārtotu izteikumu, kurā ir verbalizēts palīgteikums, bet virsteikums, kura pamatā ir predikāts sintaktiskajā nullformā, kas kontekstā izsaka pozitīva darbības vārda semantiku ‘nozīmē’, ir pilnībā reducēts.

Nobeigums

Ņemot vērā, ka mūsdienās sintakses pētījumi top, ne tikai balstoties uz rakstveida, bet arī mutvārdu teksta analīzi, raksta nobeigumā ir jāatzīst, ka joprojām ir nepieciešamas zinātniskas diskusijas par būtiskiem sintakses teorijas jautājumiem, to vidū kategoriju robežu noteikšanas problēmām. Iespējams, ka atteikšanās no vienlīdzīgo izteicēju un galveno locekļu traktējuma par labu iepriekš minētajai nostādnei, ka katra vienkārša teikuma pamatā ir tikai viens darbības vārds, radītu apvērsumu sintakses teorijā un tās mācīšanā skolā un ka būtu jāpārskata arī līdzšinējie interpunkcijas likumi.

Jāpiebilst, ka kategoriju robežu noteikšanas problēmas mutvārdu tekstā ir saistītas arī ar fonētiski fonoloģisko aspektu un turpmāk būtu veicami instrumentāli pētījumi sadarbībā ar fonētiķiem⁶. Tuvākajā nākotnē mutvārdu teksta vienību analīzē būs nozīmīgi topošā latviešu runas korpusa dotumi (plašāk sk. Auziņa 2011).

Literatūra

1. Apsalons, Edmunds. 2011. *Valodas lietojuma loģika*. Ievads elementārajā loģikā un zinātniskajā argumentācijā. Kultūras zinātnes un filozofija. Rīga: Zvaigzne ABC.
2. Auziņa, Ilze. 2011. Runas datu transkribēšana un marķēšana: problēmas un risinājumi. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. Rakstu krājums 15 (1). Liepāja: LiePA, 17–25.
3. Beitīņa, Maigone. 2009. *Mūsdienu latviešu literārās valodas sintakse*. Liepāja: LiePA.
4. Endzelīns, Jānis. 1951. *Latviešu valodas gramatika*. Rīga: Latvijas Valsts izdevniecība.
5. Freimane, Inta. 2013. Arturs Ozols latviešu sintaksē. *RES LATVIENSES. II. ARTURS OZOLS (1912–1964). IN HONOREM*. Latvijas Universitātes Humanitāro

⁶ Kopreferātā *Kategoriju robežu noteikšanas problēmas mutvārdu tekstā*, kas tika nolasīts LU 71. konferences Latviešu un vispārīgās valodniecības sekcijā *Kategoriju robežas gramatikā* 2013. gada 27. februārī, līdzautore Ilze Auziņa analizēja fonētiski fonoloģisko aspektu.

- zinātņu fakultātes Latvistikas un baltistikas nodaļas raksti. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 17–34.
6. Halliday, Michael A. K. 2004. *An Introduction to Functional Grammar*. Third edition. London: Hodder Education, Part of Hachette Livre UK.
 7. Holvūts, Aksels. 2012. *Višpārīgās sintakses pamati*. Rīga: LVA.
 8. Kārklīņš, Jūlijs. 1976. *Vienkāršs teikums sintakses sistēmā, izpētes aspekti, diferenciālās pazīmes*. Mācību līdzeklis sintaksē. Liepāja: V. Lāča Liepājas Valsts pedagoģiskais institūts.
 9. Lagzdiņa, Sarmīte. 1997. Vienkāršs teikums un tā robežas. *Baltu filoloģija VII*. Rīga: LU, 21–34.
 10. Lauze, Linda. 2004. *Ikdienas saziņa: vienkāršs teikums latviešu sarunvalodā*. Liepāja: LiePA.
 11. Lauze, Linda. 2013. Mutvārdu teksta sintakse. *Latviešu valodas gramatika*. Grigorjevs, J., Nītiņa, D. (red.). Rīga: Latviešu valodas institūts, 923–955.
 12. Lokmane, Ilze. 2005a. Izteikuma semantiskā struktūra. *Baltu filoloģija XIV (2)*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 111–126.
 13. Lokmane, Ilze. 2005b. *Konsituatīvo saistījumu tipi mūsdienu latviešu valodā*. Promocijas darbs filoloģijas doktora grāda iegūšanai valodniecības zinātņu nozarē. Rīga: Latvijas Universitāte.
 14. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. II. Sintakse*. Rīga: LPSR ZA izdevniecība, 1962.
 15. Ozols, Arturs. 1965. *Veclatviešu rakstu valoda*. Rīga: Liesma.
 16. Ozols, Arturs. 1967. Vienkāršā un saliktā teikuma robežu problēma latviešu klasiskajās tautasdziesmās. *Raksti valodniecībā*. Rīga: Zinātne, 482–497.
 17. Rozenbergs, Jānis. 1989. Teksts. Ceplītis, L., Rozenbergs, J., Valdmanis, J. *Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne, 13–224.
 18. Valdmanis, Jānis. 1989. Teikums. Ceplītis, L., Rozenbergs, J., Valdmanis, J. *Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne, 142–107.
 19. Valdmanis, Jānis. 1996. *Vārda un sintakses konstrukciju semantika un sintakse*. Zinātnisko darbu kopsavilkums habilitētā filoloģijas doktora grāda iegūšanai. Rīga: Latviešu valodas institūts.

Summary

Up to now there are some fundamental issues related to fixing boundaries between categories in spoken text. The present paper highlights three of these issues. First, fixing boundaries between the simple and composite sentence refers to both written and spoken text. Special attention is given to utterances where the predicates are expressed by positive and negative verbs and the role of proposition. It is agreed that the simple sentence is composed of one predicate.

The second and the third issues, that is, fixing boundaries between quasi-sentences and utterances and between parcellation and reduction, are important when implementing the structure of the sentence in spoken text. For instance, communicative units consisting of prepositions or conjunctions are not considered being quasi-sentences, because only part of the sentence structure is verbalized and a syntactic zero form (or several zero forms) is stated.

Verbāls sastata izteicējs latviešu valodā

Verbal compound predicate in Latvian

Ilze Lokmane

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: *ilokmane@latnet.lv*

Teikumi ar verbālu sastata izteicēju latviešu sintaksē atrodas teikuma tipu perifērijā. Verbālu sastata izteicēju latviešu valodā veido saitiņa – palīgnozīmē lietots verbs finītajā formā – un darbības vārda nenoteiksmes forma. Sastata izteicējā (gan verbālā, gan nominālā) ir iespējams saitiņas izlaidums jeb nullforma. Tomēr vairumā verbālu teikumu, kuros konstatēta saitiņas nullforma, pilnā forma nav iespējama, tāpēc rodas šaubas par nullformas postulēšanas pamatotību.

Raksta mērķis ir noskaidrot, pie kādiem verbāla izteicēja tipiem latviešu valodā pieder nenoteiksmes forma ar saitiņu un bez tās, kuri teikumi ir savā starpā paradigmātiski saistīti un tāpēc aplūkojami kā viena modeļa dažādas realizācijas un kuri veido atsevišķu teikuma modeli.

Atslēgvārdi: nenoteiksme, saitiņa, sintaktiskā paradigma, modalitāte, polaritāte.

Levads

Sastata izteicējs ir izteicējs, kas sastāv no saitiņas un pilnnozīmes vārda (predikatīva), piem., *Darbs ir grūts* (VPSV 2007, 343). Latviešu valodā visizplatītākais ir nomināls sastata izteicējs, ko veido saitiņa kopā ar kādu nomena formu, visbiežāk lietvārdu vai īpašības vārdu, piem.:

- (1) *Laiks ir nauda, Latvietis ir gudrs, darbīgs, liksms un taisnīgs.*

Verbālu sastata izteicēju veido saitiņa finītajā formā ar nenoteiksmi.

Pirmais teikumu tips, kuros šāds izteicējs ir sastopams, ir teikumi, kuru gramatisko centru veido divas nenoteiksmes formas:

- (2) *Dzīvot ir mīlēt. Latvietim dzīvot ir strādāt.*

Saturiski šiem teikumiem ir aforisma raksturs, tāpēc tiem parasti nav visu paradigmas laika formu un saitiņverbs ir tagadnes formā:

- (3) *Dzīvot ir ciest, pārdzīvot ir atrast jēgu ciešanām. (G)*
Taisnīgā cīņā krist ir tomēr uzvarēt. (K)
Slavēt nav mīlēt. (G)
Degt ir spīdēt! (Rainis)

Saitiņas funkcijā var būt arī verbs *nozīmēt*:

- (4) *Dzimto zemi mīlēt nozīmē arī to apstrādāt.* (G)
Audzināt nozīmē sistemātiski iedarboties. (G)
Meitu apprecināt nozīmē izliet ūdeni smiltīs. (G)

Šādos teikumos arī teikuma priekšmeta funkcijā ir darbības vārda nenoteiksme, tāpēc sintaktiskā funkcija ir atkarīga no vārdu secības – izteicējs atrodas aiz teikuma priekšmeta, tādējādi teikumiem *Dzīvot ir mīlēt* un *Mīlēt ir dzīvot* ir dažādas nozīmes. Šis ir viens no tiem nedaudzajiem gadījumiem latviešu valodā, kad vārdformu sintaktiskā funkcija ir atkarīga no vārdu secības (plašāk sk. LVG 2013, 699).

Šī tipa teikumos ir iespējama saitiņas nullforma:

- (5) *Ķildīgu cilvēku aizkustināt – pielikt uguni paeglim; tas nesvilst nekad bez trokšņa.* (R. Kaudzīte)

Kaut gan specifiskās semantikas dēļ šāda tipa teikumu latviešu valodā nav daudz, tie veido atsevišķu teikuma modeli, ko formāli var attēlot šādi:

$$V_{\text{inf}} - V_{\text{fin, cop}} V_{\text{inf}}$$

Atsevišķu tipu veido teikumi ar verbālu sastata izteicēju, kuros darītāja nosaukums (ja tāds teikumā vispār ir) ir datīvā:

- (6) *Tev būs mīlēt* Komiksu! (G)
Ko citu man bija darīt? (G)

Šāda tipa teikumus latviešu tautasdziesmās analizējis Arturs Ozols, verbu *būt* uzskatīdams par palīgverbu, kas kopā ar nenoteiksmi veido analītisku latviešu valodas vajadzības izteiksmes jeb debitīva formu: „Infinitīvs pie palīgverba *būt vajadzības* nozīmē .. sastopams blakus substantīva un pronomenu datīva formām kā darbības subjektiem stāstījuma un jautājuma teikumos. Pie tam palīgverbs *būt* lietojams **pagātnes** un **nākotnes** [izcēlums mans – I. L.] trešās personas formā.” (Ozols 1961, 91) Autors min šādus tautasdziesmu piemērus: *Tev bij man pūru kalt, Tev aizvest tautiņās. Būs dažām tautiņām Kumeliņus svīdināt.* Tā kā finītā verba *būt* tagadnes forma nav iespējama, tad t. s. analītiskajam debitīvam nav ne tagadnes formas, ne tagadnes nozīmes.

Mūsdienu latviešu morfoloģijā šāda tipa konstrukcijas parasti aplūkotas saistībā ar dažādiem vajadzības nozīmes izteikšanas līdzekļiem vai nenoteiksmes sintaktiskajām funkcijām, bet par analītiskām debitīva formām netiek uzskatītas (sk. Kalme, Smiltnece 2001, 256–257; Nītiņa 2001, 64; Paegle 2003, 119; LVG 2013, 461–462). Par A. Ozola proponēto analītisko debitīvu rakstījusi Andra Kalnača un secinājusi, ka latviešu valodā nav pietiekama pamata postulēt īpašu analītisko debitīvu, taču ir iespējams runāt par nenoteiksmes kā verbāla izteicēja modālu lietojumu (Kalnača 2013, 42).

Tātad jāatzīst, ka teikumos ar verba formām *būs, bija* saistījumā ar nenoteiksmi ir **sastata izteicējs**, bet, ja teikumā nav darītāja nosaukuma datīvā – sastata galvenais loceklis. Kā iepriekš norādīts, šādiem teikumiem nav pilnas paradigmas, proti, saitiņa tagadnes formā nav iespējama.

A. Ozols, atsaukdamies uz Jāņa Endzelīna pētījumiem, norāda arī, ka latviešu valodā iespējami teikumi ar datīvu un infinitīvu, kuros *būt* netiek lietots, piem., *Lustīgam man dzīvot*. Rodas jautājums, vai teikumi ar *būt* tagadnes un nākotnes formā un teikumi bez *būt* pieder pie viena un tā paša sintaktiskā modeļa, vai arī tie ir divi (vai pat trīs?) dažādi teikumu tipi.

Lai atbildētu uz šo jautājumu, jāaplūko minēto teikumu semantika, sistēmiskās, resp., paradigmatiskās, saiknes un stilistiskais lietojums.

1. Semantiskais aspekts

Teikumi ar saitiņu un bez tās nav semantiski vienveidīgi. A. Ozols norāda: „Nav tomēr noliedzama datīva + infinitīva konstrukciju semantiska atšķirība no konstrukcijām datīvs + bija + infinitīvs un datīvs + būs + infinitīvs. Jautājums tikai, kāda ir šī atšķirība, kāda ir tās kvalitāte un vai ir pamats modalitātes ziņā pirmo konstrukciju nošķirt no pārējām, kuras esam atzinuši par analītiskā debitīva formām.” (Ozols 1961, 95) Ozols secina, ka **nākotnes formām** stāstījuma teikumos ir zināma imperatīva nokrāsa, jautājuma teikumi izsaka samērā grūti realizējamu iespēju. **Pagātnes formām** papildu modālās nokrāsas ir daudzveidīgākas un īpaši pētījamas. **Tagadnes formām** stāstījuma teikumos piemīt vēlējuma nozīmes nokrāsa. Jautājuma teikumi izsaka šaubas par vienas vai otras veicamās darbības mērķtiecību vai nepieciešamību (Ozols 1961, 97–98). Neraugoties uz semantiskām atšķirībām, pētnieks visas minētās konstrukcijas resp. formas apvienojis vienā paradigmā.

Savukārt Jūlijs Kārklīšs analizējis teikumus bez *būt* un norādījis, ka mūsdienu valodā tie ir semantiski daudzveidīgi un tiem ir dažādas modālas nozīmes (Kārklīšs 1976, 59). Visiem teikumiem raksturīga ireāla modāla nozīme, kas izriet no sintaktiskās konstrukcijas kā veseluma, nevis kādas atsevišķas gramatiskas formas.

Teikumos ar nenoteiksmi izteicēja resp. galvenā locekļa funkcijā modālo nozīmju realizāciju ietekmē **izteikuma komunikatīvais tips un polaritāte**.

Izteikuma komunikatīvo tipu nosaka saziņas mērķis – tas var būt stāstījums, jautājums, pamudinājums, vēlējums, izsaukums (VPSV 2007, 389). Savukārt polaritāte ir semantiska kategorija, ko veido apgalvojuma un nolieguma pretstats (VPSV 2007, 303).

Vispirms aplūkosim teikumus, kuros izteicēja polaritāte ir **pozitīva**.

Jautājuma teikumiem, kuros izteicēja resp. galvenā locekļa funkcijā ir nenoteiksme bez saitiņas, atkarībā no jautājamā vārda un leksiskā sastāva piemīt nepieciešamības vai iespējamības nozīme. Kaut gan A. Ozols tādos jautājuma teikumos kā *Ko man darīt?* saskata vajadzības nozīmi ar šaubu nokrāsu (proti, ‘ko man vajag darīt’), noteiktā kontekstā tiem var piemist iespējamības nozīme (‘ko lai es tagad daru’, ‘ko man ir iespējams darīt’).

Teikumi ar darītāja nosaukumu datīvā:

(7) *Ko man jautās darba intervijā un ko man atbildēt?* (G)

Kā mums tagad būt? (G)

Vai man slēgt ciet auditoriju?

Kāpēc man dziedāt svešu dziesmu?

Teikumi ar darītāja vispārinājumu:

- (8) *Kā vislabāk **uzglabāt** ķiplokus?* (G)
*Kā **tiķt** galā ar stresu?* (G)
*Kāpēc **nest**, ja var vest!* (pārvadājumu firmas reklāma)

Pozitīvas polaritātes jautājuma teikumiem ar saitiņu pagātnes vai nākotnes formā ir līdzīga semantika. Ja saitiņa ir nākotnes formā, dominē nepieciešamības nozīme:

- (9) *Vai man **būs** tevi **aizlaist**?* (I. Šķipsna)
*Kā tev **būs darīt**?* (G)
*Mācītāj, ko laba man **būs darīt**, lai es dabūtu mūžīgu dzīvību?* (K)

Ja saitiņa ir pagātnes formā, iespējama gan nepieciešamības, gan iespējamības nozīme:

- (10) *Un ko viņam ar to roku **bija darīt**?* (K)
*Laikam mums ļaunais piesities, ka mums to **bija darīt**.* (K)
*Un kā gan mums to **bija zināt**?* (K)
*Bet ko mums **bija darīt**? Bija jādzīvo, bet izvēles nebija.* (K)
*Ko citu man **bija teikt**?* (K)

Pamudinājuma jeb rosinājuma teikumiem bez saitiņas ar darītāja nosaukumu datīvā piemīt kategoriskas pavēles nozīme:

- (11) *Visiem **gulēt**!* (G)
***Domāt**, visiem **domāt**!*

Biežāk darītājs ir vispārināts, un tādā gadījumā iespējama gan pavēles, gan ne tik kategoriska pamudinājuma nozīme:

- (12) ***Ievērot** klusumu!*
***Stāt**!*
*Dokumentus **iesniegt** dekanātā.*
***Zvanīt** pēc plkst. 19.00.*

Kā norāda Valentīna Skujiņa, darbības vārda nenoteiksme ir plaši lietota lietišķajā sfērā. „Tā ir visbiežāk lietotā forma lēmumā, kā arī rīkojumā, norādījumā, instrukcijā, pavēlē u. tml.: *noteikt, ka...*, *atzīt par spēku zaudējušu...*, *nepieļaut līdzekļu izsaimniekošanu* [...] Nenoteiksme pietiekami stingri uzsver nepieciešamību katrā ziņā, noteikti izpildīt attiecīgo darbību [...]” (Skujiņa 1999, 63)

Savukārt teikumos ar saitiņu nākotnes formā parasti ir dzīva darītāja (pavēles adresāta) nosaukums datīvā:

- (13) *Jums **būs darīt** tā un ne citādi.* (K)
*Tev **būs zināt** to, kas bijis slaidos.* (G)

Pavēles vai pamudinājuma adresāts var būt ne tikai uzrunātais (kā iepriekšējos piemēros), bet arī pats adresants vai kāda trešā persona:

- (14) *Te tad nu arī mums **būs palikt**.* (P. Bankovskis)

*Tiem **būs sargāt** pavardiņu.* (G)

*Bet neviens nevar pavēlēt rakstniekiem, ko viņiem **būs darīt**.* (K)

*Turklāt par tradīcijas saglabāšanu gādā pilsētiņas vadība, kas katram mājas īpašniekam nosaka, kādā krāsā savu māju viņam **būs krāsot**.* (Sestdiena)

*Kā cilvēkam **būs darīt**, to Dievs noteicis.* (K)

Interesanti, ka teikumos ar saitiņu nākotnes formā iespējams arī nedzīva objekta nosaukums datīvā. Tādā gadījumā teikumi izsaka nevis kādam adresētu pavēli vai pamudinājumu, bet gan spilgti izteiktu nepieciešamību:

- (15) *Tam sarakstam **būs augt**.* (DEKO)

*Dāvanai **būs būt!*** (Mans Mazais)

*Tā tam **būs būt**.* (G)

Teikumi ar nedzīva objekta nosaukumu datīvā bez saitiņas nav konstatēti. Nav fiksēti arī pamudinājuma teikumi ar saitiņu pagātnes formā, jo pavēli vai pamudinājumu nevar attiecināt uz pagātni.

Negatīvas polaritātes jautājuma teikumi konstatēti tikai bez saitiņas, parasti ar jautājamo vārdu *kāpēc*. Būtībā tie ir nevis nolieguma teikumi, bet gan retoriski jautājuma teikumi, kas īpaši uzsver nepieciešamību:

- (16) *Kāpēc **neiepriecināt** vēl kādu cilvēku?* ('vajag iepriecināt')

*Kāpēc **nedarīt**, ja var izdarīt?* ('vajag darīt')

Negatīvas polaritātes teikumi bez saitiņas izsaka neiespējamību. Sastopami teikumi gan ar darītāja nosaukumu datīvā, gan darītāja vispārinājumu:

- (17) *Man uz atpūtu **necerēt** ...* (G)

*To man nekad **nesaprast**.*

*No lata zaudēšanas un nodokļiem **neizbēgt**.* (G)

*Jāņu naktī bez lietus **neiztikt**.* (Delfi)

Teikumi bez saitiņas un darītāja vispārinājumu var izteikt arī kategorisku aizliegumu:

- (18) ***Vīrsdrēbēs neienākt!***

*Pa sliežu ceļiem **nestaigāt!***

***Nesmēķēt** 10 metrus no ieejas!*

Savukārt teikumiem ar saitiņu ir galvenokārt aizlieguma nozīme:

- (19) *Dieva baušļi pasaka skaidri, tev to **būs darīt** un tev to **nebūs darīt**.* (K)

*Tev **nebūs** par mani visu **zināt!*** (Apollo)

*Tev **nebūs filmēt** to, kurš uz ielas rada sastrēgumu!* (G)

Saitiņa ir tikai nākotnes formā, jo aizliegumu nav iespējams attiecināt uz pagātni. Retāk sastopams nepieciešamības noliegums:

(20) *Manis dēļ tev **nebūs salt**.* (K)

2. Paradigmatiskais jeb sistēmiskais aspekts

Lai noteiktu teikumu piederību pie viena sintaktiska modeļa vai dažādiem, jāaplūko to savstarpējās sistēmiskās attiecības.

Pirmkārt, dažiem teikumiem iespējams paralēls lietojums visos trīs laikos bez būtiskām pārmaiņām semantikā:

(21) *Ko man **darīt**?*

*Ko man **bija darīt**?*

*Ko man **būs darīt**?*

Dažkārt tekstā nenoteiksme ar *būt* un bez *būt* lietota vienā teikumā sakārtojumā, kas arī varētu liecināt par konstrukciju semantisku līdzību:

(22) *Savās domās es cītīgi pārlapāju visas iespējas, ko man **būs darīt** pēc sarunas, kur man **iet**, lai es varētu atkal saņemties un sasparoties.* (K)

Tomēr vairumā gadījumu semantisko atšķirību dēļ visas laika formas nav iespējamas:

(23) *Tev **būs** no tā **mācīties**.*

*Tev **bija** no tā **mācīties**.*

Tev no tā **mācīties.*

Otrkārt, formāli realizēta saitiņa tagadnes formā nav iespējama: **Ko man tagad ir darīt?* Saitiņas nullforma būtu iespējama tikai tad, ja paralēli varētu lietot arī pilno formu. Lai atzītu teikumus ar saitiņu un bez tās par vienas sintaktiskas paradigmas locekļiem, vajadzētu postulēt teikumus ar obligātu nullformu tagadnē, kas neatbilstu sintakses sistēmai. Līdzīgu viedokli paudusi A. Kalnača: „Artura Ozola idejai par palīgdarbības vārda *ir* nullformu tagadnē ir grūti pievienoties, jo latviešu valodā nav atrodami piemēri, kuros *ir* tik tiešām būtu lietots – atšķirībā no palīgdarbības vārdiem *bija*, *būs* [...]” (Kalnača 2013, 38)

Treškārt, pēc iepriekš aplūkotajiem piemēriem redzams, ka darītāja vispārinājums ir visai parasts teikumos bez saitiņas:

(24) *Kā **tikt** galā ar stresu?* (G)

*Jāņu naktī bez lietus **neiztikt**.* (Delfi)

*Dokumentus **iesniegt** dekanātā.*

***Nesmēķēt** 10 metrus no ieejas!*

Teikumos ar saitiņu tas daudz retāk sastopams:

(25) *Tad ko **būs darīt**?* (K)

*Ko **bija darīt** ar televīzijas abonentmaksu?* (Ir)

Vēl viena iespēja būtu no sistēmiskā viedokļa visus infinitīvteikumus uzskatīt par finīto teikumu paradigmas formām, nevis atsevišķu sintaktisku modeli. Šādu uzskatu latviešu sintaksē izteicis Jūlijs Kārklīšs, atzīdams, ka, piem., teikumi *Visiem piecelties* un *Ko mums tagad darīt?* ir teikumu *Visi pieceļas* un *Ko mēs tagad darām* atkarīgās formas (Kārklīšs 1985, 178). Teikumu pārveidojumos mainās modālās nozīmes, mainoties izteicēja gramatiskajai formai. Tomēr infinitīvteikumi latviešu valodā ir perifēriska parādība, un minētie pārveidojumi nav pietiekami regulāri, lai te varētu saskatīt paradigmatisks attieksmes. Tāpēc teikumi ar infinitīvu izteicēja vai galvenā locekļa funkcijā uzskatāmi par atsevišķu strukturālu tipu.

Kā norāda J. Valdmanis, infinitīvteikumu modālā nozīme izriet no pašas sintaktiskās konstrukcijas – tāpat tā izteikta ar gramatiskiem, nevis leksiskiem līdzekļiem. Infinitīvteikumus nevieno viena kopēja nozīme – iespējamās vajadzības, iepriekšparedzējuma, iespējamības u. c. nozīmes. Arī no funkcionālā viedokļa infinitīvkonstrukcijas ir ierobežotas ar jautājuma un izsaukuma teikumiem. Tāpēc infinitīvteikumus var uzskatīt par atšķirīga modeļa teikumiem (plašāk sk. Valdmanis 1988, 87). Turklāt vienkomponta infinitīvteikumiem (*Piecelties!*) nav iespējama paradigmas pamatforma *Pieceļas*, ir vienīgi divkomponentu forma *Visi pieceļas*. (Tiesa, šo problēmu gan varētu atrisināt, ja teikumus ar darītāja vispārīgumu uzskatītu par divkomponentu shēmu nepilnas realizācijas formām.)

3. Stilistiskā ekspresija

Teikumus bez saitiņas varam atzīt par stilistiski neitrāliem, savukārt teikumi ar saitiņu (īpaši nākotnes formā) ir stilistiski paaugstināti:

(26) *Kā tam būs būt?* (G)

Tev būs godāt savu atvērtā koda softu. (K)

Tev nebūs dzert, tev nebūs smēķēt, tev nebūs vēlu mājās nākt. (K)

Tev nebūs ticēt, tev būs zināt. (K)

Ko Lāčam bija darīt? (K)

Šo jums bija darīt un to neatstāt. (K)

Visi minētie apsvērumi liek secināt, ka teikumi ar saitiņu un bez tās veido dažādus modeļus, ko formāli var attēlot šādi:

$$N_d - V_{inf}$$

$$N_d - V_{fin, cop} - V_{inf}$$

Iespējams, ka ir pamats postulēt pat trīs atsevišķus modeļus atkarībā no saitiņas laika formas, bet tam nepieciešami turpmāki pētījumi.

Secinājumi

Latviešu valodā ir divi teikumu tipi ar verbālu sastata izteicēju:

$$V_{inf} - V_{fin, cop} - V_{inf}$$

$$N_d - V_{fin, cop} - V_{inf}$$

Otrā tipa teikumos saitiņas nullforma nav iespējama.

Teikumi bez saitiņas veido atsevišķu modeli:

$$N_d - V_{inf}$$

Šī tipa teikumos ir iespējams darītāja vispārinājums, tātad tos var veidot arī pēc vienkomponenta modeļa:

$$V_{inf}$$

Infinitīvteikumi (bez saitiņas) nav uzskatāmi par finīto teikumu paradigmas formām.

Apzīmējumi

G	<i>www.google.lv</i>
K	<i>www.korpuss.lv</i>
N_d	nomens datīvā
V_{inf}	darbības vārds infinitīvā
$V_{fin, cop}$	saitiņverbs finītajā formā

Literatūra

1. Kalnača, Andra. 2013. Artura Ozola analītiskais debitīvs mūsdienu interpretācijā. *Arturs Ozols (1912–1964). In honorem*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 35–44.
2. Kārklīšs, Jūlijs. 1976. *Infinitīva sintaktiskās potences*. Rīga: LVU.
3. Kārklīšs, Jūlijs. 1985. Sintagmātikas un paradigmatikas attieksmes teikuma strukturālās tipoloģijas interpretācijā. *Baltu valodas senāk un tagad*. Rīga: Zinātne, 174–185.
4. LVG – *Latviešu valodas gramatika*. 2013. Grigorjevs, J., Nītiņa, D. (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
5. Nītiņa, Daina. 2001. *Latviešu valodas morfoloģija (konspektīvs lokāmo vārdšķiru apskats)*. Rīga: RTU.
6. Paegle, Dzintra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. Rīga: Zinātne.
7. Skujiņa, Valentīna. 1999. *Latviešu valoda lietišķajos rakstos*. Rīga: Zvaigzne ABC.
8. Valdmanis, Jānis. 1988. Vienkārša teikuma paradigma. *LPSR ZA Vēstis*. 9, 80–89.
9. VPSV – *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.

Summary

Verbal compound predicate in Latvian consists of the copular verb and the infinitive. In the position of the subject there can either be another infinitive or the dative form of a noun. The first type of sentences is comparatively rare due to its specific semantics, namely, these sentences are mostly proverbs.

The most striking peculiarity of the second type of infinitive sentences is that the copular verb may only be used in the past and the future, while the present indefinite form of copula *būt* 'to be' is not possible. This has raised the question whether infinitive sentences with and without copula belong to the same syntactic model or there exist (at least) two separate syntactic patterns.

The analysis of semantics, paradigmatic relations and stylistic properties of given sentences suggests that at least two different types of infinitive sentences with dative subject should be postulated.

Verbal categories in Salaca Livonian grammar¹

Darbības vārda kategorijas Salacas lībiešu gramatikā

Karl Pajusalu

University of Tartu,
Institute of Estonian and General Linguistics
Jakobi 2, Tartu, 50090, Estonia
E-mail: *karl.pajusalu@ut.ee*

The Latvian territory in the central Baltic region has historically been a core area of the Baltic Sea *Sprachbund*. Besides the Baltic languages, several Finnic varieties have been spoken in this region. The present study focuses on verbal categories of one variety among them – Salaca Livonian, the only ancient Vidzeme Livonian dialect for which a language corpus is available. In the research history of Finnic languages, Salaca Livonian has often been seen as a mixed variety of Estonian and Livonian. However, it has actually been a mixture of at least three languages – Estonian, Livonian, and Latvian. This paper is an attempt to analyze Salaca Livonian verbal categories according to Estonian and Latvian grammatical traditions. Two main hypotheses are studied. First, it is shown that Salaca Livonian verb forms combine Finnic and Latvian grammatical categories. Secondly, the forms which allow different descriptions indicate weak boundaries or transitions between categories. Salaca Livonian verb morphology unites a number of archaic and innovative features in the making of verb paradigms.

Keywords: morphology, morphosyntax, verbal categories, Livonian, Estonian, Latvian

Introduction

Language data of the Salaca Livonian dialect is the most important source to explain what the language of the ancient Vidzeme Livonian people might have looked like. The variety was named after the river Salaca in northern Vidzeme, but the language data come from a broader region in the vicinity of the rivers Salaca and Svētupe and along the Gulf of Riga in the area of the ancient Livonian Metsepole County. The Salaca Livonian data were recorded from the mid-17th century to the mid-19th century (see Pajusalu 2009; 2013).

The largest collection of Salaca Livonian language materials was gathered by Finnish academician Anders Johann Sjögren in the summer of 1846 in the manor of Svētupe. The most comprehensive presentation of Salaca Livonian vocabulary and grammatical forms can be found in the dictionary of Salaca Livonian (Winkler, Pajusalu 2009), which presents over 3000 words and 8500 grammatical forms.

¹ The preparation of this study was supported by Estonian Science Council (project IUT2 37). I am grateful to Andra Kalnača, Helle Metslang, David Ogren, Tiit-Rein Viitso, and an anonymous referee for their valuable comments.

This data makes it possible to determine the main structure of the Salaca Livonian variety, including its verbal categories.

Salaca Livonian is in several ways different from Courland Livonian, but it is certainly a variety of the same Livonian language. Unlike Courland Livonian people, speakers of Salaca Livonian identified their ethnicity and language as Livonian – *me uomō Līb raust* ‘we are Livonian people’. All the early researchers from Thomas Hiärn onward regarded Salaca Livonian as a major variety of Livonian. Several collectors have already compared the Courland and Salaca varieties of Livonian. Among such studies, the Livonian grammar by Sjögren and Wiedemann (SjW 1861) is the most exhaustive treatment. It was the first systematic description of verbal categories in the Salaca Livonian language variety, which demonstrated that Salaca Livonian verb forms differed from Courland Livonian and also from Estonian in many ways.

The Courland and Salaca Livonian varieties have been influenced by various contacts with the neighbouring Estonian and Latvian dialects. Courland Livonian shares a number of common features with the insular dialect of Estonian and western dialects of Latvian, while Salaca Livonian has a lot of similarities with the western dialects of both North and South Estonian and on the other hand with dialects of Latvian in Vidzeme. However, as regards phonology and grammatical structure, both Courland and Salaca Livonian are in several respects closer to southern and even southeastern Estonian dialects than to insular and western dialects of Estonian (Pajusalu 2009).

The following overview will begin with a description of the general classification of verbal forms in Salaca Livonian, including (a) non-finite forms, incl. infinitives, a gerund, and participles, and (b) finite forms that are used as predicates or auxiliaries of analytical predicates. In Salaca Livonian certain non-finite forms can also function as predicates; auxiliaries and participles constitute together complex predicates. After the general description of non-finite and finite forms, they will be surveyed according to the main morphosyntactic categories of predicates, such as voice, person, tense, and mood. Salaca Livonian verb formation will be compared to Courland Livonian, Estonian and Latvian.

1. Non-finite forms

Salaca Livonian has two types of infinitives, a gerund, and present and past participles in both the active and passive voice, see Table 1.

It is generally characteristic of Finnic languages that they have **two series of infinitives** with historically *TA*- or *MA*-suffixed forms (see Laanest 1982, 245–248). *TA*-suffixed infinitives function in a sentence as objects and occasionally also as subjects, *MA*-suffixed infinitives as adverbials. *MA*-suffixed infinitives are sometimes classified as supines in Estonian (see Viitso 2007, 52–53) and also in Courland Livonian (see Viitso 2012, 20–21). Salaca Livonian verbal morphology includes both series of infinitives and their use is largely similar to Estonian and Courland Livonian. For example, in the case of the verb *šüöd(ä)* ‘to eat’ in Salaca Livonian, the *TA*-Infinitive is *šüödä* ‘to eat’ and the *MA*-Infinitive or the supine is *šüöm* ‘to eat (where)’, see examples (1) and (2) (the German translations come

from SjW 1861). The *m*-suffixed supine is historically an illative form of the *MA*-infinitive.

- (1) *Sūzar tā-b šūō-dā.*
 sister want-3SG eat-INF
 ‘The sister wants to eat.’ (SjW 1861, 339)
- (2) *Lass-igi mei-d šūō-m.*
 let-IMP.2PL we-PRTV eat-SUP
 ‘Let us (go to) eat.’ (SjW 1861, 352)

The use of supine forms is known also in Latvian dialects, e. g. Central Vidzeme *Nāc ēstu!* ‘Come to eat’ (VPSV 2007, 382; cf. Sal Liv *tul šūōm*).

Table 1

Non-finite forms of Salaca Livonian and their inflectional suffixes

TA-INFINITIVE	-da, -dā, -d, -a, -ā, -Ø	
GERUND	-tes, -des, -es, -s	
SUPINE (MA-INFINITIVE)	(Illative)	-ma, -me, -m
	Inessive	-mes, -ms
	Elative	-mest
	Abessive	-mat, -mad, -māt, -met
	Comitative	-mak, -muk
	Translative	-muks
PARTICIPLE		
Active	Present	-b, -bu, -Ø
	Past	-n, -nn, -en, -enn, -änn, -nen, -enen
Passive	Present	-tau, -dau, -dāu, -au, -tabs
	Past	-ded, -ted, -ed, -tets, -teds, -deds, -dets, -dāts, -ets, -eds, -ts, -ds, -t, -tu, -du, -dud

The gerund is originally the inessive form of the *TA*-infinitive, which forms non-finite verbal clauses, e.g. Sal Liv *oll* ‘to be’: *olles* ‘being (somewhere), staying’, e. g.

- (3) *Jēli sāl oll-es nā-iz.*
 yesterday there be-GER see-PST.1SG
 ‘Yesterday when I was there I saw.’ (SjW 1861, 333)

The gerund of a predicative verb can be used as an intensifier of the action if it modifies the predicate:

- (4) *Mina polg-es polgu-b.*
 I beg-GER beg-PRS.1SG
 ‘I am begging with all my heart.’ (SjW 1861, 337)

The confirmative meaning is expressed by the gerund in sentences where the predicate occurs in the jussive mood, e.g

- (5) *Las lä-kk kui läed-es.*
 let go-JUSS as go-GER
 ‘Let it go as it has to go.’ (SjW 1861, 326)

- (6) *Las ne ol-g, milli oll-es.*
 let they be-JUSS what be-GER
 ‘Let them be what they want to be.’ (SjW 1861, 330)

In addition to **supines** or *MA*-infinitives which originate from the illative forms, the Salaca Livonian data include non-finite forms of other internal local cases – the inessive and elative, as well as forms with case endings of the abessive, comitative, and translative. Such forms occur also in Courland Livonian with only one exception: the comitative supine is unique to Salaca Livonian. Modifier clauses with forms of the comitative supine intensify the action of the main clause:

- (7) *Kaza-ma-k kasa-b.*
 Grow-SUP-COM grow-PRS.3GER
 ‘He/she is growing rapidly.’ (SjW 1861, 321)

The inessive supine functions in constructions expressing progressive or continuous aspect, see (8). Such usages of the non-finite forms without a copula will be treated in connection with the respective finite forms.

- (8) *Mina ab tied, vei tāma tul-m-s.*
 I NEG know.CNG Q he/she come-SUP-INE
 ‘I don’t know whether he/she will come.’ (SjW 1861, 303)

Tiit-Rein Viitso has described special debitive forms of the supine which express debitive meaning in Courland Livonian (Viitso 2012, 21). In Salaca Livonian, **partitive forms of verbal nouns**, ending in *-mist*, appear in this function (see discussion of debitive forms below), e. g.:

- (9) *Sinne-l om jumer sie karn läe-mis-t.*
 you.SG-ADE COP around this house.GEN go-AN-PRTV
 ‘You have to go around the house.’ (SjW 1861, 307)

The participles in Salaca Livonian express distinctions between active and passive voice as well as between present and past tense. Unlike in Courland Livonian, they are not inflected for number, i.e. they do not have special singular and plural forms, nor are they usually inflected for case. The active present participle is mostly marked by the suffix *-b*, e.g. *jelab* ~ *jälab* ‘alive, living’, *kieb* ‘hot, boiling’, *palab* ‘hot, burning’. In sporadic cases the participle is formed without a suffix, e.g. *jäla* ‘alive, living’, or with the suffix *-bu*, e.g. *kiebu* ‘hot, boiling’. The *b*-suffixed participle is identical to the finite forms of the 3rd person

and also 1st person singular in the present indicative, cf. *jelab* ‘lives, I live’, *kieb* ‘boils’, *palab* ‘burns’. However, the use of the active present participle is limited, as is also the case in the western dialect of South Estonian (see Pajusalu 1996, 175–176).

The passive present participle is formed mostly with the complex suffixes *-tau* ~ *-dau* ~ *-au*, where *-ta* ~ *-da* ~ *-a* indicates a historical marker of the (T) TA-passive and *-u* is a vocalized ending of the present participle (*-b > -v > -u*); the choice of suffix variant depends on the sound structure of the verb stem, e.g. *joudau* ‘being drunk; drinkable’, *juokstau* ‘being run; running’, *paiktau* ~ *paikau* ‘being patched; patching’. The suffix *-dāu* occurs in a form with front vowels: *šüödāu* ‘being eaten; edible, eatable’. In one case, the suffix (*i*)*abs* appears: *tuntabs* ‘known, noticeable’; in this form a Latvian masculine ending *-s* was apparently added.

Similarly to western South Estonian and South Estonian linguistic enclaves in Latvia, in Livonian the use of the passive present participle has been much more productive than the use of the active present participle (cf. Pajusalu 1996, 217). This form denotes the means, time, place etc. of the action, and has parallels in Latvian, e.g. present passive participles *ēdamā karote* ‘soup spoon’, *dzīvojamā māja* ‘dwelling house’ (Vaba 1997, 47–50). Marta Rudzīte (1976, 146–147) and Lembit Vaba have assumed Latvian influence in such Livonian and southern Estonian constructions. The author of this article has presented similar examples from Finnish and considered the usage to also reflect earlier contacts between Finnic and Baltic languages (Pajusalu 1996, 217).

As in Finnish, the passive participle is used in the debitive meaning both in Courland and Salaca Livonian, cf. Finnish *on kutsuttava* ‘has to be invited’; Cour Liv *um kutstõb* and Sal Liv *om kusttau* (SjW 1861, 163). Tapani Lehtinen (1984) has claimed that the Finnic passive originates from the causatives.

The past participle is very frequent in the Salaca Livonian data and has various functions, especially in complex finite forms. The active past participle is formed with the suffixes *-(en)n* ~ *-(än)n* and *-(e)nen*, e.g. *annen* ‘given’, *jäenn* ‘remained’, *šüönn* ‘eaten’, *šüötänn* ‘fed’; *juonen* ‘drunk’, *jäenen* ‘remained’. In the last two forms the suffix *-(e)nen* has a double marker *-(e)n+en*; this formation is common in forms of monosyllabic verbs. The active past participle is often used alone as a finite verb form, for example in the oblique mood; these usages are discussed later together with the relevant verbal categories.

The use of the passive past participle is also highly frequent in the Salaca Livonian materials. The forms have a number of markers and various morphosyntactic functions. The markers of the passive past participle can be divided into six groups: (a) the old Finnic suffixes *-tu* ~ *-du*, e.g. *navatu* ‘rest, resting’, *päzdu* ‘washed’, *šüödu* ‘eaten’, (b) the markers *-(e)d*, *-(e)t*, corresponding to the southwestern Estonian formation: *opated* ‘taught’, *risted* ~ *ristit* ‘baptized’, (c) the suffix *-dud*, which has an equivalent in North Estonian: *jäldud* ‘lived’, *kuoldud* ‘dead’; in Salaca Livonian the most typical markers of the passive past participle are (d) *-ded*, *-ted*: *anted* ‘given’, *luoded* ‘created’, *palated* ‘burnt’, and two groups with new *s*-final suffixes: (e) *-tets*, *-teds*, *-deds*, *-dets*, *-däts*, e.g. *anteds* ~ *antets* ‘given’, *juodeds* ‘drunk’, *šüödäts* ‘eaten’, and (f) *-ets*, *-eds*, *-ts*, *-ds*, e.g.

ands ~ *ants* ‘given’, *kazats* ‘grown’, *pūeds* ‘blessed, holy’. This huge variation of suffixes can be explained by the different historical origins, but synchronically it could reflect the use of the passive past participle forms in various functions. The passive past participle is central in expressing passive meaning in Salaca Livonian; it will be further examined in connection with relevant finite forms.

In the following sections the main categories of Salaca Livonian finite verbs are analyzed: voice, person and number, tense, and mood.

2. The passive voice

Distinction between active and passive forms is largely developed in Finnic languages. For example, in Standard Estonian the synthetic forms of the passive or the impersonal are used in the indicative, the conditional, the quotative or the oblique, and the jussive moods; the tense is also synthetically marked, incl. present and past forms of the passive; even a passive form of the supine exists (see Viitso 2007, 53). In South Estonian the personal passive occurred historically, and number distinction in passive forms has been preserved to the present day (Iva 2007, 99–102). However, in both Courland and Salaca Livonian the ways to express passive meanings are much more limited. In Livonian, passive participles are the only available means for making passive constructions. Although Sjögren–Wiedemann’s grammar presents passive forms of Courland and Salaca Livonian for all tenses and moods, all these forms are analytical constructions where the passive participles are combined with various auxiliaries and lexical verbs, e.g. Sal Liv *mind om kutsteds* ‘I am invited’, *mind sāb kutsteds* ‘I will be invited’, *mind oks sān kutsteds* ‘I would be invited’, etc. (SjW 1861, 162–163, cf. Winkler 1994, 430–431).

It is important to note that in Livonian the passive past participle can occur alone as a predicate in past forms of the oblique mood (called the relative mood by SjW). In Salaca Livonian data collections such forms occur, for example, in riddles, see (10). In this sentence the occurrence of the passive past participles *kandeds* ‘carried’ and *viededs* ‘taken’ without the copula *om* provides the additional meaning of reported action.

- (10) *Ku juks siezer sie vell kand-eds, un tagis*
 as one flea it out carry-PPTCP.PASS, and back
vied-eds vāg'in sill.
 take-PPTCP.PASS basin.GEN into.
 ‘As a flea it is (said to be) carried out and taken back into a basin.’ (SjW 1861, 363)

In Salaca Livonian the impersonal meaning can also be expressed by using the third person singular form:

- (11) *Kui sin-d kutsu-b?*
 how you.SG-PRTV call-PRS.3SG
 ‘What is your name? (lit. How does [one] call you?)’ (SjW 1861, 316)

In Finnish and Estonian a form of the passive present is used in such cases. e. g. Estonian:

- (12) *Kuidas sin-d kutsu-ta-kse?*
 how YOU.SG-PRTV call-PASS-PRS
 ‘What is your name? (lit. How are you called?)’

In Courland Livonian generic impersonal predicates are expressed by the third person singular and plural forms (see Viitso 2013, 276); in Salaca Livonian they are regularly singular forms. The use of the impersonal 3rd person forms is similar to Latvian (cf. Kalnača 2013a, 529).

3. Person and number

In Salaca Livonian the formation of verb paradigms reveals various levellings and related analogical innovations. Some changes have taken place also in Courland Livonian; for example, indicative present forms of the 1st person singular have usually been replaced by the 3rd person singular: Sal Liv *läeb* ‘(I) go, (he/she) goes’, *anab* ‘(I) give, (he/she) gives’, in Estonian *lähen* ‘I go’, *annan* ‘I give’ vs. *läheb* ‘he/she goes’, *annab* ‘he/she comes.’ In Salaca Livonian simplification of inflectional paradigms has been even more extensive than in Courland Livonian. In some cases a Salaca Livonian *b*-suffixed verb form can also denote other persons. As a rule, in the affirmative present paradigm identical forms occur frequently for the 3rd person singular and the 3rd person plural, e.g. *läeb* ‘he/she comes, they come’, *ütlub* ‘he/she says, they say’. This resembles the Latvian formation of the third person.

The old Finnic personal endings have been preserved in Salaca Livonian in the second person forms and in the first person plural. The ending of the 2nd person singular is usually *-d*: *läed* ‘you go’, *näed* ‘you see’, cf. Estonian *lähed*, *näed*, Cour Liv *lã’d*, *nãd*. The ending of the 1st person plural is *-mi*, which is identical to some southern Estonian dialects: *läemi* ‘we go’, *näemi* ‘we see’, cf. Estonian *läheme*, *näeme*, Cour Liv *lã’mõ*, *nãmõ*, South Est *läämi*, *näemi*. The ending of the second person plural is *-ti*: *läeti* ‘you (pl.) go’, *näeti* ‘you (pl.) see’, cf. Estonian *lähete*, *näete*, Cour Liv *lã’rõ*, *nãtõ*, South Est *lääti*, *näeti*. In the 3rd person plural, the ending *-bed* or *-bud* is used occasionally: *sābed* ‘they get’, *tapabud* ‘they kill’, cf. Estonian *saavad*, *tapavad*, Cour Liv *sõbõd*, *tapãbõd*.

Unlike in Courland Livonian, the 3rd person plural form of the verb *oll* ~ *old* ‘to be’ in Salaca Livonian is always identical to the singular form, i.e. in both cases the form *om* is used, see Table 2. In this case, Salaca Livonian resembles not only Latvian, but also Estonian, where the same form *on* ‘is, are’ is used for the 3rd person singular and plural forms.

The indicative forms of the verb *oll ~ old* ‘to be’ in Salaca Livonian as compared to Courland Livonian

Tense / Person	Present		Present Negative		Preterite		Preterite Negative	
	Sal Liv	Cour Liv	Sal Liv	Cour Liv	Sal Liv	Cour Liv	Sal Liv	Cour Liv
1SG	<i>om ~ õ</i>	<i>um</i>	<i>ab uo</i>	<i>äb ūo</i>	<i>oļ</i>	<i>võļ</i>	<i>iz uo</i>	<i>iz ūo</i>
2SG	<i>uod</i>	<i>ūdod</i>	<i>ab uo</i>	<i>äd ūo</i>	<i>oļ</i>	<i>võļd</i>	<i>iz uo</i>	<i>izt ūo</i>
3SG	<i>om</i>	<i>um</i>	<i>ab uo</i>	<i>äb ūo</i>	<i>oļ</i>	<i>võļ</i>	<i>iz uo</i>	<i>iz ūo</i>
1PL	<i>uomi</i>	<i>ūomõ</i>	<i>ab uomi</i>	<i>äb ūomõ</i>	<i>oļmi</i>	<i>võļmõ</i>	<i>iz uo</i>	<i>izt ūomõ</i>
2PL	<i>uoti</i>	<i>ūotõ</i>	<i>ab uoti</i>	<i>äd ūotõ</i>	<i>oļti</i>	<i>võļtõ</i>	<i>iz uo</i>	<i>izt ūotõ</i>
3PL	<i>om</i>	<i>attõ</i>	<i>ab uo</i>	<i>äb ūotõ</i>	<i>oļ ~ oļt</i>	<i>võļtõ</i>	<i>iz uo</i>	<i>izt ūotõ</i>

Table 2 (cf. SjøW 1861, 153-156) indicates that in Salaca Livonian the formation of personal forms differs from Courland Livonian in many respects. Notably, negative and preterite paradigms of verbs are more extensively leveled than affirmative present paradigms. In addition to the convergence of 3rd person singular and plural forms, all the singular forms of the verb have become identical in the preterite. The largest change has taken place in the **negative paradigm**. The negative verb forms have converged to a common negative particle, *ab* in the present and *iz* in the preterite, similar to southern Estonian dialects. In addition, the connegative forms have converged to *uo* throughout the preterite paradigm and in most of the present paradigm. Only in the 1st and 2nd person plural do the connegative forms include personal endings, cf. *uomi* ‘we are’ and *ab uomi* ‘we are not’, *uoti* ‘you (pl.) are’ and *ab uoti* ‘you (pl.) are not’. The use of a single negative particle with a connegative form which is identical to an affirmative form of the verb is not typical of Finnic languages; it resembles the verbal negation in Baltic and Slavic languages. In conservative Finno-Ugric verb morphology, as in Finnish, there is a negative verb that has inflected forms with personal endings. (See Metslang et al. 2014 for a detailed overview of Livonian negation).

4. Tense

In Salaca Livonian synthetic or simple tense forms occur only in the present and the preterite or imperfect (as named by SjøW 1861 and Viitso 2012, 20). Present indicative forms are marked only by personal endings, while preterite forms contain a tense suffix which is followed by a personal ending where applicable.

In affirmative preterite or imperfect forms of Salaca Livonian two tense suffixes appear: the old Finnic *-i* and the southern Finnic *-iz* that has spread in the Estonian dialect area. The suffix *-i* has been preserved in highly frequent monosyllabic verbs, e.g. *sai* ‘I, he/she, they got’, *said* ‘you got’, *saimi* ‘we got’, *saiti* ‘you (pl.) got’. In some originally disyllabic forms the marker *-i* has merged into a preceding stem consonant, causing palatalization of the consonant, e.g. *oļ*

‘was (SG.)’ (< *oli), *oļmi* ‘we were’, *oļt* ‘they were’. Table 2 shows that preterite forms of the verb *oll* ~ *old* ‘to be’ have become identical in the singular but have maintained personal endings in the plural; also, in the 3rd person plural form, the plural marker *-t* has been sporadically used. When the new preterite marker *-is* ~ *-iz* was introduced, the form that originally denoted the 3rd person singular was applied for the whole preterite paradigm, e.g. *ailis* ‘(I, you, he/she, we, they) ran’, *ābtis* ‘(I, you, he/she, we, they) helped’.

In addition to the present and imperfect forms, Sjögren-Wiedemann’s grammar (SjW 1861, 160–161) presents four analytic or complex tenses of Courland and Salaca Livonian in the indicative and debitive moods. These are the perfect, the pluperfect and two future tenses. The perfect and pluperfect are formed from present tense and preterite forms of *oll* ~ *old* ‘to be’, respectively, combined with a past participle: *om kutsen* ‘has invited’, *oļ kutsen* ‘had invited’. Such formation of perfect and pluperfect forms is common in Finnic languages.

Sjögren-Wiedemann presented future tense forms of Livonian which they named the general future and the exact future. The general future is formed with the auxiliary *līb* ‘will’ and an infinitive: *ma līb kuts* ~ *minnel līb kuts* ‘I will invite’; according to SjW, 160, the meaning of the general future can also be expressed by forms of the present indicative, e.g. *kutsib* ‘invites’, or the inessive form of a supine, e.g. *ma [om] kutsumis* ‘I am inviting’. Such usage of the *mas-* ~ *mis-* ~ *ms-* suffixed supine forms actually denotes a continuous action. The exact future is formed by means of the auxiliary verbs *sād* or *līd* and the past participle: *ma sāb tien* ‘I’ll be done’, *ab lī kutsen* ‘will not be invited’ (*ibid.*). In Salaca Livonian *līd* is the most grammaticalized marker of the future, while *sād* expresses modal and aspectual meanings and is not primarily used to indicate tense reference (see Norvik 2012, 38). It is notable that in the Salaca Livonian data a supine form *lims* ‘will, is going to’ conveys a meaning of the future continuous, cf. example (8).

The future copula *līb* with a partitive form of the verbal noun denotes the meaning of necessity, e.g.:

(13) *Minne-l līb kutsu-mis-t.*

I-ADE be-3SG invite-AN-PRTV

‘I have to invite (in the future).’ (SjW 1861, 161)

The future is not a usual temporal category in the grammar of Finno-Ugric languages. Grammaticalization of the future forms is a new development in Livonian, apparently influenced by contact with Latvian. However, the verb *līd* has an old Finno-Ugric origin and the form *līb* has equivalents in western Estonian dialects and Old Literary Estonian, and also in several Finnic languages. Often temporal and modal aspects are combined in these forms, cf. Finnish *lienee* ‘maybe will’ (Norvik 2012, 30).

Tiit-Rein Viitso (2008, 325) has emphasized that complex tense forms in Livonian express actions which refer to certain time points. In the indicative the reference time is in the present or the past, in the case of conditional and oblique forms typically in the past, and the imperative and *liid*-forms refer to the future.

5. The mood

Only the conditional, the imperative, and the debitive have been treated earlier in the description of Salaca Livonian. However, in addition, forms of the quotative or oblique or relative mood and the oblique imperative or jussive mood, both expressing reported evidentiality, as well as forms of the potential, appear in Salaca Livonian data.

The **conditional** in Salaca Livonian reveals, similarly to the neighbouring western and southern Estonian dialects, identical forms with the suffix *-ks* for all persons: *oks* ‘(I, you, he / she, we, you, they) would be’, *läeks* ‘would go’, *panuks* ‘would put’, etc. The loss of personal endings in the conditional has made the structure of conditional paradigms more similar to Latvian (cf. Kalnača 2013a, 485–486). In analytic forms of the past conditional the form *oks* ‘would’ is used with a form of the past participle, e.g. *oks kutsen* ‘would have invited’ (SjW 1861, 160).

An old mood in the Finno-Ugric languages is the *ne*-marked **potential**, which is still used in northern Finnic languages but has disappeared in Estonian and Livonian. However, forms of the potential occurred marginally in southern Estonian dialects and in the old South Estonian or Tartu literary language (Reila 2009). The mood has not been earlier attested in Livonian but there is at least one occurrence of the potential in Salaca Livonian manuscripts: *tienes* ‘maybe do’ (Winkler, Pajusalu 2009, 195).

The **imperative** second person singular is formed without an ending in Salaca Livonian, e.g. *ail* ‘run!’, *ana* ~ *anna* ‘give!’, *ol* ‘be!’, the second person plural form of the imperative has the ending *-gi* ~ *-ki*, *-gid* ~ *-kid* or *-git* ~ *-kit*: *anagi* ‘you (pl.) give!’, *broutskid* ~ *broutskit* ‘you (pl.) drive!’, *olgi* ‘you (pl.) be!’. The third person imperative has the ending *-g* both in the singular and the plural: *kūlug* ‘may he/she/they hear!’, *ābtug* ‘may he/she/they help!’, *olg*, ‘may he/she/they be!’. In the 1st person plural, the indicative forms have been used in the imperative function, e. g. *olmi* ‘may we be!’

The imperative negative or prohibitive forms are formed by using the particle *ala* ‘don’t’ and the imperative form of a verb, e.g. *ala le* ‘don’t you (SG.) go’, *ala legid* ‘don’t you (pl.) go’. This is different from the usual prohibitive forms in Finnic where the prohibitive verb is inflected, as in Estonian and Courland Livonian, cf. Est *ära mine*, *ärge minge*, Cour Liv *alā li*, *algid ligīd* (Viitso 2008, 321), and closer to the Latvian formation of prohibitive imperatives where a single negative prefix *ne-* is used (cf. Kalnača 2013a, 491; Metslang et al. 2014).

The reported imperative or the **jussive** has developed in southern Finnic languages (see Erelt 2002; Erelt et al. 2006 for discussion of the Estonian jussive). The jussive expressing a reported command has been denoted in Salaca Livonian by means of forms that are identical to forms of the 3rd person imperative, usually with the addition of the particle *las*: *las lāk* ‘let’s go!’, *las mina olg* ‘let me be!’, *las mē olg* ‘let us be!’. The formation and functions of the Salaca Livonian jussive are similar to Courland Livonian, where the adverbial *laz* is used in such forms (Kehayov et al. 2012). In Latvian, *lai*-constructions with a verb form of the oblique mood are used in a similar meaning (cf. Kalnača 2011, 291).

The jussive is connected semantically to the **quotative or oblique mood**, as both moods express reported evidentiality (see Erelt et al. 2006). Grammaticalization of evidential meanings is a well-known development in the verbal morphology of the southern group of the Finnic languages, which shares several features with Baltic languages (see Kehayov 2008; Kalnača 2013a, 500–502).

Although the oblique or reported indicative has not been described earlier in Salaca Livonian, in Sjögren's texts the *ji*-suffixed forms occur, e. g.

- (14) *Mis nānt t'um tūönika-d sāl patē-ji?*
 What those ten worker-PL.NOM there do-PRS.QUOT
 'What are those ten workers said to be doing there?' (SjW 1861, 324)

The *ji*-marked forms are used in the function of the quotative both in Courland Livonian and Häädemeeste, the neighbouring Estonian dialect of Salaca Livonian; they correspond to the agent noun and originated as *JA*-suffixed forms of a present participle in Finno-Ugric languages (Audova 2003). Examples of present forms of the oblique mood in Salaca Livonian are limited, but the functions of the form seem to be similar to Courland Livonian (see Kehayov et al. 2012).

There are more Salaca Livonian examples of the use of past participles as predicates in the forms which refer to reported evidentiality. In Estonian and Courland Livonian, too, such forms are characteristic of narratives but they occur in various modal meanings. Some similar cases of using past participles as predicates are also possible in colloquial Latvian (see Muižniece *et al.* 1999; Holvoet 2007, 51); nonfinite predication marks reported evidentiality in several languages of the Baltic region (Wälchli 2000). In Salaca Livonian data the meaning of reported evidentiality is central for these finite forms of the past participle:

- (15) *Nuor-d izanda-d Saksa mā-ld attulle-n.*
 Young-PL.NOM lord-PL.NOM Germany-ABL return-PPTC
 'The young landlords are said to return home from Germany.' (SjW 1861, 322)

The past participle also appears in object clauses when forms of the verb *ūtuld* 'to say' function as a predicate of the main clause:

- (16) *Tāma ütlu-b rikk olle-n.*
 he/she say-3SG rich be-PPTC
 'He/she says that he/she has been rich.' (SjW 1861, 334)

The sentence type presented in (16) is one possible source construction for the past forms of reported indicative with a participle predicate (see discussion in Kehayov 2008: 46–48).

The **debitive** is another verbal category which has been described both in Livonian and Latvian conjugations. In Latvian grammar it is often treated as a mood (Lokmane, Kalnača 2014). In Livonian grammar the debitive is usually described as a special hypercategory which has forms of various moods and tenses. Tiit-Rein Viitso has described seven different ways to make debitive constructions in Courland Livonian (Viitso 2008, 344–345). Descriptions of so-called debitive

forms in the indicative and conditional moods both in Courland and Salaca Livonian, for all tenses, date back to Sjögren–Wiedemann’s grammar (SjW 1861, 161, 163–164). They are actually various constructions which express necessity. Similarly to Courland Livonian, in Salaca Livonian necessity is typically expressed in active voice by analytic constructions consisting of the copula *om* ‘is’ and a special form of the verbal noun, ending in *-mist*:

- (17) *Minne-l om niema-d lūpsa-mi-st.*
 I-ADE COP COW-PL.NOM milk-AN-PRTV
 ‘I have to milk cows.’ (SjW 1861, 306)

Sometimes the copula is absent and only the debitive form ending in *-mist* expresses the meaning of obligation or necessity:

- (18) *S`ie rāk om āk`i, ku ūd tois tag lāe-mis-t.*
 This way be.3SG narrow as one.GEN other.GEN behind go-AN-PRTV
 ‘This path is so narrow that people have to go in single file’ (lit. ‘one must go behind the other’). (SjW 1861, 295)

The Salaca Livonian language also had passive debitive forms, made from a form of the verb *olla* ~ *old* and passive present participles, e.g. (*mind*) *oļ kutstau* ‘I have to be invited’ (SjW 1861, 163), (*mind*) *oks ollen kutstau* ‘I had to be invited’ (SjW 1861, 164). As in Courland Livonian, the use of a modal predicative *vajag* is frequent in Salaca Livonian, also without a copula:

- (19) *Sinnel vajag min-d opat lībi-ski pagat.*
 You-ADE must I-PRTV teach-INF Livonian-ADV speak-INF
 ‘You have to teach me to speak Livonian.’ (SjW 1861, 296)

Constructions with the adverbial *vaja* are widely spread also in Estonian, but the copula is usually preserved, e.g. *sinul on vaja mind õpetada liivi keelt rääkima*. In Latvian the verb *vajadzēt* ‘to need’ is used in similar meanings (see Kalnača 2013b).

6. In conclusion: Salaca Livonian verb morphology between Estonian and Latvian

One may distinguish six moods and six tense forms in Salaca Livonian. However, among the productive verb categories only the conditional and imperative forms are marked by special suffixes, and in the case of tenses only the preterite has its own marker. Several other categories are expressed by analytic forms which use auxiliaries and special forms of infinitives or participles; a tendency of finitization of non-finite verb forms occurs in several grammatical constructions. To review the special features of Salaca Livonian verb morphology, it is appropriate to compare Salaca Livonian verbal categories with classifications used in Estonian and Latvian grammars.

In the Estonian grammatical tradition the first distinction which is made is that between direct and indirect speech, see Table 3. In the direct speech, four tenses – the present, preterite, perfect, and pluperfect – and three moods – the indicative, conditional and imperative – are distinguished. The moods of indirect speech are the quotative, i.e. reported indicative, and the jussive, i.e. reported imperative; these moods have only present and perfect forms. It is possible to find equivalents for all the Estonian verbal categories in the Salaca Livonian system. Additionally, the forms of the future, future perfect and debitive appear in Salaca Livonian. In Estonian, too, it is possible to analytically express debitive and future meanings, but these constructions are not classified as special verb categories.

Table 3

Salaca Livonian verbal categories of the active voice as compared to Estonian grammar: forms of the verb *oll ~ old* ‘to be’

Direct Speech Mood / Tense	Present	Preterite	Perfect	Pluperfect	// Future	Future Perfect
Indicative	<i>om</i>	<i>oļ</i>	<i>om ollen</i>	<i>oļ ollen</i>	<i>līb</i>	<i>līb ollen</i>
Conditional	<i>oks</i>	---	<i>oks ollen</i>	---	---	---
Imperative	<i>ol</i>	---	<i>ol ollen</i>	---	<i>li</i>	<i>li ollen</i>
// Debitive	<i>om olmist</i>	<i>oļ olmist</i>	<i>ollen olmist</i>	<i>oļ ollen olmist</i>	<i>li olmist</i>	<i>li ollen olmist</i>
Indirect Speech Mood / Tense						
Quotative	<i>ollij</i>	---	<i>(ollij) ollen</i>	---	---	---
Jussive	<i>(las) olg</i>	---	<i>olg ollen</i>	---	---	---

The comparison of the Salaca Livonian verbal categories with Latvian grammar shows that in some respects the commonality is even greater than between Estonian and Salaca Livonian, see Table 4. For example, according to the full paradigm of Latvian verbs it is possible to describe the debitive and future forms as an integrated part of verb inflection. Salaca Livonian has appropriate equivalents for the majority of Latvian forms. In the future tense the oblique forms are missing in Salaca Livonian, but this could be explained by the insufficiency of the language data. However, formation of the jussive or reported imperative is different. The Salaca Livonian jussive can be presented here as the 3rd person imperative, but in fact it is used for all persons. The closest Latvian equivalents of Estonian and Livonian jussive forms are *lai*-constructions with forms of the oblique mood, e.g. *Viņš teica, lai es nākot šurp* ‘He told me to come here’ (cf. Kalnača 2011).

Salaca Livonian active verbal categories as compared to Latvian grammar:
forms of the verb *oll ~ old* 'to be'

Mood / Tense	Present Indefinite	Past Indefinite	Future Indefinite	Present Perfect	Past Perfect	Future Perfect
Indicative	om	oļ	līb	om ollen	oļ ollen	līb ollen
Conditional	<i>oks</i>	---	---	<i>oks ollen</i>	---	---
Imperative	<i>ol</i>	---	<i>li</i>	<i>ol ollen</i>	---	<i>li ollen</i>
Debitive	<i>om olmist</i>	<i>oļ olmist</i>	<i>li olmist</i>	<i>ollen olmist</i>	<i>oļ ollen olmist</i>	<i>li ollen olmist</i>
Oblique (Relative)	<i>ollij</i>	---	<i>līji</i>	<i>(ollij) ollen</i>	---	---
// Jussive	<i>(las) olg</i>	---	---	<i>olg ollen</i>	---	---

The extensive commonality of Salaca Livonian verbal categories with both Estonian and Latvian categories can be explained by the mutual influences between these languages and broader areal contacts. Due to its central position in the Baltic language area, Salaca Livonian preserves and shows a maximal set of uniting areal features. Salaca Livonian verbal morphology actually contains even more tenses and moods than included in Tables 3 and 4; as was demonstrated in this overview, there is the progressive or present continuous, formed by using an inessive form of the supine, as well as lexicalized forms of the potential mood formed with the old Finno-Ugric suffix *ne-*.

In several cases when we tend to suppose differences between Estonian and Latvian verbal categories, it is not clear whether they represent real differences in their functions or simply mismatches in grammatical descriptions. This is obviously true in the case of reported or oblique forms; there are also analytic constructions to convey debitive meanings in Estonian, etc. Obviously, a comparative study of Estonian and Latvian grammar which takes into account the Livonian language data could help to clarify such issues.

Abbreviations

1, 2, 3	person
AN	action noun
ABL	ablative
ADE	adessive
ADV	adverb
CNG	connegative
COM	comitative
COP	copula
Cour	Courland

GEN	genitive
GER	gerund
IMP	imperative
INE	inessive
INF	infinitive
JUSS	jussive
Liv	Livonian
NEG	negation
NOM	nominative
PASS	passive
PL	plural
PRS	present
PPTC	past participle
PRTV	partitive
PST	past
PTCL	particle
Q	question
QUOT	quotative
Sal	Salaca
SG	singular
SUP	supine

References

1. Audova, Iris. 2003. Die ostseefinnischen Deverbativa auf **-pa/-pä* und **-ja/-jä* in der Funktion des adjektivischen Attributs. *Linguistica Uralica* XXXIX, 1, 1–19.
2. Erelt, Mati. 2002. Does Estonian Have the Jussive? *Linguistica Uralica* XXXVIII, 2, 110–117.
3. Erelt, Mati, Metslang, Helle, Pajusalu, Karl. 2006. Tense and Evidentiality in Estonian. *Topics in Subjectification and Modalization*. Belgian Journal of Linguistics 20, 125–136.
4. Holvoet, Axel. 2007. *Mood and modality in Baltic*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
5. Iva, Sulev. 2007. *Võru kirjakeele sõnamuutmissüsteem*. Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuensis 20. Tartu.
6. Kalnača, Andra. 2011. Atstāstījuma izteiksme un modalitāte palīgteikumos ar lai. *Baltistica* XLVI (2), 289–298.
7. Kalnača, Andra. 2013a. Darbības vārds (verbs). *Latviešu valodas gramatika*. Grigorjevs, Juris, Nītiņa, Daina (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 456–562.
8. Kalnača, Andra. 2013b. Darbības vārda vajadzēt modālā semantika. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 17 (1). Liepāja: Liepājas Universitāte, 80–88.
9. Kehayov, Petar. 2008. *An Areal-Typological Perspective to Evidentiality: the Cases of the Balkan and Baltic Linguistic Areas*. Tartu.

10. Kehayov, Petar, Metslang, Helle, Pajusalu, Karl. Evidentiality in Livonian. *Linguistica Uralica* XLVIII, 1, 41–54.
11. Laanest, Arvo. 1982. *Einführung in die ostseefinnischen Sprachen*. Hamburg: Buske Verlag.
12. Lokmane, Ilze, Kalnača, Andra. 2014. Modal semantics and morphosyntax of the Latvian DEBITIVE. *Modes of Modality. Modality, typology, and universal grammar. Studies in Language Companion Series (SLCS)*. Volume 149. Leiss, E. & W. Abraham (eds.). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 167–192. (In print.)
13. Metslang, Helle, Pajusalu, Karl, Viitso, Tiit-Rein. 2014. Negation in Livonian. *Negation in Uralic languages*. Tamm, A., Wagner-Nagy, B., Miestami, M. Amsterdam: Benjamins (eds.). (In print.)
14. Muižniece, Liena, Metslang, Helle, Pajusalu, Karl. 1999. Past participle finitization in Estonian and Latvian. *Estonian: Typological Studies III*. Erelt, Mati (ed.). Publications of the department of Estonian of the University of Tartu. Tartu, 128–157.
15. Norvik, Miina. 2012. Periphrastic future devices in Salaca Livonian. *Linguistica Uralica* XLVIII, 1, 27–40.
16. Pajusalu, Karl. 1996. *Multiple Linguistic Contacts in South Estonian: Variation of Verb Inflection in Karksi*. Publications of the Department of Finnish and General Linguistics of the University of Turku 54. Turku.
17. Pajusalu, Karl. 2009. Concerning Salaca Livonian as a southern Finnic dialect. *Pa somugru pēdām Baltijas jūras krastā*. Rīga: Zinātne. 42–48.
18. Pajusalu, Karl. 2013. Salacas lībiešu valoda. *Lībieši. Vēsture, valoda un kultūra*. Blumberga, Renāte, Mekeleinsens, Tapio, Pajusalu, Karls (sast.). Rīga: Līvõ Kultūr sidām, 287–301.
19. Reila, Heiki. 2009. Potentsiaalvormidest eesti piiblitõlgetes. *Keel ja Kirjandus*, 8–9, 668–678.
20. Rudzīte, Marta. 1976. E. Vääri, Algupäraseid tuletussufiksid liivi keeles. Väitekiri filoloogiadoktori teadusliku kraadi taotlemiseks, Tartu 1974. *Sovetskoe finno-ugrovedenie*, XII, 141–150.
21. SjöW – Wiedemann, F. J. 1861. *Joh. Andreas Sjögren's Livische Grammatik nebst Sprachproben*. St. Peterburg.
22. Vaba, Lembit. 1997. *Uurimusi läti-eesti keelesuhetest*. Tallinn-Tampere: Eesti Keele Instituut, Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos.
23. Viitso, Tiit-Rein. 2007. Structure of the Estonian language. Phonology, morphology and word formation. *Estonian Language*. Erelt, Mati (ed.). *Linguistica Uralica*, Supplementary series, Volume 1. 2nd edition. Tallinn: Estonian Academy Publishers, 9–129.
24. Viitso, Tiit-Rein. 2008. Liivi keele erijooned läänemeresoome keeleruumis. *Liivi keel ja läänemeresoome keelemaastikud*. Tartu-Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 308–345.
25. Viitso, Tiit-Rein. 2012. Concerning inflection classes in Livonian. *Linguistica Uralica* XLVIII, 1, 12–26.
26. Viitso, Tiit-Rein. 2013. Lībiešu valodas pamatiezīmes. *Lībieši. Vēsture, valoda un kultūra*. Blumberga, Renāte, Mekeleinsens, Tapio, Pajusalu, Karls (sast.). Rīga: Līvõ Kultūr sidām, 267–286.

27. VPSV – *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs, O., Joma, D., Kalnača, A., Lokmane, I., Markus, D., Pūtele, I., Skujiņa, V. (red.). Rīga: Latviešu valodas institūts.
28. Wälchli, Bernhard. 2000. Infinite Predication as a Marker of Evidentiality and Modality in the Languages of the Baltic Region. *Sprachtypologie und Universalienforschung* 53, 186–210.
29. Winkler, Eberhard. 1994. *Salis-livische Sprachmaterialien*. Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München, Serie C: Band 21. München.
30. Winkler, Eberhard, Pajusalu, Karl. 2009. *Salis-livisches Wörterbuch*. Tallinn: Estonian Academy Publishers.

Kopsavilkums

Latvijas teritorija vēsturiski ir bijusi Baltijas jūras valodu kopas (*Baltic Sea Sprachbund*) centrs Baltijā, jo blakus baltu valodām te vienmēr runātas arī vairākas Baltijas jūras somu valodas. Rakstā aplūkotas darbības vārda gramatiskās kategorijas Salacas lībiešu valodā – vienīgajā Vidzemē runātās lībiešu valodas paveidā, kam pieejams plašāks valodas materiāls. Baltijas jūras somu valodu izpētē Salacas lībiešu valoda parasti aplūkota kā igauņu un lībiešu valodas sajaukums. Taču, visticamāk, Salacas lībiešu valoda apvienojusi vismaz trīs valodu – igauņu, lībiešu un latviešu – pazīmes. Tāpēc rakstā mēģināts iztirzāt Salacas lībiešu valodas darbības vārda kategorijas saistībā ar igauņu un latviešu gramatiskajām tradīcijām. Pētījumā izvirzītas divas hipotēzes. Pirmkārt, pierādīts, ka Salacas lībiešu valodas darbības vārda formas ietver gan somugru, gan latviešu valodas gramatisko kategoriju pazīmes. Otrkārt, fiksēts fakts, ka darbības vārda formas, kam iespējama dažāda interpretācija, norāda arī uz neskaidrām kategoriju robežām. Salacas lībiešu valodas darbības vārda morfoloģijā tādējādi apvienojas gan arhaiskas parādības, gan dažādi jauninājumi.

Latviešu valodas verbu valences marķēšanā izmantojamās semantiskās lomas¹

The set of the semantic roles for annotation of the Latvian verb valency

Baiba Saulīte, Gunta Nešpore, Ilze Auziņa

Latvijas Universitāte, Matemātikas un informātikas institūts

Raiņa bulvāris 29, Rīga, LV-1050

E-pasts: *baiba.saulite@lumii.lv*,

gunta.nespore@lumii.lv, ilze.auzina@lumii.lv

Rakstā analizēts latviešu valodas verbu valences marķēšanā izvēlēto semantisko lomu kopums, semantisko lomu vispārinājuma pakāpe, kā arī aprakstītas gramatiskās formas, ar kurām izteiktas semantiskās lomas. Semantisko lomu kopums ir veidojies, gan ņemot vērā dažādās teorijās pieņemto šķirumu (Fillmore 1968; Hajičová 1993; Sližienē 1994; 2004; Van Valin, LaPolla 2004; Mustajoki 2006), gan arī izvēloties un klasificējot semantiskās lomas atkarībā no marķējamā valodas materiāla. Sīkāk iztīrītas verbu apkaimē nozīmīgākās semantiskās lomas, pie katras semantiskās lomas apraksta norādīts, kā tā parasti izteikta sintaktiski. Adverbiālas nozīmes semantiskās lomas tikai ieskicētas, nedaudz aplūkota arī semantisko lomu obligātuma problēma. Rakstā atspoguļots latviešu valodas verbu valences datubāzes pašreizējais stāvoklis un semantisko lomu kopums, kas, turpinot marķēšanu, protams, var mainīties.

Atslēgvārdi: valence, semantiskā loma, gramatiskā forma, leksiskā nozīme, semantisko lomu vispārinājuma pakāpe.

1. Latviešu valodas verbu valences datubāze

Latviešu valodas verbu valences datubāzes (sk. <http://tezaurs.lv/valence/preview/>) marķēšanas pamatprincipi – marķējamā valodas materiāla atlase no morfoloģiski marķētā *Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusa*, verbu valences apraksta līmeņi un valences modeļi – analizēti jau iepriekš (sk. Nešpore et al. 2012; Nešpore, Saulīte 2013), bet šajā rakstā galvenokārt raksturota marķēšanā izmantoto semantisko lomu izvēle.

Verba apkaime tiek marķēta divos līmeņos – situācijas dalībnieka gramatiskā forma (lietvārdiem vai to aizstājējiem – locījums, prievārdiskiem savienojumiem – prievārds kopā ar locījumu utt.) un semantiskā loma. Piem., verba *celt* (noz. ‘būvēt’) apkaime konkrētā valodas materiālā marķēta šādi (no marķēšanas rīka iegūts marķējums teksta formātā):

¹ Raksts izstrādāts projektā Nr. 2011/0009/2DP/2.1.1.1.0/10/APIA/VIAA/112.

- (1) [_{PACIENSS} *Tirdzniecības centru* _{Acc}][_{cels} _{V3}][_{VIETA?} *Rīgas – Daugavpils šosejas malā* _{Loc}]

Vārdforma vai vārdkopa, ko piesaista verbs, ir norādīta kvadrātiekvāš. Ja verbs piesaista vārdkopu, tās centrālais komponents tiek norādīts retinātā rakstā (sk. piemērā: *centru, malā*). Semantiskais un gramatiskais marķējums redzams apakšrakstā – vārdkopas sākumā ir semantiskās lomas nosaukums (PACIENSS, VIETA), savukārt vārdkopas beigās – locījums, kādā ir piesaistīts verba valentais loceklis. Jautājuma zīme pie semantiskās lomas VIETA norāda, ka konkrētā verba apkaimē šī loma ir perifēra (par centrālajām un perifērajām lomām latviešu valodas verbu valences marķējumā sk. arī Nešpore, Saulīte 2013, 100).

Netieši tiek atspoguļots arī leksiskās nozīmes marķējums, piem., AGENSS un EKSPERIENSS vienmēr ir dzīva būtne, bet tā leksisko nozīmi var uztvert tikai tad, ja zina katras semantiskās lomas raksturojumu, pazīmes, robežas u. tml., turklāt leksiskā nozīme palīdz nošķirt lomas.

2. Semantisko lomu un gramatisko formu atbilstes

Latviešu valodas verbu aprakstā, atšķirībā, piem., no čehu valodnieku un arī čehu verbu valences datubāzē *Vallex* izmantotās pieejas (sk. Hajičová 1993, 16; Žabokrtský 2005), semantiskās lomas precīzi neatbilst gramatiskajām formām, jo par pamatu tiek ņemta konkrētā verba nozīme, nevis gramatiskā forma, ar ko izteikta semantiskā loma. Tomēr var runāt par semantisko lomu tipiskajiem locījumiem, piem., AGENSS verba valences modelī vienmēr ir nominatīvā, savukārt PACIENSA un TĒMAS tipiskā formālā izpausme ir akuzatīvs, BENEFICIENSA – datīvs utt.

Kopumā, aplūkojot latviešu valodas verbu valences marķēšanā izmantoto semantisko lomu un gramatisko formu atbilstes, var runāt par asimetriju. Vienai gramatiskajai formai var atbilst dažādas semantiskās lomas, piem., teikuma loceklis datīvā var būt EKSPERIENSS, BENEFICIENSS, RECIPIENSS. Tāpat vienu semantisko lomu var izteikt ar dažādiem locījumiem, piem., EKSPERIENSS var būt gan datīvā, gan nominatīvā, PACIENSS – gan akuzatīvā, gan nominatīvā.

3. Centrālās un perifērās semantiskās lomas

Semantiskās struktūras aspektā būtisks ir jautājums par centrālajām un perifērajām semantiskajām lomām (par to sk. arī Lokmane 2004; Nešpore 2010, 191–192), jo verbu valences modelī galvenokārt tiek iekļautas centrālās, t. i., aprakstītajā situācijā konceptuāli nozīmīgās, semantiskās lomas. **Centrālās semantiskās lomas** teikuma sintaktiskajā struktūrā pamatā izteiktas ar teikuma priekšmetu, kā arī ar izteicēja tiešajiem un netiešajiem papildinājumiem. No adverbīliem paplašinājumiem centrāli ir obligāti brīvie paplašinātāji, piem., VIETA verba *atrasties* (šeit un turpmāk apskatītā gramatiskā forma piemēros izcelta treknrakstā) apkaimē:

- (2) [_{TĒMA} *Gaižiņkalns un Sirdskalns* _{Nom}][_{atrodas} _{V3}][_{VIETA} *Vidzemes **augstienē*** _{Loc}].

Perifēri ir galvenokārt apstākļi, ko var pievienot dažādiem vārdiem, un tie visbiežāk netiek marķēti, piem., LAIKS – *Tovakar^{Adv} viņi pastaigājās un skūpstījās naksnīgajās ielās.* Aktuāla problēma ir kritēriji, kā nošķirt ar datīvu izteikto semantisko lomu centrālumu, piem., ADRESĀTA un BENEFICIENSA nozīmīgums situācijā ir atšķirīgs, piem.:

- (3) [_{AGENSS} *Viņš_{Nom}*] [...] [_{jautās} *v₃*] [_{ADRESĀTS} *Katei_{Dat}*] [_{SATURS} *pēc kuģa vārda_{PecGen}*],
 [_{AGENSS} *tu_{Nom}*] *katru rītu* [_{cep} *v₃*] [_{BENEFICIENSS} *viņai_{Dat}*] [_{PACIENSS} *kliņģeri_{Acc}*].

Starp centrālajām un perifērajām lomām nav stingras robežas. Tālāk, runājot par semantiskajām lomām, pēc iespējas tiek norādīts, vai tā ir centrāla vai drīzāk perifēra. Jāatzīst arī, ka šaubas par to, vai loma klasificējama kā obligāta vai perifēra, īpaši netraucē veidot datubāzi, jo problemātisko lomu var iekļaut marķējumā kā perifēru un marķētā materiāla lietotājs vēlāk var interpretēt attiecīgo lomu pēc saviem ieskatiem.

4. Semantisko lomu vispārinājuma pakāpe

Valodniecībā, īpaši locījumu gramatikā (*case grammar*) (Fillmore 1968), funkcionālajā sintaksē (Sgall et al. 1986; Hajičová 1993; Mustajoki 2006) un lomu un referenču gramatikā (Van Valin, LaPolla [1997] 2004), semantiskās lomas tiek aplūkotas atšķirīgā vispārinājuma pakāpē. Līdzīgi kā *Lietuviešu valodas verbu valences vārdnīcā* (Sližienē 1994) latviešu valodas verbu valences aprakstā izvēlēts semantisko lomu komplekts, kur semantiskās lomas nav tik konkrētas kā *FrameNet* pieejā (sk. <https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/home>), bet nav arī tik vispārīgas kā, piem., čehu valodas saistāmības vārdnīcā *Vallex* (sk. <http://ufal.mff.cuni.cz/vallex/2.5/doc/home.html>) (sk. arī Nešpore et al. 2012, 156).

Latviešu valodas verbu valences marķēšanā izvēlēts semantisko lomu kopums, kas nav tik vispārīgs, tieši uz teikuma locekļiem balstīts kā čehu valodas saistāmības vārdnīcā *Vallex*, kur teikuma priekšmets vienmēr ir DARĪTĀJS (*ACTOR*), bet tiešais papildinātājs akuzatīvā ir PACIENSS (*PATIENT*) neatkarīgi no semantikas, bet nav arī tik konkrēts kā *FrameNet* pieejā, kur situācijas dalībnieki saukti ļoti konkrētas nozīmes vārdos (PIRCĒJS, PĀRDEVĒJS, PRECE, NAUDA u. tml.). Tomēr arī latviešu valodas verbu valences marķēšanā tiek izmantotas dažādas vispārinājuma pakāpes semantiskās lomas, piem., PACIENSS ir diezgan vispārīgas nozīmes loma, kurā ietilpst arī daļa nedzīvo vai abstrakto teikuma priekšmetu – [_{PACIENSS} *Ledus_{Nom}*] [_{kūst} *v₃*], savukārt PERCEPTS ietver arī STIMULU, piem., [_{Dzirdēju} *v₁*] [_{PERCEPTS} *balsis_{Acc}*]. Tāpat var būt arī konkrētākas lomas, piem., no PACIENSA ir nošķirtas semantiskās lomas TĒMA un SATURS, dažādas ir arī apstākļu vispārinājuma pakāpes, piem., verbam *atkārtot* ir specifiska semantiskā loma – BIEŽUMS: [_{SATURS} *Sava teksta vārdus_{Nom}*] [_{atkārtoju} *v₁*] [_{LAIKS: BIEŽUMS} *ļoti bieži_{Adv}*], kas, protams, ietilpst LAIKA nozīmē.

5. Būtiskāko semantisko lomu kopums

Latviešu valodas verbu valences marķēšanā izmantotās semantiskās lomas pēc iespējas uzskaitītas atkarībā no to nozīmīguma; ja kādas lomas ir savstarpēji saistītas, tās aplūkotas vienkopus. Uzsvars likts uz centrālajām semantiskajām

lomām, adverbialās semantiskās lomas tikai vispārīgi pieminētas. Katrai semantiskajai lomai ir norādīts, kā tā tipiski izteikta.

AGENSS ir situācijas dalībnieks, kam tipiskas ir šādas pazīmes: tas ir dzīvs, ar gribu apveltīts dalībnieks, kurš tīši un mērķtiecīgi uzsāk vai izraisa darbību un kontrolē to (Givón 2001, 107; Mustajoki 2004, 173; Van Valin, LaPolla [1997] 2004, 85). Tātad AGENSS ir darbības iniciators, kas parasti darbojas apzināti, piem.:

- (4) [_{AGENSS} *Mamma un vecāmāte*_{Nom}] *allaž* [_{CEPA}_{V3}] [_{PACIENSS} *pīrāgus*_{Acc}];
 [_{AGENSS} *Vietējie*_{Nom}] [_{PACIENSS} *savas mājiņas*_{Acc}] [_{CE}_{V3}] *no mitra māla*;
 [_{AGENSS} *bērns*_{Nom}] [_{DODAS}_{V3}] [_{MĒRKĪS} *pasaulē*_{Loc}].

Par AGENSU tiek uzskatītas arī valstis, uzņēmumi, organizācijas u. c., kā vārdā darbojas cilvēki, piem.:

- (5) [_{AGENSS} *Valsts*_{Nom}] *jau gadiem ilgi* [_{CĪNĀS}_{V3}] [_{PACIENSS} *ar ievestajiem dzīvniekiem*_{ArDat}]; [_{AGENSS} *Valkas ģimnāzija*_{Nom}] [_{CĪNĪJĀS}_{V3}] *neizšķirti* [_{KONTRAGENSS} *pret rūjieniešiem*_{PretDat}].

Arī metaforiskā vai metonīmiskā nozīmē lietota verba apkaimē saglabājas tā pati semantiskā loma, kas tiešajā nozīmē, piem.:

- (6) AGENSS: *Velnā* [_{CĪNĪJĀS}_{V3}] [_{AGENSS} *dīvas balsis*_{Nom}]; [_{AGENSS} *Māsa zeme*_{Nom}] [_{CĪNĪJĀS}_{V3}] [_{KONTRAGENSS} *ar vējiem*_{ArDat}].

AGENSS vienmēr ir teikuma priekšmets, tomēr jāpiebilst, ka atkarībā no verba leksiskās nozīmes vairākas semantiskās lomas, kam parasti raksturīgs kāds atkarīgais locījums vai prievārdisks savienojums, noteiktu verbu apkaimē arī var būt izteiktas ar nominatīvu jeb teikuma priekšmetu, piem.:

- (7) CĒLONIS ([_{CĒLONIS} *plika*'' *grīda*_{Nom}] [_{DARA}_{V3}] [_{PACIENSS} *istabu*_{Acc}] [_{PAZĪME} *gaišāku*_{Acc}]; [_{CĒLONIS} *Tēja*_{Nom}] [_{VEICINA}_{V3}] [_{PACIENSS} *vielmaiņas intensitāti*_{Acc}]).

PERCEPTS (*Tikai* [_{PERCEPTS} *skaņas, trokšņi, reta balss murdoņa*_{Nom}] [_{ATGĀDINA}_{V3}] – [_{SATURS} *garā dzīve turpinās*_S]).

INSTRUMENTS ([_{INSTRUMENTS} *Košā soma un saulesbrilles*_{Nom}] [_{RĀDA}_{V3}], [_{SATURS} *ka viņi bijuši izbraucienā*_S]).

Dažiem agensīviem verbiem raksturīgi, ka to apkaimē parādās arī KONTRAGENSS – viens no diviem līdzīgi iesaistītiem dalībniekiem, kas situācijā pilda pretējas lomas, piem.:

- (8) [_{AGENSS} *visi*_{Nom}] [_{..}] [_{SARUNĀJĀS}_{V3}] [_{KONTRAGENSS} *ar māsas mazdēlu*_{ArAcc}] [_{TEMATS} *par visu ko*_{ParAcc}].

Ir iespējams arī KOAGENSS – viens no diviem līdzīgi iesaistītiem dalībniekiem, kas veic vienu un to pašu darbību, piem.,

(9) [_{AGENSS} *kungs* _{Nom}] [_{KOAGENSS?} *kopā ar kaķiem* _{ArDat}] [_{dzied} _{v3}] [_{SATURS} *serenādes* _{Acc}].

KONTRAGENSS galvenokārt uzskatāms par centrālu semantisko lomu, turpretim KOAGENSS – par perifēru.

EKSPERIENSS ir ar apziņu apveltīts dzīvs dalībnieks, kas atšķirībā no AGENSA nav tīšs darbības izraisītājs (Givón 2001, 107), tas izjūt emocijas vai fizioloģisku stāvokli (Mustajoki 2006, 173). Tātad EKSPERIENSS ir darbības izjutējs, tas nekontrolē darbību, bet uztver situāciju:

- 1) ar redzi – [_{EKSPERIENSS} *Gastons* _{Nom}] [_{ieraudzēja} _{v3}] [_{PERCEPTS} *divdalīgu vingrošanas tērpu* _{Acc}],
- 2) ar dzirdi – [..] *jau pa gabalu* [_{EKSPERIENSS} *es* _{Nom}] [_{dzirdēju} _{v1}] [_{PERCEPTS} *nelabu rēkoņu* _{Acc}],
- 3) ar citām maņām – *Ai, kā* [_{EKSPERIENSS} *viņiem* _{Dat}] [_{garšo} _{v3}] [_{PERCEPTS} *orhideju lapiņas* _{Nom}]; [_{EKSPERIENSS} *Es* _{Nom}] [_{jutu} _{v1}] [_{PERCEPTS} *zemes drebēšanu un stipru vēja brāzmu* _{Acc}],
- 4) kā arī psiholoģiski – [_{EKSPERIENSS} *Viņi* _{Nom}] [_{aizmirsā} _{v3}] [_{SATURS} *visus sāpīgos triecienus* _{Acc}] – vai fiziski – *Arī* [_{EKSPERIENSS} *veselības ministram* _{Dat}] [_{sāp} _{v3}] [_{PACIENSS} *galva* _{Nom}]; [_{VIETA?} *padusēs* _{Loc}] [_{EKSPERIENSS} *tam* _{Dat}] [_{auga} _{v3}] [_{PACIENSS} *biezas kastaņbrūnas spalvas* _{Nom}].

Kā redzams, EKSPERIENSS latviešu valodas verba apkaimē parasti ir teikuma priekšmets vai determinants. EKSPERIENSAM nominatīvā ir saskatāmas paralēles ar AGENSU, savukārt datīvā – ar citām datīva semantiskajām lomām (sk. RECIPIENSS, BENEFICIENSS, ADRESĀTS). Lai pēc iespējas samazinātu subjektivitāti marķēšanas procesā, noder gan definētas dažādu semantisko lomu pazīmes, gan tā saucamie semantisko lomu testi. Piem., AGENSA nošķiršanā no TĒMAS vai EKSPERIENSA var tikt izmantots Reja Džeikendofa (*Ray Jackendoff*) piedāvātais AGENSA tests: ja uz darbību var attiecināt apstākļus *tīšām, speciāli* vai nolūka palīgteikumu, darbības veicējs ir AGENSS (Jackendoff 1972, 23).

PACIENSS ir situācijas dalībnieks, kas atrodas noteiktā stāvoklī vai apstākļos vai ir pakļauts stāvokļa / apstākļu maiņai (Van Valin, LaPolla [1997] 2004, 84), tātad PACIENSS ir tāds dalībnieks, kas tiek fiziski ietekmēts vai kura stāvoklis (bet ne atrašanās vieta) tiek aprakstīts, piem.:

(10) [_{PACIENSS} *Žurkas* _{Acc}] [_{ēd} _{v3}] [_{AGENSS} *ne tikai nabadzīgie iedzīvotāji, bet arī vjetnamieši* _{Nom}]; [_{AGENSS} *īpaši taktiskas aukles* _{Nom}] [_{lieto} _{v3}] [_{PACIENSS} *šo jauko apzīmējumu* _{Acc}]; [_{CĒLONIS} *oranžās pilsētas gaismas* _{Nom}] [_{zīmē} _{v3}] [_{PACIENSS} *sentimentālus rakstus* _{Acc}] [_{VIETA?} *sniegā* _{Loc}].

PACIENSS parasti izteikts ar tiešo papildinātāju akuzatīvā, tomēr latviešu valodas verbu aprakstā šī loma aplūkota kā diezgan vispārīgas nozīmes loma, kurā ietilpst arī daļa abstrakto vai nedzīvo teikuma priekšmetu, piem.:

- (11) [_{PACIENSS} *Laime*_{Nom}] [*ilgst*_{V3}] [_{LAIKS: ILGUMS} *tikai mirkli*_{Acc}]; [_{CĒLONIS? No} *spriedzes*_{NoGen}] [*plīst*_{V3}] [_{PACIENSS} *sažņaugtās glāzes*_{Nom}].

Kā PACIENSS tiek marķēts arī teikuma priekšmets, kas nav dzīva būtne, nominālos izteikumos, piem.:

- (12) [_{PACIENSS} *Tumsa*_{Nom}] [*kļūva*_{V3}] [_{PAZĪME} *divkārt biezāka*_{Nom}], [_{PACIENSS} *pirkstu kauliņi*_{Nom}] [*paliek*_{V3}] [_{PAZĪME} *balti*_{Nom}].

Izteikumos ar sastata izteicēju predikatīvs parasti tiek marķēts kā PAZĪME.

Par PACIENSA paveidu savā ziņā var uzskatīt semantiskās lomas TĒMU un SATURU, kas latviešu valodas verbu valences aprakstā analizētas kā atsevišķas semantiskās lomas. Ar TĒMU (nejaukt ar TEMATU (sk. tālāk)) verba apkaimes semantiskajā aprakstā saprot lietas, kas ir novietotas vai ir pakļautas vietas maiņai (Van Valin, LaPolla [1997] 2004, 85). Par TĒMU latviešu valodas verbu apkaimē uzskatīts dalībnieks, kas darbības laikā kustas vai kura atrašanās vieta tiek raksturota. TĒMA var būt gan teikuma priekšmets, piem., [_{AVOTS} *no jumtiem*_{NoDat}] [*krita*_{V3}] [_{TĒMA} *izpūtēji un spaiņi, malka un puķupodi*_{Nom}], gan tiešais papildinātājs, piem., [_{AGENSS} *Trusis*_{Nom}] [*noķer*_{V3}] [_{TĒMA} *granātu*_{Acc}]; [..] [_{AGENSS} *kas*_{Nom}] [*laulības gadadienā*] [*ved*_{V3}] [_{TĒMA} *sievu*_{Acc}] [_{MĒRKIS} *uz restorānu*_{UzAcc}]. TĒMA darbības iespaidā nemainās, tai nav savas teikšanas / gribas, tā neietekmē darbību, turklāt TĒMA var būt gan priekšmets ([_{RECIPIENSS} *Skola*_{Nom}] [*saņēma*_{V3}] [_{TĒMA} *afīšu*_{Acc}]), gan dzīva būtne ([_{AGENSS} *kāds*_{Nom}] [*noķer*_{V3}] [_{TĒMA} *vārnu vai vanagu*_{Acc}]), gan abstrakts jēdziens ([..] *līdz ar to arī* [*zuda*_{V3}] [_{TĒMA} *ilūzija*_{Nom}]).

TĒMA ir raksturīga pārvietošanās verbu semantiskā loma, toties SATURS ir domu izteikšanas (prāta darbības) verbu dalībnieks, kas norāda uz domas saturu, informāciju. SATURS var būt izteikts ne tikai ar tiešo papildinātāju akuzatīvā, piem., [_{AGENSS} *Tēvs*_{Nom}] *kādu brīdi* [*apsvēra*_{V3}] [_{SATURS} *Ievas teikto*_{Acc}], bet arī ar nenoteiksmi jeb sekundāri predikatīvu komponentu, piem., *Atbraukušos* [_{AGENSS} *Sandra*_{Nom}] [*sola*_{V3}] [_{SATURS} *pacienāt ar dažādām zāļu tējām*_{Inp}], objekta palīgteikumu vai tiešo runu (abi marķēti kā S), piem., [_{EKSPERIENSS} *ikviens*_{Nom}] [*saprot*_{V3}] [_{SATURS} *kad par viņu smejas*_S]; [_{SATURS} *Ko tik mazs dari?*_S] [*jautā*_{V3}] [_{AGENSS} *meitiņa*_{Nom}]. Informēšanas verbiem ir raksturīgas konstrukcijas, kur informācijas SATURS tieši netiek pausts, bet, izmantojot apstākļa vārdus *kā* un *tā*, tiek dota norāde uz kontekstu, piem.:

- (13) [_{SATURS} *Kā*_{Adv}] [*ziņoja*_{V3}] [_{AGENSS} *Moldovas drošības struktūras*_{Nom}] [..]; [_{SATURS} *tā*_{Adv}] [*apgalvo*_{V3}] [_{AGENSS} *daži orhidejmīļi*_{Nom}].

Informēšanas verbu apkaimē raksturīga arī semantiskā loma TEMATS, kas norāda, par ko tiek sniegta vai tiek iegūta informācija. Tas parasti tiek izteikts ar prievārdisku savienojumu (*prepPar*). TEMATS visbiežāk ir perifēra loma, tas parādās kopā ar SATURU, piem.:

- (14) [_{AGENSS} *Audzinātāja Lilita Krastiņa*_{Nom}] [_{TEMATS?} *par saviem audzēkņiem*_{ParDat}] [*teic*_{V3}]; [_{SATURS} *Mani matemātiķi ir ļoti spīlgas personības*_S]; [_{SATURS} *Ko*_{Acc}] [_{EKSPERIENSS} *tu*_{Nom}] [*zini*_{V2}] [_{TEMATS?} *par viņu*_{ParAcc}], *mamm?*

Tomēr ir verbi, kuru apkaimē tiek minēts tikai TEMATS, kas kļūst par centrālo lomu, piem.:

- (15) [_{AGENSS} Dievs_{Nom}] [_{paziņoja}_{V3}] [_{ADRESĀTS} Velnam_{Dat}] [_{TEMATS} par Skuiviņu_{ParAcc}];
 [_{AGENSS} Gunārs_{Nom}] [_{stāsta}_{V3}] [_{TEMATS} par kartupeļiem_{ParDat}].

Turklāt TEMATU ne vienmēr skaidri var nošķirt no SATURA, tādēļ bieži latviešu valodas verbu valences marķēšanā tiek izmantots formālais kritērijs – TEMATS ir izteikts ar prievārdisku savienojumu.

PERCEPTS – dalībnieks, kas tiek uztverts vai izjūsts, piem., Arī [_{PERCEPTS} četrkājainos saimniecības locekļus_{Acc}] [_{AGENSS} viņš_{Nom}] [_{aplūko}_{V3}] tikai pa logiem, arī EKSPERIENSA informācijas avots, piem., [_{EKSPERIENSS} Eleonora un Emma_{Nom}] [_{dzirdēja}_{V3}] [_{PERCEPTS} strupu troksni un apslāpētu vaidu_{Acc}]. PERCEPTU no SATURA nošķir tas, ka SATURS galvenokārt ir informācija, bet PERCEPTS – drīzāk fizisks stimulns.

Ir vairākas semantiskās lomas, kuras parasti tiek izteiktas ar papildinātāju datīvā un kuras reizēm ir grūti nošķirt – ADRESĀTS, BENEFICIENSS un RECIPIENSS. ADRESĀTS ir dalībnieks, kam tiek sniegta informācija, piem.:

- (16) [...] kā [_{ADRESĀTS} man_{Dat}] [_{skaidro}_{V3}] [_{AGENSS} fanātiķi_{Nom}]; [_{atklāj}_{V3}]
 [_{ADRESĀTS} Florencei_{Dat}] [_{SATURS} šo noslēpumu_{Acc}].

Atsevišķu verbu apkaimē ADRESĀTS iespējams arī akuzatīvā, piem., Edgar... [_{AGENSS} es_{Nom}] [_{ADRESĀTS} tevi_{Acc}] [_{lūdz}_{V1}]. Tikai akuzatīvā ADRESĀTS ir verba informēt apkaimē, piem., [_{AGENSS} tā_{Nom}] iepriekš rakstveidā [_{informē}_{V3}] [_{TEMATS} par to_{ParAcc}] [_{ADRESĀTS} Baznīcas galvu_{Acc}].

BENEFICIENSS ir dalībnieks, kura labā (vai otrādi) tiek veikta darbība, piem., [_{AGENSS} Marija_{Nom}] [_{vārīja}_{V3}] [_{BENEFICIENSS} dēlam_{Dat}] [_{PACIENSS} tējas_{Acc}]. Tā kā šī brīža verbu valences marķētāja versijā nav nošķirta semantiskā loma dalībniekiem, kam kaut kas pieder, par BENEFICIENSU uzskatīts arī tas situācijas dalībnieks, kam kaut kas pieder vai nepieder un kas parasti izteikts ar determinantu datīvā, piem.:

- (17) [_{BENEFICIENSS} Man_{Dat}] [_{pieder}_{V3}] arī [_{PACIENSS} izstādē redzētās krūzītes_{Nom}];
 [_{PACIENSS} Divasu cirvja_{Gen}] [_{BENEFICIENSS} viņa saimei_{Dat}] [_{nebija}_{V3}].

BENEFICIENSAM līdzīgs ir RECIPIENSS, reizēm šīs semantiskās lomas netiek šķirtas (sk., piem., Mustajoki 2004, 173). Latviešu valodas verbu aprakstā par RECIPIENSU uzskatīts dalībnieks, kas kaut ko saņem, kura īpašumā kaut kas nonāk, piem.:

- (18) [_{AGENSS} Gastons_{No}] Atsevišķu verbu apkaimē ir grūtības nošķirt RECIPIENSU un ADRESĀTU. RECIPIENSS, nevis ADRESĀTS marķēts verba iesniegt apkaimē, piem.:

- (19) [_{AGENSS} bērnodārzu vadītāji_{Nom}] [_{iesniedz}_{V3}] [_{RECIPIENSS} Izglītības pārvaldei_{Dat}]
 [_{TEMA} savus plānus_{Acc}].

Lai arī šai semantiskajai lomai ļoti būtiska ir informācijas sniegšana (kā ADRESĀTAM), tomēr jāatzīst, ka parasti verba *iesniegt* apkaimē sastopams konkrēts, fizisks informācijas nesējs – vēstule, iesniegums, dokuments utt.

INSTRUMENTS ir rīks, kas AGENSAM (tas teikumā var būt un var nebūt minēts) palīdz veikt darbību un darbības rezultātā saglabājas jeb neiztērējas, parasti izteikts ar prievārdisku savienojumu un ir perifērs (par INSTRUMENTU, kas izteikts ar nominatīvu, sk. iepriekš), piem.:

- (20) [_{SATURS} *Auklu galu nostiprinājumu*_{Acc}] [_{apliecina}_{v3}] [_{INSTRUMENTS?} *ar dzimtsarakstu nodaļas zīmogu*_{ArAcc}]; [_{AGENSS} *Gustavs*_{Nom}] [_{zīmēja}_{v3}]
 [_{PACIENSS} *markas*_{Acc}] [_{INSTRUMENTS?} *ar pildspalvu*_{ArAcc}].

No INSTRUMENTA ir nošķirts situācijas dalībnieks – LĪDZEKLIS, kas tiek izmantots darbības veikšanai, bet atšķirībā no INSTRUMENTA darbības gaitā tiek tērēts vai iztērēts, piem.:

- (21) [_{AGENSS} *Vīnš*_{Nom}] *rūpīgi* [_{izmazgāja}_{v3}] [_{PACIENSS} *to*_{Acc}] [_{LĪDZEKLIS?} *ar ziepēm*_{ArDat}];
 [_{NOLŪKS?} *ēdiena gatavošanai*_{Dat}] [_{izmanto}_{v2}] [_{LĪDZEKLIS} *sarkanos produktus*_{Acc}].

Tā kā LĪDZEKLIM raksturīgi, ka tas vai tā daļa pēc darbības veikšanas vairs nepaliek AGENSA rīcībā, arī nauda dažādās pārdošanas situācijās tiek uzskatīta par LĪDZEKLI, piem.:

- (22) *Vēlāk* [_{AGENSS} *vecāki*_{Nom}] [_{LĪDZEKLIS} *par nopelnīto naudu*_{ParDat}] [_{nopirka}_{v3}]
 [_{TĒMA} *dzīvokli*_{Acc}].

Adverbiālās semantiskās lomas latviešu valodā gramatiski izteiktas daudzveidīgi – ar prievārdiskiem savienojumiem, lokatīvu, adverbiem, atsevišķos gadījumos arī ar akuzatīvu. Pārvietošanās vārdiem raksturīgas dažādas lokālas nozīmes semantiskās lomas, kas var būt gan centrālas, gan perifēras. Piem., pārvietošanās vai kustības sākuma punkts (arī pārnestā nozīmē) jeb AVOTS un pārvietošanās beigu punkts jeb MĒRĶIS: [_{AGENSS} *Biruta*_{Nom}] [_{AVOTS} *no Losandželosas*_{NoGen}] [_{lidos}_{v3}] [_{MĒRĶIS} *uz Ņujorku*_{UzAcc}]. Ne vienmēr ir skaidri nošķirams CEĻŠ jeb posms starp pārvietošanās sākuma un beigu punktu (_{AGENSS} *Mihaels*_{Nom}] [_{aiziet}_{v3}] [_{CEĻŠ} *starp plūmju kokiem*_{StarpDat}], VIRZIENS (_{AGENSS} *tu*_{Nom}] [_{izej}_{v2}] [_{VIRZIENS} *laukā*_{Loc}]) un VIETA (_{AGENSS} *es*_{Nom}] [_{LAIKS: ILGUMS?} *nedēļu*_{Acc}] [_{slēpošu}_{v1}] [_{VIETA?} *Tērvetē*_{Loc}]) (par to sk. Nešpore 2010, 192–193). Citas adverbiālās semantiskās lomas, kas visbiežāk ir perifēras (sk. Nešpore 2012, 188), ir LAIKS, NOLŪKS jeb sasniedzamais rezultāts (_{LAIKS?} *Dažkārt*_{Adv}] [_{KOAGENSS?} *kopā ar draugiem*_{ArDat}] [_{brauc}_{v3}] [_{NOLŪKS?} *makšķerēt*_{Inf}]), VEIDS (_{AGENSS} *Vīnš*_{Nom}] [_{brauca}_{v3}] aizvien [_{VEIDS?} *ātrāk*_{Adv}]), kā arī CĒLONIS – notikums vai apstākļi, kas izraisa darbību (_{Sāp}_{v3}] [_{PACIENSS} *ausis*_{Nom}] [_{CĒLONIS?} *no nepārtrauktās ūdeņu šalkas*_{NoGen}]).

Secinājumi

Kā redzams, semantisko lomu kopums, kas izveidojies, marķējot konkrētus tekstus, ir diezgan plašs un nevienmērīgs, tomēr marķēšanas gaitā tas tiek

papildināts un precizēts, piem., vēl tiek diskutēts par tādām semantiskajām lomām kā JOMA, REZULTĀTS, KOMPARATĪVS. Tāpat aktuāls ir jautājums par to, vai teikuma priekšmets pie atsevišķiem vārdiem tiešām marķējams kā INSTRUMENTS, CĒLONIS, LĪDZEKLIS, PERCEPTS utt., varbūt būtu lietderīgi šādām semantiskajām lomām atstāt tikai atkarīgos locījumus. Tomēr, tā kā semantiskā loma AGENSS aprakstītajā pieejā rezervēta tikai dzīvjiem darītājiem, šobrīd izvēle par labu minētajām semantiskajām lomām šķiet pieņemama.

Saīsinājumi

Nom	nominatīvs
Gen	ģenitīvs
Dat	datīvs
Acc	akuzatīvs
Loc	lokatīvs
S	predikatīva vienība
Inf	nenoteiksme
Adv	apstākļa vārds
noz.	nozīme

Avoti

1. Latviešu valodas verbu valences datubāze. Pieejams: <http://www.tezaurs.lv/valence/preview/>
2. FrameNet. Available: <https://framenet.icsi.berkeley.edu/fndrupal/home>
3. Vallex – Valency Lexicon of Czech Verbs. Available: <http://ufal.mff.cuni.cz/vallex/2.5/doc/home.html>

Literatūra

1. Fillmore, Charles J. 1968. *The Case for Case*. Bach Emmon, Harms Robert T. (Eds.). Universals in Linguistics Theory. London: Holt, Rinehart and Winston, 1–88.
2. Givón, Talmy. 2001. *Syntax*. Vol. 1. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
3. Hajičová, Eva. 1993. *Issues of Sentence Structure and Discourse Patterns*. Praha: Charles University.
4. Jackendoff, Ray. 1972. *Semantic Interpretation in Generative Grammar*. Cambridge, MA: MIT Press.
5. Lokmane, Ilze. 2004. Valence un sintaktiskais obligātums. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*, 8. Liepāja: LiePa, 268–275.
6. Mustajoki, Arto. 2006. *Teorija funkcial'nogo sintaksisa*. Moskva: Jazyki slavjanskoj kul'tury.
7. Nešpore, Gunta. 2010. Pārvietošanās verbu apkaimi raksturojošo semantisko lomu tipoloģija un to nošķiršanas problēmas. *Vārds un tā pētīšanas aspekti: rakstu krājums*, 14 (1). Liepāja: LiePA, 19–196.

8. Nešpore, Gunta. 2012. Perifērās semantiskās lomas teikumos ar pārvietošanās vārdiem. *Vārds un tā pētīšanas aspekti: rakstu krājums*, 16 (1). Liepāja: LiePA, 187–197.
9. Nešpore, Gunta, Saulīte, Baiba. 2013. Latviešu valodas verbu valences marķēšana. *Valoda: nozīme un forma. 3. Teorija un metodoloģija latviešu valodniecībā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 97–106.
10. Nešpore, Gunta, Saulīte, Baiba, Grūzītis, Normunds, Garkāje, Ginta. 2012. Towards a Latvian Valency Lexicon. *Human Language Technologies – The Baltic Perspective. Proceedings of the Fifth International Conference Baltic HLT 2012. Vol. 247*. Arvi Tavast et al. (Eds.). Amsterdam, Berlin, Tokyo, Washington, DC: IOS Press, 154–161.
11. Ruppenhofer, J., Ellsworth, M., Petruck, M. R. L., Johnson, C. R., Scheffczyk, J. 2006. *FrameNet II: Extended Theory and Practice*. Available: <http://framenet.icsi.berkeley.edu/book/book.pdf>
12. Saeed, John I. 2003. *Semantics*. 2nd edition. Blackwell Publishing.
13. Sližienė, Nijolė. 1994. *Lietuvių kalbos veiksmažodžių junglumo žodynas*. T. 1: A–M. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
14. Sližienė, Nijolė. 2004. *Lietuvių kalbos veiksmažodžių junglumo žodynas*. T. 2 (2): S–Ž. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
15. Van Valin, Robert D., LaPolla, Randy J. 2004. *Syntax. Structure, meaning and function*. Cambridge University Press.
16. Žabokrtský, Zdeněk. 2005. *Valency Lexicon of Czech Verbs*. PhD thesis. Charles University, Prague.

Summary

The paper deals with the set of the semantic roles used in annotation of the valency of Latvian verbs. It describes the granularity of roles, i.e., how fine-grained or coarse-grained semantic roles are chosen and which grammatical forms correspond to semantic roles in Latvian. The set of the semantic roles has been developed taking into account several approaches to case grammar and verb valency (Fillmore, 1968; Hajičová, 1993; Sližienė 1994, 2004; Van Valin, LaPolla 2004; Mustajoki, 2006). However, semantic roles are chosen and classified also according to the text corpora used in annotation. The main focus in the paper is the most important (mainly core) semantic roles – AGENT, PATIENT, EXPERIENCER etc. The description of each semantic role includes the information about its grammatical form. Semantic roles with adverbial meaning and the problem of core and peripheral semantic roles are just outlined. This article reflects the current state of the database of the valency of Latvian verbs and the set of the semantic roles which can be changed.

Deminutīvu darināšana un lietvārdu deklinācijas *Derivation of diminutives and nouns declensions*

Inta Urbanoviča

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte
Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra
Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050
E-pasts: inta.urbanovica@lu.lv

Rakstā ir pievērsta uzmanība deminutīvu darināšanai no valodas kultūras viedokļa. Literārās valodas normas nosaka, ka deminutīvi katrā deklinācijā tiek darināti ar noteiktām izskaņām, un deminutīva darināšanas procesā nav vēlams mainīt motivētārvārdam raksturīgo deklināciju, ja vien tas nav sistēmiski nosacīts. Mūsdienu literārajā valodā ļoti produktīvi ir divi deminutīvu piedēkļi – *-iņ-* un *-īt-*, un abu piedēkļu izplatības dēļ valodas praksē ir sastopami neregulāri atvasinājumi. Daži neregulārie deminutīvi ir pārņēmuši regulāro atvasinājumu funkcijas, savukārt citi var būt lietoti stilistiskā nolūkā, lai īpaši izceltu deminutīva konotatīvo papildinformāciju kontekstā. Vairāki neregulārie deminutīvi ir kļuvuši par terminoloģijas sastāvdaļu. Tikai tie neregulārie deminutīvi, kuru lietojums nav nedz semantiski, nedz stilistiski nosacīts, ir uzskatāmi par nevēlamiem atvasinājumiem latviešu literārajā valodā.

Atslēgvārdi: deklinācija, deminutīvs, neregulārs atvasinājums, valodas kultūra.

Latviešu valodā – gan izloksnēs, gan normētajā valodā, gan folklorā, gan daiļliteratūrā – deminutīvu lietojums ir izplatīta parādība. Deminutīvu atvasināšanai parasti tiek izmantoti piedēkļi – mūsdienu literārajā valodā funkcionē tikai daži produktīvi deminutīvpiedēkļi, bet izlokšņu materiāli liecina par lielu šo vārddarināšanas formantu bagātību. Latviešu valodniecībā ir definēts, ka **deminutīvs** ir atvasinājums, kas apzīmē kaut ko mazu vai mazāku salīdzinājumā ar motivētārvārda nosaukto reāliju, un tas var izteikt pozitīvu vai negatīvu emocionālo attieksmi, piem., *meitiņa*, *dēliņš* un *deputātiņš*, *priekšnieķelis* (VPSV 2007, 82–83). Paralēli terminam *deminutīvs* ir sastopams arī vārdu savienojums *pamazināmais vārds* (par terminu vēsturi plašāk sk. Veidenberga 2013). Latviešu valodā deminutīvpiedēkļi galvenokārt tiek izmantoti nomena – substantīvu un adjektīvu – vārddarināšanā, kaut gan ir sastopami arī citu vārdšķiru deminutīvu atvasinājumi:

- (1) *Viņš tumsā attaisa lēniņām logu, nolien zemē ..* (K)
- (2) *Labiņi, pastāstīšu ar ..* (K)

Rakstā pievērsta uzmanība substantīvu deminutīvu darināšanai, jo šis jautājums ir aktuāls valodas praksē valodas kultūras aspektā.

Deminutīva galvenā funkcija ir nosaukt kāda priekšmeta vai parādības reālu pamazinājumu, tomēr bieži var vērot, ka kontekstā deminutīvam piemīt arī konotatīva nozīme. Aktīvi funkcionējošajiem latviešu valodas deminutīviem raksturīgs tas, ka viens derivāts kontekstā var apvienot vairākas semantiskās nianšes – pamazinājuma, mīļuma, maiguma, žēluma u. tml. nokrāsu (Vulāne 2013, 225; Kalnača 2014). Ilustrācijai daži piemēri. Interneta ziņu portālā *Kasjauns.lv* 2013. gada 17. decembrī publicēta informācija par pasaulē mazāko cilvēku, un raksta nosaukumā izmantots deminutīvs *cilvēciņš*:

- (3) *73 gadus vecs vīrietis mazuļa augumā. Atrasts patiešām visīsākais cilvēciņš pasaulē. (Kasjauns)*

No vienas puses, runa ir par mazāko cilvēku pasaulē, tātad deminutīva nozīme norāda uz reālu pamazinājumu, tomēr, no otras puses, šis deminutīvs liecina arī par žēlumu, līdzcietību, ko uzskatāmi demonstrē rakstam pievienotais komentārs:

- (4) ??? 17.12.2013.

Kājas nevajag mērīt?

:(17.12.2013.

vinjam jau viņas „nedarbojas” .. nelaimīgs cilveecinjsw:(:((Kasjauns)

Vēl viens piemērs – kāda māmiņa interneta portālā *mamamuntetiem.lv* raksta par sava bērna dzimšanu:

- (5) *Man taisīja ķeizargrieziņa operāciju, un piedzima puisītis – 1,790 kg smags un 47 cm garš. Mūsu slimnīcā tik mazus bērniņus netur, tāpēc viņu pārveda uz 200 km attālo Valmieras slimnīcu. Tur dēliņam bija jāguļ pieslēgtam pie skābekļa un citiem medicīniskiem aparātiem, viņu, protams, baroja caur zondi. Es pati pie viņa varēju aizbraukt pēc nedēļas. Tāds maziņš, visādu vadu apņemts – tādu es viņu ieraudzīju pirmo reizi. Tā sākās mūsu abu cīņa par viņa dzīvībiņu. Es slaucu pienu, nesu māsiņām, viņas baroja, bet es stāvēju blakus. Pēc trim dienām mūs salika kopā vienā istabiņā, un es sāku darīt visu pati – barošanu, svēršanu un visu pārējo apkopi. (mamamuntetiem)*

Arī šajā piemērā reāla pamazinājuma nozīme ir cieši savijusies ar sirsnības, žēluma, maiguma nozīmi, un tās kontekstā nav šķiramas. Trešajā ilustratīvajā piemērā – citātā no žurnāla *Patiesā Dzīve* – paralēli reāla pamazinājuma nozīmei var identificēt gan sirsnības emocionālo papildkomponentu, gan arī sarunvalodas stilistisko papildkomponentu, kas norāda uz familiaritāti:

- (6) *.. atceros savu paziņu, kuras dēlēnam vienā austiņā ir... caurumiņš. Tas ir – aizaudzis caurumiņš. Sīka, asa, ļoti konkrēta ādas iedobīte, it kā pirms kāda laika viņam tur bijis auskariņš. (Patiesā Dzīve, 05.2007.)*

Deminutīvu izmantošana var norādīt uz teksta stilistisko ierobežojumu, jo tiem bieži vien piemīt sarunvalodas papildkomponents. Deminutīvu lietošana ir tipiska sarunvalodas stila pazīme (Rozenbergs 1995, 97; Kvašīte 2013, 188). Arī jauniešu slengā tiek izmantoti deminutīvpiedēkļi, lai padarītu valodu emocionālāku

un pieskaņotos slenga tradīcijām, piem., *tusiņš* ‘izklaides pasākums’, *dišuks* ‘diskotēka’, *učuks* ‘skolotājs’, *telluks* ‘televizors’ (Ernstsons, Tidriķe 2006, 36).

Latviešu valodā ir vērojama arī pretēja parādība – deminutīvpiedēkļu atvasinājumi tiek lietoti bez deminutīviem raksturīgās semantikas. Laika gaitā vispārlietojamā valodā ir nostiprinājušies vārdi, kam nav deminutīva nozīmes, piem., *tauriņš*, *tēviņš*, *pludiņš*, *šāviņš* u. tml., latviešu valodā ir daudz onīmu ar deminutīvpiedēkļiem bez deminutīva nozīmes, piem., mājvārdi *Kalniņi*, *Bērziņi* u. c.; uzvārdi *Ezeriņš*, *Kaktiņš*, *Laiviņš* (par to sk. MLLVG 1959, 120–121; Vulāne 2013, 227). Deminutīvpiedēkļu atvasinājumi tiek izmantoti arī terminoloģijā, piem., *āboliņš*, *bultiņa*, *cilpiņa*, *laiviņas*, *tapiņa*, *aplītis*, *caurulīte plāksnīte*, *zīlīte* (Skujiņa 1976, 113). Termina funkcijā pamazinājuma nozīme šiem darinājumiem neutralizējusies, un atvasinājums tiek izmantots galvenokārt kā jēdzienu diferencētājs (Skujiņa 2002, 85).

Deminutīvi ļoti plaši ir izmantoti latviešu tautasdziesmās, un Arturs Ozols par to lietojumu raksta: „Pamazināmo vārdu jeb deminutīvu ārkārtīgi plašo izlietojumu tautasdziesmās nosaka pantmēra prasības pēc vārdiem, kas palīdzētu noteiktā zilbju skaita ziņā papildīt dipodiju. Deminutīvi noderīgi ar to, ka tie vienmēr vismaz par vienu zilbi garāki nekā attiecīgie pamatvārdi. Tādā kārtā deminutīvu izvēli tautasdziesmās nosaka vispirms nevis deminutīvu nozīme, bet forma. Deminutīvs tautasdziesmās kā stila līdzeklis kalpo galvenokārt pantmēra vajadzībām un nevis emocionāla satura izteiksmē, nevis mīlinājuma nokrāsas piešķiršanai ar pamazinājuma formu izteiktajam vārdam. Tāpēc klasiskajās tautasdziesmās, kur uz to dziesmas idejiskais saturs nespiež, deminutīvs uztverams bez deminutīva nozīmes.” (Ozols 1993, 31)¹

Latviešu valodā deminutīvu atvasināšanas un semantikas jautājums tradicionāli tiek iekļauts gramatikās. Pirmais pārskats par deminutīviem un to atvasināšanu ir atrodams jau 17. gs. publicētajā Heinriha Ādolphiņa (*Henrico Adolphi*) gramatikā *Ersten Versuch einer kurz=verfesseten Anleitung zur Lettischen Sprache* .. (Adolphi 1685), kurā ir iekļauta īpaša nodaļa par deminutīviem. Rūdolfs Grabis norāda, ka Ādolphiņa gramatikā jau skaidri ir nošķirts, ar kādām izskaņām darina deminutīvus no katras celmu grupas, turklāt ir minētas arī biežāk sastopamās deminutīvu nozīmes – mīlinājuma nozīme, cieņas izrādīšanas nozīme, nievīga nozīme (Grabis 1955, 111).

20. gs. 30. gados Jānis Endzelīns savā darbā *Latviešu valodas skaņas un formas* (Endzelīns 1938) min šādus lietvārdu deminutīvu piedēkļus, kas vēl ir produktīvi: *-en-* (*meitene*, *gultene*, *ķēvene*), *-ēn-* (*dēlēns*, *meitēns*, *vērsēns*), *-in-* (*kuocins*, *māsina*), *-iņ-* (*galdiņš*, *maliņa*), *-el-* (*draugelis*, *ruoķele*), *-ul-* (*kazulis*, *Annulis*), *-ik-* (*Annika*), *-iķ-* (*Anniķis*, *Emmiķis*), *-uk-* (*bērņuks*, *večuks*), *-āk-* // *-ēk-* (*bērņāks* // *bērņēks*), *-niek-* (*vucinieks*, *Mildenieks*), *-už-* (*Annuža*), *-ut-* (*Marute*, *alutiņš*), *-ūt-* (*brālītis*, *saulīte*) (sk. Endzelīns 1938, 74–101). Vairāku deminutīvpiedēkļu aprakstā J. Endzelīns norāda, ka tie ir sastopami tikai noteiktās izloksnēs, resp., to lietojums ir teritoriāli ierobežots, vai arī aktuālajā lietojumā tie ir zaudējuši deminutīva semantiku, resp., nav uzskatāmi par deminutīviem no nozīmes viedokļa.

¹ Te un turpmāk oriģinālu citātos nav ievērots tekstu autoru lietotais tehniskais izcēlums.

Līdz šim plašāko pētījumu par deminutīviem, to darināšanas īpatnībām un lietojumu – *Diminutive im Lettischen* (Rūķe-Draviņa 1959) – ir izstrādājusi Velta Rūķe-Draviņa. Viņas pētījumā ir piedāvāts plašs pārskats par latviešu valodas deminutīvu izskaņām, kas lietotas gan folklorā, gan dialektos un sociolektos, gan daiļliteratūrā. V. Rūķe-Draviņa ir aplūkojusi vairākus desmitus deminutīvu izskaņu un to variantu visu vārdšķiru kontekstā: *-iņš, -iņa, -tiņš, -tiņa, -stiņš, -stiņa, -niņš, -niņa, -sniņš, -sniņa, -īns, -īna, -tīns, -tīna, -snīns, -snīna, -ins, -ina, -inīs, -ine, -iens, -eņš, -eņa, -teņš, -teņa, -sneņš, -sneņa, -enis, -ene, -tene, -ēns, -ēna, -tēns, -tēna, -snēns, -snēna, -āns, -ana, -ītis, -īte, -ete, -tītis, -tīte, -nītis, -utis, -ute, -uta, -atis, -āte, -ata, -elis, -ele, -telis, -tele, -ēlis, -ēle, -ulis, -ule, -uļa, -ala, -aļa, -uks, -uka, -ucis, -udzis, -āks, -āka, -aks, -ēks, -ika, -īca, -iķis, -uška, -ušķis, -auska, -auskis, -ka, -nieks, -nīca, -iņks, -eņks, -iņka, -eņka, -uža, -aža, -eža, -ežis, -ešs, -ēšs, -īšs, -iešs*.

Nākamais nozīmīgais pētījums, kurā ir aprakstīti deminutīvi, ir *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika* (MLLVG 1959). Šajā darbā ir aplūkotas tikai produktīvās deminutīvu izskaņas, kas uzskatāmas par latviešu literārās valodas vārddarināšanas elementiem: *-elis, -ele (maišelis, mājēle), -ene (meitene), -ēns (puisēns, telēns, baļķēns), -iņš, -iņa (celiņš, grāmatiņa, siltumiņš), -ītis, -īte (brālītis, lācītis, maizīte), -sniņa (naksniņa), -tiņš, -tiņa (ūdentīņš, uguntiņa), -ulis, -ule (cibulis, Annule)* (sk. MLLVG 1959, 174). 20. gs. 90. gados publicētajā Brigitas Ceplītes un Laimdota Ceplīša *Latviešu valodas praktiskajā gramatikā* (Ceplīte, Ceplītis 1997) ir fiksētas tās pašas izskaņas, izņemot mazproduktīvās *-ulis, -ule* (sk. Ceplītis, Ceplīte 1997, 29–30). Nelielas atšķirības ir vērojamas Vilmas Kalmes un Guntas Smiltnieces grāmatā *Latviešu literārās valodas vārddarināšana un morfoloģija. Lokāmās vārdšķiras* (Kalme, Smiltiece 2001), kurā fiksēti šādi deminutīvpiedēkļi: *-el-, -ēn-, -iņ-, -īt-, -sniņ-, -tiņ-, -uk-* (sk. Kalme, Smiltiece, 2001, 76). *Valodniecības pamatterminu skaidrojošajā vārdnīcā* (VPSV 2007) ir minēti pieci produktīvākie deminutīvpiedēkļi *-iņ-, -īt-, -el-, -ēn-, -uk-* (sk. VPSV 2007, 83), savukārt *Latviešu valodas gramatikā* plašāk ir aprakstīti deminutīvpiedēkļi *-iņ-, -īt-, -el-, -ēn-, -uk-, -ul-* (sk. Vulāne 2013, 220–242).

Pēc visu iepriekš minēto deminutīvu aprakstu pārskata var secināt, ka 20. gs. literārās valodas ietekmē produktīvo deminutīvu piedēkļu skaits ir samazinājies. Mūsdienu latviešu literārajā valodā lietvārdu deminutīvu atvasināšanā galvenokārt tiek izmantoti piedēkļi *-iņ-* un *-īt-*, kas ir vienlīdz produktīvi gan sieviešu dzimtes, gan vīriešu dzimtes atvasinājumos. Šo piedēkļu atvasinājumus motivē atšķirīgu deklināciju lietvārdi. Literārās valodas normas nosaka, ka deminutīvi katrā deklinācijā tiek darināti ar noteiktām izskaņām, un deminutīva darināšanas procesā nav vēlams mainīt piederību pie deklinācijas, ja vien tas nav sistēmiski nosacīts. Deminutīvus ar *-iņ-* motivē pirmās, trešās, ceturtais un sestās deklinācijas lietvārdi (Vulāne 2013, 228; sk. arī Kalnača 2014), piem., *dēls : dēl-iņ-š, tirgus : tirdz-iņ-š, māsa : mās-iņ-a, valsts : valst-iņ-a*. Trešās un sestās deklinācijas lietvārdu skaits mūsdienu valodā gandrīz nemaz nepaplašinās, savukārt pirmās un ceturtais deklinācijas lietvārdi ar šo deminutīvpiedēkli ir ļoti izplatīta parādība. Raksturīga īpatnība ir tā, ka trešās un sestās deklinācijas lietvārdu motivētajos atvasinājumos bieži vien tiek lietoti paplašināti alomorfi *-iņ- / -tiņ-, -sniņ-* (par paplašinātiem alomorfiem sk. Kalnača 2004, 37–43). Daudziem lietvārdiem ar *-tiņš, -tiņa* mūsdienu latviešu valodā blakus pastāv atvasinājumi ar izskaņām *-iņš, -iņa,*

-ītis, -īte, piem., *kucēniņš, kamoliņš, ritenītis, rācenītis* u. c. (MLLVG 1959, 119). Deminutīvus ar *-īt-* motivē otrās un piektās deklinācijas lietvārdi (Vulāne 2013, 232; sk. arī Kalnača 2014), piem., *brālis : brāl-īt-is, egle : egl-īt-e*.

Valodas kultūras aspektā ir aktuāls deminutīvu darināšanas formālais aspekts, jo ir sastopami neregulāri deminutīvatvasinājumi, kas ir pretrunā ar literārās valodas normu. Valodas praksē ir fiksēti deminutīvi, kam pēc literārās normas prasībām būtu jābūt atvasinātiem ar piedēkli *-iņ-*, bet ūzusā tiek lietoti atvasinājumi ar *-īt-*, un tāpat ir sastopama arī pretēja parādība – pēc normas būtu jābūt deminutīvam ar piedēkli *-īt-*, bet praksē ir sastopams atvasinājums ar *-iņ-*. Deminutīvpiedēkļu *-iņ-* un *-īt-* paralēlums ir sastopams jau folkloras materiālos; iespējams, tas ir tāpēc, ka daļai lietvārdu bijušas vai joprojām ir vērojamas deklināciju svārstības (plašāk sk. Smiltnece 2002, 10–38):

<p>(7) <i>Lai es augu kā augdama,
Dziesmas mani pavadīja;
Man dziesmiņa palīdzēja
Grūtus darbus padarīt.</i>
(Latviešu tautasdziesmas 1955, 122)</p>	<p>(8) <i>Daiņodama es izgāju
Sava tēva tīrumā:
Šķīrās darbi, veicās darbi,
Man dziesmīte palīdzēja.</i>
(Latviešu tautasdziesmas 1955, 123)</p>
<p>(9) <i>Ar bitīti artu gāju,
Smilgas taisu lemestīņu.
Rīgas kungi garām gāja,
Kāds lopiņš tev arams?</i>
(Latviešu tautasdziesmas 1955, 150)</p>	<p>(10) <i>Ar bitīti artu gāju,
Smilgā šķēlu lemestīšus;
No baltā dāboliņa
Dzenaušķiņas darināju.</i>
(Latviešu tautasdziesmas 1955, 151)</p>
<p>(11) <i>Kaut būt' mana līgaviņa
Liela siena plāvējiņa,
Es izkaltu izkapītiņu
No veciem lemešiem.</i>
(Latviešu tautasdziesmas 1955, 122)</p>	<p>(12) <i>Ja tu, mana līgaviņa,
Šogad siena plāvējiņa,
Tad es kalšu izkapīti
No bitītes dzelonīņa,
No bitītes dukātiem.</i>
(Latviešu tautasdziesmas 1955, 202)</p>
<p>(13) <i>Es nevaru miglāi iet,
Ne dižāi rasiņāi:
Bītes svārku man svārciņi,
Dzelonītes vainadziņš.</i>
(Latviešu tautasdziesmas 1955, 382)</p>	

Latviešu literārajā valodā neregulāri atvasinājumi tiek uzskatīti par atkāpi no literārās valodas normas, un tāpēc šis jautājums regulāri tiek aplūkots valodas prakses materiālos. Tā, piem., norādes par deminutīvu neprecīzu darināšanu ir atrodamas J. Endzelīna latviešu valodas propedeitikas kursa lekciju materiālos, ko ir fiksējusi un publicējusi Rasma Grīse (Grīse 2010) – J. Endzelīns ir minējis, ka neprecīzi deminutīvi ir raksturīgi Rīgas žargonā (Grīse 2010, 44). *Mūsdienu*

latviešu literārās valodas gramatikā ir norādīts, ka literārajā valodā neiederas tādi neregulāri atvasinājumi kā *kaste : kastiņa, karte : kartiņa, plāksne : plāksniņa, zvaigzne : zvaigzniņa* (MLLVG 1959, 113). Jautājums par neregulāriem deminutīviem ir skatīts arī periodiskajā rakstu krājumā *Latviešu valodas kultūras jautājumi* (piem., Graudiņa 1973; Skujiņa 1976).

Kritiski neregulārus deminutīvu atvasinājumus ir vērtējusi Inta Freimane, norādot, ka valodas praksē pret neregulāriem deminutīviem nav izveidojusies nepieciešamā neiecietība, un tam cēlonis ir gan nezināšana, gan garīgs kūtrums neskaidrību likvidēšanā (Freimane 1993, 156). Arī terminoloģijā ir nostiprinājušies vairāki neregulāri deminutīvatvasinājumi, piem., *centrītis, mēnesītis, saitiņa, čaulīte*. Valentīna Skujiņa norāda, ka šādi neregulāri atvasinājumi uzskatāmi rāda terminoloģiskās nozīmes attālināšanos no pamazinājuma piedēkļu pamatnozīmes, jo tie neietver pamazinājuma nozīmi, bet gan nosauc pavisam citu objektu (Skujiņa 1976, 115–116; Skujiņa 2002, 86).

Valodā biežāk ir sastopami gadījumi, kad regulāra deminutīva ar piedēkli *-iņ-* vietā tiek izmantots **neregulārs deminutīvs ar piedēkli *-īt-***. Diezgan izplatīti ir neregulāri atvasinājumi no pirmās deklinācijas lietvārdiem, piem., *helikopters : helikopterītis, kamols : kamolītis, koridors : koridorītis, krokodils : krokodilītis, traktors : traktorītis, plūvurs : plūvurītis* u. c.:

- (14) .. mēs vadām **helikopterīti** pretī iznīcībai .. (K)
- (15) .. un bērni tad jau to viņas dejas **kamolīti** prata izritināt itin krāsainu. (K)
- (16) Tik jauki un skaisti kā tikko izplaukušī pavasara **pūpolīši**, katrs ar savu raksturu un vēlmi tikt mīlētam un aprūpētam. (Astes, 04.2013.)
- (17) Mazs **pūpolītis** brūna zara galā lai atgādina mums: tas tālais notikums ievadīja jaunu laikmetu, kuram piederam arī mēs, visi kristīgie. (Rēzeknes Vēstis, 03.2013.)
- (18) Doma bija uztaisīt kaut ko lētu .. un piemērotu mazam, garam **koridorītīm**. (K)
- (19) .. kad pie griestiem karājas **krokodilīši** un lellītes .. (K)
- (20) .. vientuļā māte ir, kā tautā mēdz teikt: „īsts **krokodilītis**”, un arī viņas dēls nav nekāds eņģelītis. (Rīgas Balss, 10.2002.)
- (21) Dievmāte bija redzama, lūdzoties baltā **plūvurītī** un baltu rožukroni rokās .. (K)
- (22) Nu nevar ar mazo **traktorīti** noņemt sniegu no ietvēm līdz gruntij. (K)
- (23) Visu apkopj ar pašu rokām un paštaisītu **traktorīti**, savukārt par lielo zemes darbu apdarīšanu maksā kaimiņam. (Neatkarīgās Tukuma Ziņas, 06.2004.)
- (24) Satikušies pieaugušie runājas, smejas, tikmēr mazie, aiz mammas garajiem brunčiem turoties, tiesā konfektes vai čipsus un **papīrītus** sviž uz „svešā” kapiņa, pie kura neviens nav atnācis. (Rēzeknes Vēstis, 09.2003.)
- (25) .. skola ar padziļinātu pop un rokāmūzikas apmācību, izdevusi pirmo mūzikas **žurnālīti**. (K)
- (26) Paņemu kādu tenku **žurnālīti** un kāru muti notiesāju liekās kalorijas. (Santa, 11.2010.)

(27) *Kā lasīju kādā žurnālītī, sievietei četrdesmit gadu vecumā jābūt gatavai cīņai ar vecumu. (Ieva, 09.2006.)*

I. Freimane norāda, ka neregulāri deminutīvi sastopami arī dažādos nosaukumos, piem., tautas lietišķās mākslas studija *Kamolītis*, deju kolektīvs *Kamolītis* (Freimane 1993, 156). Arī mūsdienās šī tendence turpinās, piem., Latvijas informācijas tehnoloģiju uzņēmuma *Lursoft* datubāzē ir fiksēti seši uzņēmumi ar nosaukumu *Kamolītis*, divi uzņēmumi – *Pūpolītis*, viens uzņēmums – *Pūpolīši* (*Lursoft*).

Neregulārs deminutīva atvasinājums var būt lietots stilistiskā nolūkā, lai kontekstā īpaši izceltu tam piešķirto papildinformāciju. Šādos gadījumos neregulārajam atvasinājumam biežāk ir raksturīga pejoratīva nozīme. Tā, piem., ar regulāro deminutīva atvasinājumu *žurnāliņš* var izteikt reālu pamazinājuma nozīmi vai pozitīvu emocionālo papildinformāciju, kā arī šādi var marķēt teksta sarunvalodas nokrāsu:

(28) *Pārējais viss OK. Jauks žurnāliņš. Tikko biju „Shell” stacijā Krasta ielā. NEXT ir plauktā. (K)*

(29) *Visi tiekam atzīmēti žurnāliņā, man tiek savākta pase līdz brīdim, kad domājam doties prom un samaksāt. (K)*

(30) *Matracis mīksts, žurnāliņi, smaržkociņi. Kino arī būs. (K)*

(31) *Cenšos sevi neierobežot ar kaut ko konkrētu. Mīļākā lasāmviela – Baikeru žurnāliņi, anatomijas mācībviela. (K)*

Savukārt ar neregulāro atvasinājumu *žurnālītis* var akcentēt pejoratīvo nozīmi, kas, izmantojot regulāru atvasinājumu, nebūtu tik labi uztverama:

(32) *Vakar dzeltenajā žurnālītī Pdž kārtējo reizi izķidāts kāds cilvēciņš .. (K)*

(26) *Paņemu kādu tenku žurnālītī un kāru muti notiesāju liekās kalorijas. (Santa, 11.2010.)*

Tomēr kopumā šāda tendence nav pārāk izplatīta, un ekscerpēto piemēru analīze liecina, ka neregulāri atvasinātajiem deminutīviem ir raksturīga tāda pati semantika un funkcijas kā regulārajiem atvasinājumiem, tātad lietojuma ziņā tie ir identiski, *helikopterītis // helikoteriņš, pūpolītis // pūpoliņš, koridorītis // koridoriņš, krokodilītis // krokodiliņš, traktorītis // traktoriņš*:

(14) *.. mēs vadām helikopterīti [// helikoteriņu] pretī iznīcībai .. (K)*

(16) *Tik jauki un skaisti kā tikko izplaukušī pavasara pūpolīši [// pūpoliņi], katrs ar savu raksturu un vēlmi tikt mīlētam un aprūpētam. (Astes, 04.2013.)*

(18) *Doma bija uztaisīt kaut ko lētu .. un piemērotu mazam, garam koridorītīm [// koridoriņam]. (K)*

(19) *.. kad pie griestiem karājas krokodilīši [// krokodiliņi] un lellītes .. (K)*

(22) *Nu nevar ar mazo **traktorīti** [// **traktoriņu**] noņemt sniegu no ietvēm līdz gruntij. (K)*

Neregulāri atvasinājumi ar deminutīvpiedēkli *-īt-* ir sastopami arī sieviešu dzimtē. Biežāk tie ir novērojami atvasinājumos no ceturtnās deklinācijas lietvārdiem, piem., *mamma* : *mammīte*, *dāma* : *dāmīte*, *mašīna* : *mašīnīte*, *zupa* : *zupīte*:

(33) *Ar bērnu kopā ir **mammīte**, atnāk tētis, vecvecāki. (Diena, 10.2002.)*

(34) *Ja mazā **dāmīte** izkrāšņojusies, rūpīgāk jādomā, kā šo kosmētikas kārtu notīrīt. (K)*

(35) *Kantainim tomēr izdevās atklāt mazās apvidus **mašīnītes** radurakstus. (K)*

(36) *Maza, maza **lidmašīnīte** ar maziem, maziem reaktīvajiem dzinējiniem ved mazu, mazu, patiesībā ne tik mazu, cilvēciņu. (K)*

(37) *Stāsta, ka savulaik „Empire State Building” ēkā ap 40. stāvu ietriekusies kāda sporta **lidmašīnīte** un lifts ar cilvēkiem nokritis no minētā stāva līdz pašai apakšai, tomēr cilvēki nav nopietni cietuši. (Neatkarīgā Rīta Avīze, 10.2002.)*

(38) *Pēc tam, ievērojusi suņus, viņa paiet maliņā, lai no tīkliņa izvilktu kārtīgā maisiņā pirms brīža iesvērtus kauliņus, kuri, iespējams, bija pirkti pašas **zupītei** .. (Patiesā Dzīve, 12.2006.)*

Šādu neregulāru atvasinājumu nav daudz, un tie, kas ir stabilizējušies valodas praksē (*mašīnīte*, *dāmīte*, *mammīte* u. tml.), iespējams, tiek izmantoti pat biežāk nekā regulārie atvasinājumi. Tā, piem., *Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusā* ir fiksēts viens vārdformas *dāmiņa* lietojums, un 39 vārdformas *dāmīte* lietojumi (K); viens lietojums vārdformai *mašīniņa* un 88 lietojumi vārdformai *mašīnīte* (K). Neregulārajiem ceturtnās deklinācijas deminutīvātvasinājumiem nav raksturīga īpaša stilistiskā konotācija, kas atšķirtos no regulārā atvasinājuma. Piem., ja salīdzina deminutīvu *zupiņa* // *zupīte* kontekstuālo lietojumu, jāatzīst, ka abi deminutīvi funkcionē identiski:

(39) *.. pirts slotas smērē vēl ar brūno **zupīti**, kuru dabon, sadedzinot baltu papīru uz balta šķīvja. (K)*

(40) *Telts uzcelta. Iekārtojamijs tajā, ēdam **zupīti**. Pie tās tiek celti Remja un Anitas gatavotie pēc īpašas receptes sausiņi. (K)*

(41) *.. pilnai laimei vēl prasās arī zivju **zupīte** pēc copes. (K)*

(42) *Es gan neesmu liela pavāre, bet šo **zupiņu** pat es pratu pagatavot un bija tiešām garda. (K)*

(43) *Tāda **zupiņa** ārstē arī tulznas un sacietējumus uz rokām un kājām. (K)*

(44) *Vakar pagatavoju **zupiņu** un pilnīgi noteikti pagatavošu vēl, pašai prieks, ka sanāca un arī draugam garšoja. (K)*

(45) *Tas, protams, nav īpaši labi, nekāda diētiskā **zupiņa** tad nesanāks – smaida šefpavāre .. (K)*

Valodas prakses materiālos ir fiksēts, ka neregulāri deminutīvi palaikam tiek darināti no ceturtās deklinācijas aizguvumiem, proti, blakus regulāri darinātiem deminutīviem ir sastopami arī neregulāri atvasinājumi tādiem vārdiem kā *drezīna*, *kapsula*, *kaverna*, *laterna*, *lavīna*, *prīmula*, *rezēda*, *sirēna*, *taverna*, *vitriņa* (Graudiņa 1973, 122). Tomēr šādi svešvārdu motivēti deminutīvi ir ļoti reti sastopami lietojumā, līdz ar to arī neregulāri atvasinājumi nav izplatīti.

Valodā ir sastopami arī daži neregulāri deminutīvi, kas ir atvasināti no sestās deklinācijas lietvārdiem:

(46) .. *riekstiņveida pāksts ar 1 sēklu, ko sauc par pākstīti* .. (K)

(47) .. *klades, melnos vākos, ar līnijām vai rūtītēm, kādas lieto augstskolā* .. (K)

(48) .. *nodzēs visas mana bērna vātītes projām* .. (K)

Neregulāri deminutīvu atvasinājumi *dzirksts* : *dzirkstīte*, *nīts* : *nūtīte*, *pāksts* : *pākstīte*, *palts* : *paltīte*, *rūts* : *rūtīte*, *sāls* : *sālīte*, *vāts* : *vātīte* u. c., iespējams, radušies tāpēc, ka valodas lietotāji izlokšņu ietekmē jauc *ē*-celma un *i*-celma vārdus (Graudiņa 1973, 120). Mūsdienās gan šādu neregulāru deminutīvu lietojums ir reti sastopams, un tie ir stilistiski motivēti, jo norāda uz kādu no konotatīvajiem papildkomponentiem. Literārajā valodā kopumā dominē regulāri deminutīvatvasinājumi no sestās deklinācijas lietvārdiem.

Retāk ir sastopami gadījumi, kad regulāra deminutīva ar piedēkli *-īt-* vietā tiek izmantots **neregulārs deminutīvs ar piedēkli *-iņ-***. Otrajā deklinācijā deminutīvi tiek atvasināti ar piedēkli *-īt-*, un ļoti reti ir vērojama atkāpe no šīs normas. Parasti šādos gadījumos neregulārais deminutīvs ir nostiprinājies lietojumā un pastāvīgi tiek izmantots regulāra atvasinājuma vietā:

(49) .. *pirmoreiz mūžā viņa tur redzēja dzīvu sermuliņu*. (K)

(50) .. **tētiņš** *meitiņai nepaprasīja atļauju iet prom no ģimenes vai palikt ģimenē*. (K)

(51) .. *uz ko visu tā nav paļāvusies: gan uz cara tētiņa personīgo labvēlību, gan uz internacionālo komunismu un proletariāta uzvaru* .. (K)

Par neregulāro deminutīvatvasinājumu *sermuliņš* I. Freimane raksta, ka mākslas darbu nosaukumos plaši lietots un nostiprinājies šis neregulārais deminutīvs, piem., Zigmunda Skujiņa stāstu krājuma nosaukums *Sermuliņš uz asfalta un citi stāsti*, Leonardo da Vinči gleznas nosaukums *Dāma ar sermuliņu*, un tas kaitē valodas praksei (Freimane 1993, 156). Tomēr mūsdienu valodas materiāls to neapstiprina, jo neregulāru no otrās deklinācijas atvasināto deminutīvu skaits nav palielinājies.

Vārdam *tētis* valodas praksē ir nostiprinājies neregulārs deminutīvs *tētiņš*. Tas ir vērojams arī saliktoņos *vecētētiņš*, *vecvectētiņš*.

Piektās deklinācijas motivēti neregulāri sieviešu dzimtes deminutīvi ar piedēkli *-iņ-* ir plašāk sastopami, un tie ir arī biežāk minēti dažādos valodas prakses materiālos. Valodnieki ir pievērsuši uzmanību tādiem neregulāriem atvasinājumiem kā *kaste* : *kastiņa*, *krūze* : *krūziņa*, *plāksne* : *plāksniņa*, *zvaigzne* : *zvaigzniņa*, *tase* : *tasiņa* (VRJ 1940, 8; MLLVG 1959, 113; Graudiņa 1973, 120; Freimane

1993, 156; Grīsele 2010, 44). Mūsdienās šādu neregulāru sieviešu dzimtes atvasinājumu lietojums ir reti sastopams, un kontekstā tas ir saistāms ar stilistisku mērķi – vietas, vides vai laika konotatīvā papildkomponenta īstenošanu:

- (52) *Iededzina svecītes un uzliek glāzi vai **krūziņu** virsū.* (K)
 (53) *Nes nu man, mīļo meitiņ, atkal vienu **glāziņu**, nu jau sākas ..* (K)
 (54) *.. un mušu snuķi pūta dziesmu par aizejošu **meiteniņu**, kura ieplūst vīrā.* (K)
 (55) *Man krievi paņēma visas manas **bildiņas**, es nedabūju atpakaļ nevienu.* (Talsu Vēstis, 11.2008.)

Atšķirīgi vērtējams ir neregulārais atvasinājums *tantiņa*, kas lietojumā ir stabilizējies regulāra atvasinājuma vietā – *Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusā* vārdformu lietojumu attiecība ir seši vārdformas *tantiņa* lietojumi un 118 vārdformas *tantiņa* lietojumi (K). Tātad neregulārais deminutīvs *tantiņa* ir guvis pārsvaru un īsteno regulārā atvasinājuma funkcijas un semantiku:

- (56) *Es redzēju, ka veca **tantiņa** spēlēja uz datora un palīdzēja viņai pāriet nākamajā līmenī ..* (K)
 (57) *Kāda **tantiņa** zvana ugunsdzēsējiem: – Mana kaķenīte uzlīdusi kokā un netiek zemē ..* (Diena, 11.2002.)
 (58) *Pirts. Uz lāvas guļ veca **tantiņa** un skatās, kā jauna, skaista meitene mazgājas.* (Vakara Ziņas, 09.2004.)

Īpaši minams ir arī vārds *kartiņa* – viens no izplatītākajiem neregulārajiem piektās deklinācijas deminutīvā atvasinājumiem. Valodas prakses materiālos ir norādīts, ka tas ir nevēlams atvasinājums, kas neatbilst normai (sk. MLLVG 1959, 113; Graudiņa 1973, 122; Freimane 1993, 156). Arī jaunākajā latviešu valodas skaidrojošajā vārdnīcā – *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīcā* – ir fiksēts regulārs deminutīvs *kartīte*, un norādīts, ka „bieži deminutīva *kartīte* vietā tiek lietots vārds *kartiņa*, kas neatbilst latviešu valodas vārddarināšanas sistēmai – no 5. deklinācijas sieviešu dzimtes lietvārdiem (ar galotni *-e*, *karte*) deminutīvus darina ar izskaņu *-īte*” (MLVV). Tomēr mūsdienu latviešu valodā šis deminutīvs ir ļoti izplatīts:

- (59) *Aizsūtiet draugiem jauku Ziemassvētku **kartiņu** ..* (K)
 (60) *Pašlaik tiek pabeigts darbs pie bukleta un informatīvo **kartiņu** izveides par Zilo kalnu.* (Liesma, 11.2002.)
 (61) *Reiz kāds vācietis man atstāja **kartiņu** ar pateicību par izdomu ēšanas ziņā.* (Sievietes Pasaule, 11.2001.)
 (62) *Ir gan pilsonības iegūšanas lieta, gan čekas aģenta **kartiņa**, kuras izcelsmes skaidrojums gan varētu būt patiess – viņam piedāvāja nevis aģenta, bet gan VDK virsnieka karjeru ..* (Diena, 06.2008.)

Šajā gadījumā valodas lietotāju ūzuss ir pretrunā ar valodas normu jau vairākus gadu desmitus. Deminutīva *kartiņa* nozīme ir attālinājusies no motivētā vārda *karte* nozīmes, un šis atvasinājums tiek lietots terminoloģiskā nozīmē. Tā kā latviešu

terminoloģijā ir sastopami neregulāri sieviešu dzimtes deminutīvatsvinājumi, piem., *saitiņa* (no *saite*) un *čaulīte* (no *čaula*) (Graudiņa 1973, 122; Vulāne 2013, 233), valodas sistēmā pastāv iespēja arī šo neregulāro deminutīvu iekļaut normētajā valodā.

Neregulāri deminutīvi tiek atvasināti arī no personvārdiem. Tā, piem., ar piedēkli *-īt-* mēdz darināt neregulārus deminutīvus no vairākiem ceturtās deklinācijas personvārdiem, piem., *Katrīna : Katrīnīte, Terēza : Terēzīte, Regīna : Regīnīte*, un parasti šiem personvārdiem ir iespējamās paralēlformas ar galotni *-a* un galotni *-e* *Katrīnīte // Katrīniņa, Terēzīte // Terēziņa, Regīnīte // Regīniņa* (sk. Graudiņa 1973, 121; Vulāne 2013, 233). Mūsdienās personvārdu deminutīvu paralēlformu vietā paralēlu atvasinājumu lietojums paplašinās – tas ir vērojams gan sieviešu dzimtes personvārdiem, piem., *Austra : Austriņa // Austrīte, Aina : Ainiņa // Ainīte, Ilze : Ilzīte // Ilziņa, Lauma : Laumiņa // Laumīte*, gan arī vīriešu dzimtes personvārdiem, piem., *Kristers : Kristeriņš // Kristerītis, Valdis : Valdītis // Valdiņš, Gatis : Gatītis // Gatiņš, Audris : Audrītis // Audriņš*. Neregulārs personvārda deminutīvs tiek izmantots stilistiskā nolūkā, lai īpaši izceltu pozitīvo attieksmi un sirsnību, mīļumu, arī vēlīgu humoru.

Secinājumi

Neregulāri deminutīvatsvinājumi nav plaši izplatīta parādība valodā, un to skaits pēdējos gadu desmitos, salīdzinot ar fiksētajiem piemēriem 20. gs. otrās puses prakses materiālos, nav būtiski palielinājies.

Valodas lietojumā biežāk ir sastopami neregulāri deminutīvi ar piedēkli *-īt-* gan vīriešu dzimtē (*kamolītis, ābolītis, pūpolītis, krokodilītis, plīvurītis, traktorītis, papīrītis, žurnālītis*), gan sieviešu dzimtē (*dāmīte, mammīte, mašīnīte, pākstīte, vāīte, dzirkstīte*), kas liecina par šī deminutīvsufiksa funkcionālo attīstību pēdējos gadu desmitos.

Daži neregulārie deminutīvatsvinājumi ir pārņēmuši regulāro atvasinājumu funkcijas un tiek biežāk lietoti valodas praksē nekā regulārie atvasinājumi, piem., *tētis : tētiņš* (retāk – *tētītis*), *sermulis : sermuliņš* (retāk – *sermulītis*), *mašīna : mašīnīte* (retāk – *mašīniņa*).

Neregulārs deminutīva atvasinājums var būt lietots īpaši akcentētā stilistiskā nolūkā, tas norāda uz teksta autora negatīvu vai pozitīvu parādības vērtējumu, piem., *žurnāls : žurnāliņš – žurnālītis, rūts : rūtiņa – rūtīte, bilde : bildīte – bildiņa, zvaigzne : zvaigznīte : zvaigzniņa*. Arī neregulāri personvārdu deminutīvi tiek izmantoti stilistiskā nolūkā, lai demonstrētu pozitīvo attieksmi un sirsnību, mīļumu, arī vēlīgu humoru.

Neregulāri atvasinājumi, kam ir raksturīga tāda pati semantika un funkcijas kā regulārajiem atvasinājumiem, no normatīvā viedokļa ir uzskatāmi par nevēlamiem atvasinājumiem, piem., *helikopterītis // helikopteriņš, pūpolītis // pūpoliņš, koridorītis // koridoriņš, krokodilītis // krokodiliņš, traktorītis // traktoriņš*.

Ja deminutīva nozīme ir attālinājusies no motivētā vārda nozīmes un neietver konotatīvo papildinformāciju un ja deminutīvs tiek lietots terminoloģiskā nozīmē, valodas sistēmā pastāv iespēja arī šo neregulāro deminutīvu iekļaut normētajā valodā.

Saīsinājumi

K	<i>Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss</i>
MLLVG	<i>Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika</i>
MLVV	<i>Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca</i>
VPSV	<i>Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca</i>
VRJ	<i>Valodas un rakstības jautājumi</i>

Avoti

Periodika

1. *Astes* (04.2013.)
2. *Diena* (10.2002.; 11.2002.; 06.2008.)
3. *Ieva* (09.2006.)
4. *Liesma* (11.2002.)
5. *Neatkarīgā Rīta Avīze* (10.2002.)
6. *Neatkarīgās Tukuma Ziņas* (06.2004.)
7. *Patiesā Dzīve* (05.2007.; 12.2006.)
8. *Rēzeknes Vēstis* (09.2003.; 03.2013.)
9. *Rīgas Balss* (10.2002.)
10. *Santa* (11.2010.)
11. *Sievietes Pasaule* (11.2001.)
12. *Talsu Vēstis* (11.2008.)
13. *Vakara Ziņas* (09.2004.)

Literatūra

14. *Latviešu tautasdziesmas*. 1955. Izlase. Sast. Ambainis, O., Ancelāne, A., Arājs, K., Asare, M., Greble, V., Jansons, J. Rīga: Latvijas PSR Zinātņu akadēmijas izdevniecība.

Interneta resursi

15. *Kasjauns*. Pieejams: <http://www.kasjauns.lv/lv/zinas/139274/73-gadus-vecs-virietis-mazula-auguma-atrasts-patiesam-visisakais-cilvecins-pasaule>
16. *Lursoft*. Pieejams: <https://www.lursoft.lv/>
17. *Mammamuntetiem*. Pieejams: <http://www.mammamuntetiem.lv/articles/1077/delins-piedzima-29-grutniecibas-nedela/>
18. *Līdzsvarots mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss (timeklis-1.0)*. Pieejams: <http://www.korpuss.lv>

Literatūra

1. Adolphi, Henrico. 1685. *Ersten Versuch Einer kurtz=verfesseten Anleitung zur Lettischen Sprache*. Mitau.
2. Ceplīte, Brigita, Ceplītis, Laimdota. 1997. *Latviešu valodas praktiskā gramatika*. Rīga: Zvaigzne ABC.

3. Endzelīns, Jānis. 1938. *Latviešu valodas skaņas un formas*. Rīga: Latvijas Universitāte.
4. Ernstson, Vineta, Tidriķe, Laura. 2006. *Jauniešu valoda*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
5. Freimane, Inta. 1993. *Valodas kultūra teorētiskā skatījumā*. Rīga: Zvaigzne.
6. Grabis, Rūdolfis. 2006. Pārskats par 17. gadsimta latviešu valodas gramatikām. *Darbu izlase*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 82–149.
7. Graudiņa, Milda. 1973. Neregulāri sieviešu dzimtes deminutīvi. *Latviešu valodas kultūras jautājumi. 9. laidziens*. Rīga: Liesma, 119–122.
8. Grīslis, Rasma. 2010. *Jāņa Endzelīna latviešu valodas propaedeutikas lekciju kurss*. Rīga: I. Zemzaņa apgāds.
9. Kalme, Vilma, Smiltņiece, Gunta. 2001. *Latviešu literārās valodas vārddarināšana un morfoloģija. Lokāmās vārdšķiras*. Liepāja: LiePa.
10. Kalnača, Andra. 2014. Latvian. *Edinburgh Handbook of Evaluative Morphology*. Grandi, N. & L. Körtvélyessy (Eds.). Edinburgh: Edinburgh University Press (iespiešanā).
11. Kalnača, Andra. 2004. *Morfēmika un morfonoloģija*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds.
12. Kvašīte, Regīna. 2013. Latviešu valodas stili. *Latviešu valoda*. A. Veisbergs (red.). Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 175–192.
13. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I. Fonētika un morfoloģija*. 1959. Rīga: LPSR ZA izdevniecība.
14. *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*. Pieejams: <http://www.tezaurs.lv/mlvv/> [skatīts 17.01.2014.]
15. Ozols, Arturs. 1993. *Latviešu tautasdziesmu valoda*. Rīga: Zvaigzne.
16. Rozenbergs, Jānis. 1995. *Latviešu valodas stilistika*. Rīga: Zvaigzne ABC.
17. Rūķe-Draviņa, Velta. 1959. *Diminutive im Lettischen*. Lund: H. Ohlssons Boktryckeri.
18. Skujiņa, Valentīna. 2002. *Latviešu terminoloģijas izstrādes principi*. 2. izd. Rīga: Latviešu valodas institūts.
19. Skujiņa, Valentīna. 1976. Pamazinājuma formas terminoloģijā. *Latviešu valodas kultūras jautājumi. 12. laidziens*. Rīga: Liesma, 113–116.
20. Smiltņiece, Gunta. 2002. Lietvārds. *Latviešu literārās valodas morfoloģiskās sistēmas attīstība*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 8–44.
21. *Valodas un rakstības jautājumi*. 1940. J. Endzelīns (red.). Rīga: Ramaves apgāds.
22. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs, O., Joma, D., Kalnača, A., Lokmane, I., Markus, D., Pūtele, I., Skujiņa, V. (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
23. Veidenberga, Zane. 2013. Termins *deminutīvs* 20. un 21. gadsimta latviešu un citvalodu leksikogrāfiskajos avotos. *Vārds un tā pētīšanas aspekti. 17 (II)*. Liepāja: Liepājas Universitāte, 218–231.
24. Vulāne, Anna. 2013. Vārddarināšana. *Latviešu valodas gramatika*. 2013. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 190–299.

Summary

The current article is devoted to the derivation of diminutives from the view of Language culture field. The norms of Latvian Standard require that the diminutive goes to declension determined by motivation noun (1st, 2nd, 4th, 5th declensions). There are two very productive diminutive suffixes *-iņ-* and *-ī-* that dominate in the derivation of diminutives, and both of them are used in making irregular diminutives. Some irregular diminutives have taken over the regular derivatives, while others may be used for stylistic purposes in order to highlight the connotational information of diminutive. Several irregular diminutives are used as terms. Only irregular diminutives, the use of which is neither semantically nor stylistically conditioned, are considered to be non-standard in the Latvian.

Vārdu pāra *ja – tad* funkcionālā analīze

Semantic analysis of the word pair

ja – tad ‘if – then’

Evelīna Zilgalve

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

E-pasts: *evelina_zilgalve@inbox.lv*

Rakstā aplūkotas vārda *tad* semantiskās funkcijas vārdu pāri *ja – tad*. Šis vārdu pāris bieži lietots teikumos ar nosacījuma palīgteikumu, piem., *Ja strādā ar prieku, tad nekas nav grūti*. Gramatikās nav noteikts, kādos gadījumos lietojams *tad* aiz nosacījuma palīgteikuma. Autore uzskata, ka *tad* aiz nosacījuma palīgteikuma precīzē izteiksmi, kā tas darīts, piem., eksaktajās zinātnēs. Runas plūsmā *tad* precīzāk iezīmē teikuma daļas, tomēr rakstos publicistikā, daiļliteratūrā u. tml. *tad* aiz nosacījuma palīgteikuma nav nepieciešams.

Līdzīgi kā vārdu pārim *kad – tad*, arī *ja – tad* piemīt secīguma nozīme. Var apgalvot, ka visiem nosacījuma teikumiem, kuros lietots *ja – tad*, piemīt laika nozīme, taču teikumos, kuros lietots *kad – tad*, var būt nosacījuma nozīme, piem., *Kad debess bieži nozvaigžņojusies, tad sagaidāms slikts laiks*, un tās var arī nebūt, piem., *Kad vajadzēja stāvēt barikādēs, tad zināja, kur laukos atrodas cilvēki*.

Ja – tad nereti lietots, lai izteiktu salīdzinājumu. Ar to var izteikt salīdzinājumu laikā, piem., *Ja vakar twitteris bija pilns ar gruzīgiem twītiem par skolu, tad šodien viss ir pretēji*, vai salīdzinājumu uz kopīgo īpašību pamata kā metaforā, piem., *Ja krieviem ir Puškins, tad latviešiem ir Rainis*.

Ja – tad lietojams kā diskursa iezīmētājs, veidojot konstrukcijas, ko mēdz uzskatīt par liekvārdību, piem., *Ja runājam par logiem, tad ..* Šādas formulas atvieglo teksta uztveri, jo tiek pieteikts temats, nosaukts runas priekšmets.

Atslēgvārdi: desemantizēšanās, diskursa iezīmētāji, nosacījums, salīdzinājums, secīgums.

Ievads

Latviešu gramatikā vārds *tad* ir laika apstākļa vārds, kas mēdz tikt lietots arī partikulas funkcijā (sk., piem., MLLVG I 1959; Kalme, 2001; Paegle 2003). Apstākļa vārds *tad* mēdz būt homonīmisks ar partikulu *tad*:

Tad atnāca Jānis (tad – apstākļa vārds ar nozīmi ‘tajā brīdī’).

Kāpēc tad tu atnāci (tad – partikula)?

Latviešu gramatikā morfoloģijas aspektā *tad* ir pronomenu cilmes laika apstākļa vārds vai pastiprinājuma partikula (sk., piem., MLLVG I 1959; Kalme 2001; Paegle 2003), sintakses aspektā *tad* veic teikuma palīglocekļa laika apstākļa

funkcijas (sk., piem., MLLVG II 1962; LVS 1989). Semantikas, pragmatikas vai gramatizēšanās aspektā latviešu valodniecībā *tad* funkcijas nav analizētas, tāpēc raksta mērķis ir sniegt vispārīgu pārskatu par *tad* semantiskajām funkcijām vārdu pāri *ja – tad*.

Uzdevums ir analizēt Līdzsvarotā mūsdienu latviešu valodas tekstu korpusā (turpmāk tekstā – K), televīzijā un internetā atrastos piemērus (www.pietiek.com, www.twitter.com u. c.), kuros lietots vārdu pāris *ja – tad*.

1. Teikumi ar nosacījuma palīgteikumu

No vairāk nekā tūkstoš aplūkotajiem K piemēriem aptuveni 250 jeb vismaz 25% ir izteikumi, kuros sastopams vārdu pāris *ja – tad*. Tātad, tā kā K ir rakstīta teksta piemēri, jāsecina, ka rakstos izteikumi ar *ja – tad* tiek lietoti ļoti bieži. Tie ir salikti pakārtoti teikumi ar nosacījuma palīgteikumu, ko ievada saiklis *ja*, piem.:

- (1) *Ja strādā ar prieku, tad nekas nav grūti.* (K)
- (2) *Ja Ivetai nebūtu līdzekļu, ja es nebūtu līdz iedevis „Visa” karti, tad viņa mājās netiktu.* (K)

Kā raksta Laimdots Ceplītis, „nosacījuma apstākļa palīgteikums¹ raksturo nosacījumu (t. i., pamatu, priekšnoteikumu, situāciju u. tml.), kas nepieciešams, lai īstenotos darbība, norise, rastos stāvoklis, kas minēts virsteikumā:

Iesim pastaigāties, ja laiks būs labs.

Ja laiks būs labs, iesim pastaigāties.

Ja laiks būs labs, tad iesim pastaigāties.” (LVS 1989, 130)

Tātad nosacījuma palīgteikumā tiek izteikts kāds nosacījums, lai tiktu realizēts virsteikumā nosauktais. MLLVG II pēc attieksmes pret īstenību minēti divi iespējamie nosacījuma veidi:

1. „Salikts teikums ar nosacījuma attieksmi starp komponentiem raksturo tādu darbību, stāvokli, pazīmi, tādu parādību, kas no runātāja viedokļa zināmos reālos nosacījumos tagadnē vai nākotnē ir realizējama vai realizējusies pagātnē, piem.,

Ja atvaļinājuma laikā iznāks braukt uz to pusi, es tevi apciemošu.

Teikumā ietverts arī pretstats: ja neiznāks – neapciemošu. Nosacījuma nozīme ir reāla kā pozitīvā, tā negatīvā nozīmē.” (MLLVG II 1962, 765)

Šādos saliktos teikumos gan palīgteikumā, gan virsteikumā darbības vārds ir īstenības izteiksmes formā:

- (3) *Tomass Timermanis @Timijss: ja neskaties uz tv, tad skaties tv3 play.*
(twitter.com)

¹ Šo palīgteikumu veidu uzskata gan par nosacījuma palīgteikumu (sk., piem., MLLVG II 1962, 762–773; Romane 2000, 112; Lokmane 2006, 100), gan nosacījuma apstākļa palīgteikumu (sk., piem., LVS 1989, 130–131; Veckāgana 1997, 74). Raksta autore lietojusi jēdzienu *nosacījuma palīgteikums*, kāds tas atrodams VPSV (2007, 259–260).

- (4) *Ja nav literārā prese, tad tautai īstenībā tiek izskalotas smadzenes. (100 g kultūras, 05.06.2012.)*

2. „Salikts teikums ar nosacījuma attieksmi starp komponentiem raksturo tādu darbību, stāvokli, pazīmi, tādu parādību, kas no runātāja viedokļa vajadzīgos, vēlamos iedomājamās, bieži vien nereālos nosacījumos varētu būt iedomājama vai iespējama, piem., *Ja iznāktu braukt uz to pusi, es tevi apciemotu.* Izteikta tikai varbūtība; kā nosacījums, tā realizējamā darbība ir tikai iedomājami. Nosacījuma izpilde nav reāla, bet tikai iespējama vai neiespējama.” (MLLVG II 1962, 765) Šādos gadījumos gan palīgteikumā, gan virsteikumā darbības vārds ir vēlējuma izteiksmē:

- (5) *Labvakar jums abiem, droši vien ja Ludmila būtu šeit, viņa teiktu: „Tikai nefilmējiet mani, tikai nerādiet mani.” (100 g kultūras, 05.06.2012.)*
- (6) *Kaspars Foigts @laacz: Ja es varētu uzlauzt jūtūbi, pirmā lieta, ko izdarītu, būtu visu video izdzēšana, kuros Bērziņš runā angļiski. (twitter.com)*

Kā redzams gan MLLVG II, gan www.twitter.com un televīzijā dzirdētajos piemēros, *tad* aiz nosacījuma palīgteikuma var būt un var nebūt minēts. *Latviešu valodas skaidrojošajā vārdnīcā* (turpmāk tekstā – SV) *tad* šķirkli norādīts:

tad apst.

3. Virsteikumā norāda uz darbības, norises realizēšanās, stāvokļa eksistēšanas nosacījumiem un laiku, ko paskaidro nosacījuma palīgteikums (SV).

Nosacījuma palīgteikums paskaidro nosacījumus, laiku, lai tiktu realizēts tas, kas nosaukts virsteikumā, tādēļ, pēc autores domām, *tad* aiz nosacījuma palīgteikuma var neminēt, jo tā funkcijā jau lietots palīgteikums. Varētu uzskatīt, ka blakus šim palīgteikumam ir notikusi *tad* desemantizēšanās – „valodas vienības (parasti vārda vai morfēmas) sākotnējās nozīmes pilnīgs vai daļējs zudums” (VPSV 2007, 85–86). Kā raksta Andra Kalnača, „attīstoties vai zūdot kādām semantiskajām funkcijām, attiecīgi transformējas arī gramatiskās un leksiskās funkcijas – patstāvīgi vārdi nonāk palīgvārdu statusā vai kļūst par afiksiem, atmirušas vai atmirstošas gramatiskās formas pārtop par patstāvīgām leksēmām” (Kalnača 2005, 126–127). Tā, piem., jautājumā *Vai tad Kanāda nav zem Amerikas?* vārds *tad* aiz jautājamās partikulas *vai* zaudējis apstākļa vārda semantiku un kļuvis par partikulu (par citiem apstākļa vārdu desemantizēšanās gadījumiem sk. Zilgalve 2013, 142–158).

Viļjams Krofts (*William Croft*) min, ka pārmaiņas semantikā funkcionālā aspektā var uzskatīt arī par būtiskāko gramatizēšanās procesa daļu (Croft 1996, 230). Ar desemantizēšanos sākas gramatizēšanās process, ko veido vairāki posmi:

- 1) desemantizēšanās – vārda leksiskās nozīmes zušana,
- 2) ekstensija – vārda lietošana citā kontekstā,
- 3) dekategoriācija – vārda sastingšana vienā gramatiskajā formā un locīšanas paradigmas zaudēšana,
- 4) fonētiskā redukcija – vārda fonētiska saīsināšana (Heine, Kuteva 2002, 2; VPSV 2007, 133–134).

Gramatizēšanās ir „valodas leksiskās sistēmas elementu pāreja gramatiskajā sistēmā. Piem., afiksu morfēmas gramatizācijas procesā ir cēlušās no patstāvīgiem vārdiem vai palīgvārdiem, visi palīgdarbības vārdi ir gramatizējušies patstāvīgas nozīmes un funkciju darbības vārdi u. tml.” (VPSV 2007, 133).

Desemantizēšanās izriet no vienā nozīmē lietotu formu izmantojuma abstraktākās, gramatiskākās nozīmēs kādā citā noteiktā kontekstā (Heine, Kuteva 2002, 3). Varētu uzskatīt, ka aiz nosacījuma palīgteikuma vārds *tad* ir desemantizējies, tāpēc iepriekš minētos piemērus, kuros ir savienojums *ja – tad*, var pārveidot šādi:

- (1a) **Ja** strādā ar prieku, nekas nav grūti.
- (2a) **Ja** Ivetai nebūtu līdzekļu, **ja** es nebūtu līdzī iedevis „Visa” karti, viņa mājās netiktu.
- (3a) Tomass Timermanis @Timijss: **ja** neskaties uz tv, skaties tv3 play.
- (4a) **Ja** nav literārā prese, tautai īstenībā tiek izskalotas smadzenes.

Tas, ka vārdu pāris *ja – tad* sastopams tik bieži gan rakstos, gan runā, neapstiprina autores hipotēzi par *tad* desemantizēšanos aiz nosacījuma palīgteikuma. *Tad* šādos izteikumos tiek lietots ļoti bieži. Viena no autores sākotnējām hipotēzēm ir – *tad* aiz nosacījuma palīgteikuma lietots, lai izteiksmi padarītu precīzāku un nepārprotamu. Šāda izteiksme raksturīga, piem., eksaktajām zinātnēm:

- (5) **Ja** divi taisnes punkti pieder plaknei, **tad** visi šīs taisnes punkti pieder plaknei. (Āboltiņa, Čepuls 2002, 43)
- (6) **Ja** mēra daudzumu (*masu, tilpumu*) gan šķīdināmajai vielai, gan arī šķīdinātājam, **tad** šķīduma sastāvu ir izdevīgi raksturot ar izšķīdušās vielas daļu. (Jansons 1994, 80)

Šāda izteiksme sastopama arī loģikā:

- (7) **Ja** visas iespējamās daļas ir patiesas, **tad** starp šīm daļām varam, piem., izveidot konjunktijas attiecības un tā rezultātā iegūt vispārīgu teikumu, kas būs nepieciešami paties. (Apsalons 2011, 206)
- (8) **Ja** ir mušmire [A], **tad** ir indīga [B]. (Apsalons 2011, 195)

Raksta autore uzskatījusi, ka šāda izteiksme raksturīga arī juridiskajām zinātnēm, proti, likumos, kuros arī nepieciešams izteikties tā, lai nebūtu iespējamas dažādas interpretācijas, lai skaidri tiktu iezīmēta robeža starp nosacījumu un sekām, piem.:

- (9) **Ja** personai ir vairāk dzīves vietu un viena no tām Latvijā, **tad** viņas tiesību un rīcības spēja, kā arī tiesiskās darbības sekas jāapspriež pēc Latvijas likuma. (*likumi.lv*)

Preteji gaidītajam likumu pantus bieži ievada nosacījuma palīgteikums, taču *tad* aiz tā minēts nav:

- (10) **Ja** adresāts ir pilngadīga rīcībnespējīga persona, dokumentu paziņo tās aizgādnim. (*likumi.lv*)

- (11) **Ja** kopā ar Latvijas valsts karogu pie ēkas fasādes lieto citu karogu, Latvijas valsts karogu novieto kreisajā pusē, bet citu karogu – labajā pusē, skatoties uz ēkas fasādi. (likumi.lv)

Angļu valodā arī sastopami nosacījuma teikumi (*conditionals*), kur pirmo teikuma daļu ievada saiklis *if* ‘ja’. Internetā vienlīdz bieži sastopami gan tādi nosacījuma teikumi, kuros lietots vārdu pāris *if – then* (sk. (12), (13) piemēru), gan tādi, kuros lietots tikai *if* (sk. (14), (15) piemēru):

- (12) *Jokes @roflup: If A Couple in Love are called Love Birds, then a couple who've fought with each other should be called Angry Birds. (twitter.com)*

‘**Ja** iemīļējies pāris tiek saukts par mīlas putniem, **tad** pāris, kas ķīlidojas, būtu jāsauc par nīknajiem putniem.’

- (13) *Love Does @lovedoes: Are YOU a world changer? If you answered yes, then you MUST attend #LoveDoesAustin. http://lovedoes.com (twitter.com)*

‘Vai TU esi pasaules mainītājs? **Ja** tu atbildēji jā, **tad** tev IR jāapmeklē ..’

- (14) *KEI @KeiSavourie: If you think that your partner will stay forever no matter what, that's exactly the reason why he/she will leave you .. (twitter.com)*

‘**Ja** tu domā, ka tavs partneris paliks ar tevi vienmēr, lai kas notiktu, tieši tas būs iemesls, kāpēc viņš/viņa tevi pametīs ..’

- (15) *It's A Teen Thing! @ohteenquotes: If they don't appreciate you, they don't deserve you. (twitter.com)*

‘**Ja** viņi tevi nenovērtē, viņi tevi nav pelnījuši.’

Anna Vežbicka (*Anna Wierzbicka*) saikli *if* ‘ja’ minējusi kā vienu no valodas universālijām (Wierzbicka 2004, 189–191). Universālija *pēc*, ko tekstā var realizēt kā vārdu *tad*, ir laika universālija, kas izsaka nozīmi ‘pēc tam’ vai ‘tajā laikā’, taču šī nozīme neatbilst nozīmei, kādā *tad* lieto aiz nosacījuma, proti, ‘tādā gadījumā’.

Jānis Kušķis par *ja – tad* rakstījis, ka „latviešu valodā šo saikļu pāri lieto ar nosacījuma nozīmi, piem.: „Ja man būtu tā naudiņa, kas guļ jūras dibenā, (tad) es nopirktu Rīgas pili.” Tātad – nauda ir nosacījums, lai varētu pirkt” (Kušķis 2006, 23). Minētajā piemērā *tad* nemaz nav minēts, tātad piemēri, kuros izteikts nosacījums, aiz nosacījuma palīgteikuma neminot *tad*, sastopami arī latviešu folklorā. Latviešu tautas ticējumos (turpmāk tekstā – LTT) bieži sastopams vārdu pāris *ja – tad*:

- (16) **Ja** cūku kaujot galva pagriezta pret ziemeļiem, **tad** gaļa būs sīksta. (LTT I 1992, 310)

- (17) **Ja** pirmo reizi velk jaunas drēbes mugurā, **tad** vajaga aiziet baznīcā, **tad** ilgi stāv jaunas. (LTT I 1992, 366)

Tomēr nereti atrodami ticējumi arī bez *tad* aiz nosacījuma palīgteikuma. Šādos gadījumos postpozicionālajā virsteikumā mēdz lietot darbības vārdu *gaidīt* lokāmā ciešāmās kārtas tagadnes divdabja formā:

- (18) **Ja** dzērves aizlido augstu, **gaidāma** agra ziema. (LTT I 1992, 420)

- (19) **Ja** eglēm daudz ziedu, **sagaidāma** laba rudzu raža. (LTT I 1992, 436)

Lai izteiktu nosacījumu, tiek lietoti arī salikti sakārtoti teikumi bez saikļa *ja*. Tajos pirmajā daļā lietots darbības vārds, piem., atstāstījuma, īstenības vai vajadzības izteiksmē, bet otrās teikuma daļas sākumā ir *tad*:

(20) *Vistas olas jālaiž caur bikšu staru, tad gailīši būs ar biksēm.* (LTT II 1992, 1337)

(21) *Pusdienā nedrīkst iet peldēt, tad ļauni gari rauj dibenā.* (LTT II 1992, 1385)

Arī šajos piemēros ir izteikti nosacījumi un tas, kas notiks šādu nosacījumu gadījumā. Piemērus var pārveidot par saliktiem teikumiem ar nosacījuma palīgteikumu, piem.:

(20a) *Ja vistas olas laiž caur bikšu staru, (tad) gailīši būs ar biksēm.*

(21a) *Ja pusdienā iet peldēt, (tad) ļauni gari rauj dibenā.*

Pēc aplūkotajiem piemēriem var secināt, ka:

- 1) *tad* aiz nosacījuma palīgteikuma var tikt lietots, lai izteiksme būtu precīzāka un nepārprotama, būtu stingrāk noteiktas robežas starp nosacījumu un sekām. *Ja – tad* lietojums raksturīgs eksaktajām zinātnēm, savukārt pretēji gaidītajam likumos *tad* aiz nosacījuma palīgteikuma sastopams retāk;
- 2) nosacījumu var izteikt ar vajadzības izteiksmi vai noliegumu pirmajā teikuma daļā, bez saikļa *ja*, otro teikuma daļu sākot ar *tad*;
- 3) latviešu valodā nav stingri definēts, kad ir un kad nav jālieto *tad* aiz nosacījuma palīgteikuma. Autore uzskata, ka *tad* aiz nosacījuma palīgteikuma lietojams, lai precizētu izteiksmi, kā tas darīts, piem., eksaktajās zinātnēs. Runas plūsmā *tad* precīzāk iezīmē teikuma daļas, tomēr rakstos publicistikā, daiļliteratūrā u. tml. *tad* aiz nosacījuma palīgteikuma nav nepieciešams.

Nākamajā nodaļā apskatīta *tad* nozīme vārdu pāri *kad – tad*.

2. Teikumi ar laika palīgteikumu

Vladimirs Saņņikovs (*Vladimir Sannikov*) uzskata, ka *ja* ir nevis atsevišķa valodas universālija, bet gan divu citu A. Vežbickas nosaukto valodas universāliju kombinācija – *varbūt* un *kad* (Sannikov 2008, 412). Šajā nodaļā apskatīsim, kāda ir *kad – tad* un *ja – tad* nozīmju saistība.

Ticējumos vienmēr izteikts kāds nosacījums, apstākļi vai nepieciešamā rīcība, lai piepildītos, notiktu vai arī nepiepildītos, nenotiktu vēlamais vai nevēlamais. Šādi nosacījumi var tikt izteikti gan ar nosacījuma palīgteikumu, kuru ievada saiklis *ja*, gan arī, piem., laika apstākļa palīgteikumu, kuru ievada apstākļa vārds *kad*.

(22) *Kad apava auklas attaisās vaļā, tad tas tiek aprunāts.* (LTT I 1992, 54)

(23) *Kad bērns piedzimis, tad to vajaga apsviest uz muti, lai nav liels plāpa.* (LTT I 1992, 161)

(24) *Kad debess bieži nozvaigžņojusies, tad sagaidāms slikts laiks.* (LTT I 1992, 346)

Arī nosacījumam piemīt zināma laika nozīme ‘tas notiks tad, kad būs šādi nosacījumi’. Šos ticējumus var pārveidot par saliktiem teikumiem ar nosacījuma palīgteikumu:

- (22a) **Ja** apava auklas attaisās vaļā, **(tad)** tas tiek aprunāts.
 (23a) **Ja** bērns piedzimis, **(tad)** to vajaga apsviest uz muti, lai nav liels pļāpa.
 (24a) **Ja** debess bieži nozvaigžņojusies, **(tad)** sagaidāms slikts laiks.

Izteikumos ar nosacījuma palīgteikumu *tad* lietots ar nozīmi ‘tādā gadījumā’. Izteikumos, kuros lietots vārdu pāris *kad – tad*, vārds *tad* lietots laika nozīmē, proti, ‘tajā brīdī’. Lietojot *kad – tad*, ar *kad* tiek norādīts konkrēts brīdis vai laika periods, kurā notiek tas, kas nosaukts aiz *tad*.

Ne vienmēr izteikumos, kuros lietots *kad – tad*, var pārveidot par izteikumiem ar *ja – tad*, jo nereti tiem piemīt tikai laika, nevis nosacījuma nozīme. Var teikt, ka nosacījuma nozīmē allaž ir ietverta laika nozīme, taču laika nozīmē ne vienmēr ietverta nosacījuma nozīme. Apskatīsim vēl dažus piemērus ar *kad – tad*:

- (25) Linda Rrrrr @ECOLINDA: **Kad** vajadzēja stāvēt barikādēs, **tad** zināja, kur laukos atrodas cilvēki. Tagad Rīga lauku cilvēkus pazemo (twitter.com).
 (26) ŠokolādesKlubiņš @Kardinatajs: **Kad** lietus un vēji sitas logā, **tad** gribas kaut ko tādu UHH-UHH .. Karstu, šokolādīgu, ar putukrējumu (twitter.com)
 (27) **Kad** lieta jāizšķir pēc tiesas ieskata vai atkarībā no svarīgiem iemesliem, **tad** tiesnesim jāspriež pēc taisnības apziņas un vispārīgiem tiesību principiem. (likumi.lv)

Pievērsīsim uzmanību (22)–(27) piemēram. Tajos lietots laika apstākļa palīgteikums, ko ievada saiklis *kad*. Aiz šāda palīgteikuma lietotajam *tad* var piemist kā laika, tā nosacījuma nozīme (sal. (22a)–(24a) piemēru). Kā minēts iepriekš, šādi izteikumi attiecas uz konkrētu brīdi, noteiktu laika posmu. Nosacījuma teikumi savukārt ir vispārīgi, tie vispārina, nevis konkretizē aiz nosacījuma palīgteikuma nosauktās darbības, notikuma laiku. Pārveidosim (22)–(27) piemēru, pirms *kad* pievienojot vārdu *laikā* un izņemot vārdu *tad*:

- (22b) **Laikā, kad** apava auklas attaisās vaļā, tas tiek aprunāts.
 (23b) **Laikā, kad** bērns piedzimis, to vajaga apsviest uz muti, lai nav liels pļāpa.
 (24b) **Laikā, kad** debess bieži nozvaigžņojusies, sagaidāms slikts laiks.
 (25a) Linda Rrrrr @ECOLINDA: **Laikā, kad** vajadzēja stāvēt barikādēs, zināja, kur laukos atrodas cilvēki. Tagad Rīga lauku cilvēkus pazemo.
 (26a) ŠokolādesKlubiņš @Kardinatajs: **Laikā, kad** lietus un vēji sitas logā, gribas kaut ko tādu UHH-UHH .. Karstu, šokolādīgu, ar putukrējumu.
 (27a) **Laikā, kad** lieta jāizšķir pēc tiesas ieskata vai atkarībā no svarīgiem iemesliem, tiesnesim jāspriež pēc taisnības apziņas un vispārīgiem tiesību principiem.

Pēc pārveidotajiem izteikumiem var secināt, ka sākotnējos piemērus iespējams dalīt trijās grupās:

I. Izteikumi, kuros *tad* lietots, lai norādītu uz neilgu brīdi, pabeigtu darbību.

- (22) **Kad** apava auklas attaisās vaļā, **tad** tas tiek aprunāts. (LTT I 1992, 54)
 (23) **Kad** bērns piedzimis, **tad** to vajaga apsviest uz muti, lai nav liels plāpa. (LTT I 1992, 161)

Uz to, ka šeit runāts par konkrētu brīdi, nevis ilgāku laika posmu, norāda darbības vārdi ar pabeigtības nozīmi palīgteikumā. Darbības vārds *attaisās*, kurā uz pabeigtu darbību norāda priedēklis *at-*, un (*ir*) *piedzimis*, jo pabeigtu darbību izsaka ne tikai saliktā laika forma, bet arī priedēklis. (22a) un (23a) piemērā vārdu *laikā* var aizstāt ar *brīdī*.

II. Izteikumi, kuros *tad* lietots, lai norādītu uz ilgstošu, nepabeigtu darbību:

- (25) *Linda Rrrrr @ECOLINDA: Kad* vajadzēja stāvēt barikādēs, *tad* zināja, kur laukos atrodas cilvēki. Tagad Rīga lauku cilvēkus pazemo. (twitter.com)
 (26) *ŠokolādesKlubīņš @Kardinatajs: Kad* lietus un vēji sitas logā, *tad* gribas kaut ko tādu UHH-UHH .. Karstu, šokolādīgu, ar putukrējumu. (twitter.com)

Uz ilgāku darbības laiku norāda darbības vārdi, kuri izsaka ilgstošu vai vairākkārtēju darbību *vajadzēja stāvēt* un *sitas*. (25) piemērā palīgteikumam nav nosacījuma nozīmes, runa ir par konkrētu notikumu pagātnē, nevis kaut ko vispārinātu. (26) piemērā savukārt tagadnes lietojums norāda, ka šim izteikumam piemīt arī nosacījuma nozīme, proti, iespējams arī vispārinājums, sal.:

- (26b) **Ja** lietus un vēji sitas logā, (**tad**) gribas kaut ko tādu UHH-UHH .. Karstu, šokolādīgu, ar putukrējumu.
 (26) piemēru var uzskatīt par II un III grupas robežgadījumu.

III. Izteikumi, kuros laika palīgteikums lietots ar nosacījuma nozīmi:

- (24) **Kad** debess bieži nozvaigžņojusies, **tad** sagaidāms slikts laiks. (LTT I 1992, 346)
 (27) **Kad** lieta jāizšķir pēc tiesas ieskata vai atkarībā no svarīgiem iemesliem, **tad** tiesnesim jāspriež pēc taisnības apziņas un vispārīgiem tiesību principiem. (likumi.lv)

A. Vežbicka raksta, ka „vācu valodā ir vārds *wenn* ‘ja’ un, lai gan palīgteikumos, kuros ir runa par nākotnes notikumiem, *wenn* nozīme var būt gan *ja*, gan *kad*, tas nenorāda, ka *wenn* ir kaut kā izplūdis un tam vienmēr piemīt abas nozīmes vienlaikus” (Wierzbicka 2004, 191). Viņa min arī piemēru, kurā vienā un tajā pašā izteikumā vārds *wenn* tiek lietots gan *ja*, gan *kad* nozīmē:

Wenn du kommst – **wenn** du kommst – *wirst* du es sehen.

‘**Kad** tu atnāksi – **ja** tu atnāksi – tu to redzēsi.’ (Wierzbicka 2004, 191).

A. Vežbickas piemērs rosina domāt, ka ticējumi, kuros lietots laika palīgteikums, kam patiesībā ir nosacījuma nozīme, veidoti vācu valodas ietekmē. Vēsturiskās situācijas dēļ latviešu valodā ir liela vācu valodas ietekme, un tas, ka vārds *wenn* lietots gan *ja*, gan *kad* nozīmē, ir ietekmējis arī latviešu valodas teikumu veidošanu, proti, ne vienmēr *ja* un *kad* lietoti atšķirīgās nozīmēs. (24) un (27) piemērā ir minēts vispārinājums, nevis kāds konkrēts laika brīdis, tāpēc šajos izteikumos lietojams nosacījuma, nevis laika apstākļa palīgteikums:

(24a) *Ja debess bieži nozvaigžņojusies, (tad) sagaidāms slikts laiks.*

(27b) *Ja lieta jāizšķir pēc tiesas ieskata vai atkarībā no svarīgiem iemesliem, (tad) tiesnesim jāspriež pēc taisnības apziņas un vispāriem tiesību principiem.*

Loģikā saliktus teikumus, kuros lietots vārdu pāris *ja – tad* [loģikā to sauc par junktoru – E. Z.], dēvē par implikācijas teikumiem: „ikdienas valodā implikācijas teikumus sauc arī par nosacījuma teikumiem, jo ar tiem tiek izteikti nosacījumi kādas situācijas pastāvēšanai vai nepastāvēšanai. Nosacījuma teikuma pirmo daļu [a] sauc par antecedentu (iepriekšējo), bet saliktā teikuma otro daļu [b] – par konsekventu (sekojošo)” (Apsalons 2011, 173). Antecedents jeb iepriekšējais ir nosacījums, savukārt konsekvents jeb sekojošais ir darbība, situācija, ko var vai nevar realizēt, pastāvēt šādiem nosacījumiem. Ir skaidrs, ka nosacījuma teikumos *ja* un *tad* norāda secīgumu: vispirms ir nosacījumi, pēc tam – nosacījumu noteiktā situācija, līdz ar to nosacījuma teikumos ir ietverta laika nozīme.

Tātad visiem nosacījuma teikumiem, kuros lietots *ja – tad*, piemīt laika nozīme, tātad ietverts *kad*, taču teikumos, kuros lietots *kad – tad*, var būt un var arī nebūt nosacījuma nozīmes, proti, var būt un var nebūt ietverts *ja*. Nosacījuma teikumos ir lielāks vispārinājums, laika apstākļa palīgteikums norāda uz kādu konkrētu īsāku vai garāku laika posmu.

3. Teikumi ar salīdzinājuma nozīmi

Vārdu pāris *ja – tad* tiek lietots arī teikumos, kuros nav izteikts nosacījums, bet gan pretstats vai vienojums. „Starp komponentiem, ko saista *ja – tad*, var būt pretstats, arī vienojuma nozīme: *Ja pērn tika iegūta laba raža, tad šogad tā ir vēl labāka.*

Šāda konstrukcija nav sevišķi izdevīga, jo saikļa *ja* pamatnozīme var dažkārt radīt pārpratumus: nosacījuma un vispār pakārtojuma nozīmes šādiem teikumiem nav, bet pakārtojuma forma ir pretrunā ar sakārtojuma semantiku.” (LVS 1989, 131) Līdzīgi piemēri sastopami bieži:

(28) *Māris @32kg: Kolhoza statistika... Ja toreiz Gudļevskim ieskaitīja uzvaru, tad šoreiz Telkvista mēslus pierakstīja Jučeram... Murgs kaut kāds... :D (twitter.com)*

(29) *Ja agrāk burtus grieza un sniegpārslīņas pie stikla līmēja pašrocīgi, tad tagad var manīt, ka skatlogu noformējums ir profesionālāks un izmantoti modernāki materiāli. (K)*

(30) *Mārīte @MBortnikova: Ja vakar twitteris bija pilns ar gruzīgiem twītiem par skolu, tad šodien viss ir pretēji. Labi ka tā! :D (twitter.com)*

Minētajiem piemēriem patiešām nav nedz nosacījuma, nedz pakārtojuma nozīmes. Pret tādu izteikumu lietojumu ir arī J. Kušķis. Viņš šādas konstrukcijas saista ar krievu valodas ietekmi: „krievu valodas ietekmē bieži tagad dzirdam un lasām laikrakstos pavisam citādus teikumus ar *ja*, kur nekāda nosacījuma nav:

- 1) *Ja Dostojevskis jaunībā bija aizrāvis ar utopiskā sociālisma idejām, tad vecuma gados viņš samierinājās ar ticību labiem cariem*².
- 2) *Ja 1984. gadā starp simt tūkstoš iedzīvotājiem venerologi bija konstatējuši sešus slimniekus, tad tagad slimnieku ir desmit reizes vairāk.*

Šais teikumos nekāda nosacījuma nav, bet ir norādīts uz kādu pretstatu, uz ko diemžēl norādīts, veidojot palīgteikumu ar nosacījumam raksturīgo saikli *ja* ..

Žurnāls „Padomju Latvijas Komunisti” 1974. gada augusta numurā rakstīja, ka arī latviešu valodā esot manāma šī svētīgā [krievu valodas – E. Z.] ietekme no valodas skaņām līdz pat teikuma izveidei. Žurnālā rakstīts, ka pēc krievu valodas parauga arī latviešu valodā ieviešoties *ja – tad* (kā krievu *ecnu – mo*) bez nosacījuma nozīmes. Ne vārda nav teikts, ka tas nebūtu vēlams ..

Šādas krievu valodas atdarināšanas dēļ latviešu valoda kļūst mazāk skaidra. Tas nav vēlams. Tāpēc arī iepriekš minētie teikumi jāveido bez saikļa *ja*:

- 1) *Dostojevskis jaunībā bija aizrāvis ar utopiskā sociālisma idejām, bet vecuma gados viņš samierinājās ar ticību labiem cariem.*
- 2) *1984. gadā starp simt tūkstoš iedzīvotājiem venerologi bija konstatējuši sešus slimniekus, bet tagad slimnieku ir desmit reizes vairāk.*” (Kušķis 2009, 140–141)

Tātd piemēri (28)–(30) pēc J. Kušķa sniegtā parauga būtu pārveidojami šādi:

- (28a) *Māris @32kg: Kolhoza statistika... toreiz Gudļevskim ieskaitīja uzvaru, bet šoreiz Telkvista mēslus pierakstīja Jučeram... Murgs kaut kāds... :D (twitter.com)*
- (29a) *Agrāk burtus grieza un sniegpārslīņas pie stikla līmēja pašrocīgi, bet tagad var manīt, ka skatlogu noformējums ir profesionālāks un izmantoti modernāki materiāli. (K)*
- (30a) *Mārīte @MBortnikova: Vakar twitteris bija pilns ar gruzīgiem twītiem par skolu, bet šodien viss ir pretēji. Labi ka tā! :D (twitter.com)*

Šajos piemēros ir izteikts pretstats laikā bez nosacījuma nozīmes, taču *ja – tad* šajā gadījumā arī tiek lietots, lai izteiktu secīgumu, proti, salīdzinātas divas parādības divos dažādos laikposmos, pirmajā teikuma daļā nosaukts, kāda bijusi konkrētā parādība, situācija vispirms, kādā iepriekšējā laikposmā, savukārt otrajā teikuma daļā nosauktā parādība, situācija salīdzināta kādā vēlākā laika posmā. (28)–(30) piemērā nosaukti pretstati:

*toreiz – šoreiz,
agrāk – tagad,
vakar – šodien.*

² Piemēros slīpinājums un izcēlums mans – E. Z.

Kā minēts iepriekš, valodas kultūrā šādi piemēri allaž minēti kā nevēlami latviešu valodā, taču, domājams, šādu konstrukciju lietojums nav tikai krievu valodas ietekme, bet tās radušās no *ja – tad* izteiktās secīguma nozīmes, uz kuras pamata veidots salīdzinājums. Pārveidojot šos izteikumus, lietojot pretstata saikli *bet*, zūd būtiskā salīdzinājuma nozīme laikā, ko rāda *ja – tad*.

Aplūkosim otru salīdzinājumu tipu, ko izsaka ar *ja – tad*:

(31) **Ja** no Gogoļa *Šineļa* esot *iznākusi visa krievu literatūra*, **tad** no Līduma *dūmiem* ir *iznākušās kādas trīs ceturtdaļas Andreja Upīša*. (K)

Šeit *ja – tad* lietots, lai izteiktu salīdzinājumu līdzīgi kā metaforā, proti, pirmajā teikuma daļā tiek nosaukta kāda pazīstama, zināma parādība, kurai pielīdzināta otrajā teikuma daļā nosauktā, balstoties uz kopīgajām pazīmēm. Tādējādi (31) piemēru shematiski var attēlot šādi:

Gogoļa Šinelis → *visa krievu literatūra*,
Līduma dūmos → $\frac{3}{4}$ *Andreja Upīša darbu*.

(31) piemērā teksta uztvērējam ir skaidrs, ka Gogoļa *Šinelis* ir darbs, kurā ietvertas būtiskākās krievu literatūras īpašības (nevis tas ir vienīgais darbs krievu literatūrā), tāpēc top skaidrs, ka *Līduma dūmos* ir ietvertas būtiskākās Andreja Upīša darbu īpašības (nevis *Līduma dūmos* veido $\frac{3}{4}$ Andreja Upīša darbu apjoma)

Raksta autore dzirdējusi līdzīgu piemēru:

(32) **Ja** krieviem ir *Puškina*, **tad** latviešiem ir *Rainis*.

Tiek veidots salīdzinājums, balstoties uz klausītājam vai lasītājam zināmo: piem., to, ka Puškina ir rakstnieks un dzejnieks, pazīstams visiem krieviem un tulkots citās valodās, uzskatāms par atpazīstamāko krievu literātu u. c. Tādējādi ir skaidrs, ka šīs īpašības var attiecināt arī uz Raini, proti, viņš ir rakstnieks un dzejnieks, pazīstams visiem latviešiem un tulkots citās valodās, uzskatāms par atpazīstamāko latviešu literātu u. c. Šo salīdzinājumu var izteikt arī ar metaforu: *Rainis ir latviešu Puškina*. Metafora veidota, balstoties uz kopīgajām pazīmēm, salīdzinot Raini, Raiņa nozīmi un ietekmi latviešu literatūrā ar Puškina nozīmi krievu literatūrā.

Lai gan valodas kultūrā uzskatītas par nevēlamām, ar *ja – tad* tiek veidotas salīdzinājuma konstrukcijas:

- 1) vienas parādības salīdzinājums dažādos laikposmos,
- 2) divu dažādu parādību salīdzinājums uz kopīgo īpašību pamata līdzīgi kā metaforā.

4. Diskursa iezīmētājs *ja – tad*

Vārdu pāris *ja – tad* tiek lietots diskursa iezīmētāja funkcijā kopā ar darbības vārdiem *runāt* vai *domāt* īstenības izteiksmē:

(33) **Ja** *runā par loģiem*, **tad** *tiem ir iespēja veikt ekspertīzi un noteikt kvalitāti*. (K)

- (34) **Ja** domā par teritoriālo reformu, **tad** Velēna varētu būt izcils kompromisa variants starp vairākām pašvaldībām,” saka U. Pūcītis. (K)
 (35) **Ja** runājam par Blaumani, **tad** viņš ir tik mūsdienīgs, kā nekad. (K)

Aplūkosim vārda *runāt* skaidrojumu SV:

runāt

1. Paust ar valodas skaniskajiem līdzekļiem. (SV)

Nerunājot paust kādu domu nav iespējams, savukārt bez domāšanas nav iespējams runāt, tāpēc šajos piemēros darbības vārdi *runāt* un *domāt* ir lieki. Izteikuma domu var izteikt šādi, nosacījuma palīgteikuma vietā nosaucot tikai runas priekšmetu:

- (33a) **Logiem** ir iespēja veikt ekspertīzi un noteikt kvalitāti.
 (34a) **Teritoriālajā reformā** Velēna varētu būt izcils kompromisa variants starp vairākām pašvaldībām,” saka U. Pūcītis.
 (35a) **Blaumanis** ir tik mūsdienīgs, kā nekad.

Piemēros (33), (34) un (35) lietotie *ja runā*, *ja domā*, *ja runājam* lietoti diskursa iezīmētāju funkcijā, proti, tie ievada nākamo teksta vienību, pasakot, par ko tajā būs runa. Šie savienojumi lietoti kā nākamās diskursa daļas virsraksts, tēmas pieteikums, kas pārveidotajos (33a), (34a) un (35a) piemēros lietots par teikuma priekšmetu, proti: *logi*, *teritoriālā reforma*, *Blaumanis*.

Dirka Zīpmana (*Dirk Siepmann*) diskursa iezīmētāju klasifikācijā šādas konstrukcijas var iekļaut t. s. paziņotājos (*announcers*) – tie ir dažāda veida līdzekļi, kas sagatavo lasītāju teksta autora nākamajam solim iztirzājumā (piem., *I will now briefly describe* ‘Tagad es īsi aprakstīšu’) vai norāda uz temata maiņu (piem., *Consideration of... must be left until...* ‘...apspriešana jāatliek līdz...’) vai temata aizsācējos (*topic initiators*), kas aizsāk jaunu (apakš)tematu (piem., *Turning to* ‘Pievērsoties’, *Now consider* ‘Tagad apsvērsim’) (sk. Siepmann 2005, 87–98; Lietiņa 2009, 45–48).

Autore uzskata, ka konstrukcijas ar *ja runā*, *ja domā*, it sevišķi sarunvalodā, tiek lietotas kā diskursa iezīmētājas. No valodas kultūras viedokļa nosacījuma palīgteikums šādos izteikumos nav vēlams, jo rada liekvārdību. Interesanti, ka portālā *twitter.com* vienam tvītam atvēlētas tikai 140 rakstu zīmes, tātad apjoms ir krietni ierobežots, taču tur arī tiek lietotas šādas formulas:

- (36) Pēteris Krišjānis @pecisk: **Ja** runājam par aprunāšanu un emocionālo vardarbību internetā, kāpēc neviens neboikotē Facebook? Ask.fm nelietoju, bet tomēr – principi. (*twitter.com*)
 (37) Kristīne Zamurajeva @Kirsitne: **ja** runājam par kaķiem – mans vakar pacēla telefonu un māva klausulē + nosvilināja spalvas pie plīts. Visu kontrolējam! (*twitter.com*)
 (38) Arturs Mednis @arturs: @VoureGr **Ja** runājam „klients-aģentūra” kontekstā, **tad** jāpieņem, ka klients bieži zina par savu biznesu tomēr labāk. Un otrādi, loģiski. (*twitter.com*)

Lielākoties šādos izteikumos aiz runas formulas tiek lietots *tad*, taču, kā redzams (36) piemērā, tā var arī nebūt, bet (37) piemērā *tad* vietā teksta strukturēšanai lietota domuzīme. Šīs formulas *ja runājam, ja runā, ja domājam, ja domā* norāda uz pievēršanos kādam runas priekšmetam, arī šeit *ja – tad* norāda uz secīgumu, proti, vispirms tiek nosaukts runas priekšmets kā tēmas pieteikums, virsraksts, un pēc tam tiek turpināta informācija par to.

Par krievu valodas ietekmi līdzīgā vārdu pāra *ja – tad* lietojumā raksta Ilze Lokmane: „krievu valodas iespaidā arvien biežāk parādās nosacījuma un laika palīgteikumi ar izteicēju nenoteiksmē: **Ja** *ticēt Einara Repšes jaunākajai amatpersonas deklarācijai, tad* rodas iespaids, ka E. Repše pilnīgi pretrunīgu informāciju par saviem darījumiem ar ASV vērtspapīriem ir sniedzis jau amatpersonas deklarācijās par 2001. gadu un arī vēlākajos gados. (NRA)

Šādas nenoteiksmes vietā latviešu valodā lietojama darbības vārda personas forma: **Ja** *ticam Einara Repšes jaunākajai amatpersonas deklarācijai ..*” (Lokmane 2006, 100)

Šādi izteikumi vietnē *twitter.com* ir sastopami bieži:

(38) *HOMĒRS SIMPSONS @HomeersSimpsons: Vakar klausījos dzeguzi. Ja viņai ticēt, tad es nodzīvošu līdz 53 gadiem, nedaudz nomiršu, pēc tam atkal dzīvošu līdz 97 gadiem. :D (twitter.com)*

(39) **Ja** *ticēt deklarācijai, deputāts Zaķis mēnesī spēj iztikt ar 75 latiem. (pietiek.com)*

Šie piemēri būtu pārveidojami pēc I. Lokmanes sniegtā parauga, aizstājot nenoteiksmes formu ar personas formu:

(38a) *HOMĒRS SIMPSONS @HomeersSimpsons: Vakar klausījos dzeguzi. Ja viņai tic/ticam, (tad) es nodzīvošu līdz 53 gadiem, nedaudz nomiršu, pēc tam atkal dzīvošu līdz 97 gadiem. :D*

(39a) **Ja** *ticam deklarācijai, deputāts Zaķis mēnesī spēj iztikt ar 75 latiem.*

Nereti sastopams arī *ticēt* nenoteiksmē kopā ar modālo darbības vārdu *varēt* 3. personā:

(40) *Rinalds Ruja @Rinaldinho: Ja var ticēt prognozēm, vakarpusē būšot neslikts laiks alum. Anyone? (twitter.com)*

(41) **Ja** *var ticēt, ko citi tvīto tvīterī, tad rīt oficiāli var uz skolu neiet. (exs.lv)*

Palīgteikumā lietotos *ticēt* (38) un (39) piemērā un *var ticēt* (40) un (41) piemērā labāk būtu aizstāt ar *ja ticam* vai *ja var ticēt*.

Līdzīgi kā *ticēt*, nosacījuma palīgteikumos tiek lietots arī darbības vārds *runāt*:

(42) *Diāna Rižakova @Dinaxa: @danunaa ja runāt par šodienas pirti, tad tu neko nepazaudēji ;-)* vnk *Buša nemāk taisīt, to jau es sapratu sen, gribu Siņas pirti :-)* GN *mīlā (twitter.com)*

Ja – tad lietojams kā diskursa iezīmētājs, veidojot konstrukcijas, ko varētu uzskatīt par liekvārdību, piem., **Ja** *runājam par logiem, tad* .. Tomēr runā šādas

konstrukcijas, formulas atvieglo teksta uztveri, jo pirmajā teikuma daļā vārdos tiek nosaukts runas priekšmets, par ko tiek stāstīts tālāk, proti, var uzskatīt, ka šajā runas formulā tiek pieteikts temats.

Secinājumi

Vārdu pāris *ja – tad* tiek lietots nosacījuma teikumos, un šādos izteikumos būtiska ir *ja – tad* izteiktā secīguma nozīme, proti, vispirms ir nosacījums, pēc tam ir sekas jeb realizētā darbība.

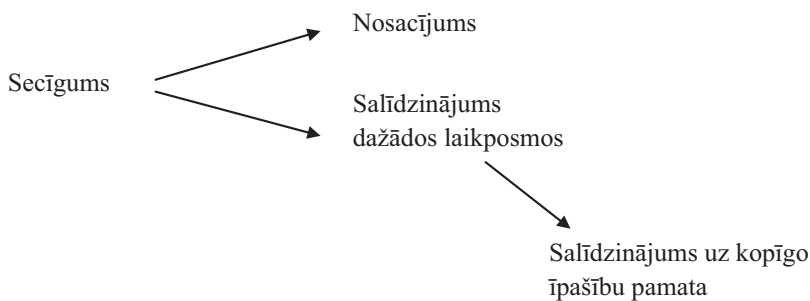
Nosacījuma palīgteikums paskaidro nosacījumus, laiku, lai tiktu realizēts tas, kas nosaukts virsteikumā, tādēļ, pēc autores domām, *tad* aiz nosacījuma palīgteikuma var neminēt, jo tā funkcijā jau lietots palīgteikums. Varētu uzskatīt, ka blakus šim palīgteikumam ir notikusi *tad* desemantizēšanās, tomēr *tad* aiz nosacījuma palīgteikuma var tikt lietots, lai izteiksme būtu precīzāka un nepārprotama, būtu stingrāk noteiktas robežas starp nosacījumu un sekām. *Ja – tad* lietojums raksturīgs eksaktajām zinātnēm, savukārt pretēji gaidītajam likumos *tad* aiz nosacījuma palīgteikuma sastopams retāk.

Nosacījumu var izteikt ar vajadzības izteiksmi vai noliegumu pirmajā teikuma daļā, bez saikļa *ja*, otro teikuma daļu sākot ar *tad*, piem., *Pusdienā nedrīkst iet peldēt, tad ļauni gari rauj dibenā.*

Ne latviešu, ne angļu valodā nav stingri definēts, kad ir un kad nav jālieto *tad* aiz nosacījuma palīgteikuma. Autore uzskata, ka *tad* aiz nosacījuma palīgteikuma lietojams, lai precizētu izteiksmi, kā tas darīts, piem., eksaktajās zinātnēs. Runas plūsmā *tad* precīzāk iezīmē teikuma daļas, tomēr rakstos publicistikā, daiļliteratūrā u. tml. *tad* aiz nosacījuma palīgteikuma nav nepieciešams.

Nosacījuma teikumos vārdu pāris *ja – tad* vienmēr izsaka laika, secīguma nozīmi, taču vārdu pāris *kad – tad* var izteikt un var neizteikt nosacījuma nozīmi. Nosacījuma nozīmi vārdu pāris *kad – tad* izsaka, ja izteikumā ir lielāks vispārinājums, nevis konkrēts laika brīdis, piem., ***Kad*** *debess bieži nozvaigžņojusies, tad sagaidāms slikts laiks.*

Ja – tad lietots, lai izteiktu salīdzinājumu. *Ja – tad* var izteikt vienas parādības salīdzinājumu dažādos laikposmos, piem., ***Ja*** *vakar twitteris bija pilns ar gruzīgiem twītiem par skolu, tad šodien viss ir pretēji*, un divu dažādu parādību salīdzinājumu, balstoties uz to kopīgajām īpašībām līdzīgi kā metaforā, piem., ***Ja*** *krieviem ir Puškins, tad latviešiem ir Rainis.* Var uzskatīt, ka no *ja – tad* izteiktās secīguma nozīmes ir izveidojies nosacījums un laika formu salīdzinājums, no kura tālāk izveidojies nosacījums uz kopīgo īpašību pamata. To shematiski var attēlot šādi:

Ja – tad lietojams kā diskursa iezīmētājs, veidojot konstrukcijas, kur aiz *ja* tiek lietots *runāt, domāt, ticēt* un nosaukts runas priekšmets. Šādas konstrukcijas varētu uzskatīt par liekvārdību, piem., **Ja** *runājam par loģiem*, **tad** .. Tomēr runā šādas konstrukcijas, formulas atvieglo teksta uztveri, jo pirmajā teikuma daļā vārdos tiek nosaukts runas priekšmets, par ko tiek stāstīts tālāk, proti, var uzskatīt, ka šajā runas formulā tiek pieteikts temats.

Saīsinājumi

K	<i>Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss</i>
LTT	<i>Latviešu tautas ticējumi</i>
LVS	<i>Latviešu valodas sintakse</i>
MLLVG I	<i>Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I daļa</i>
MLLVG II	<i>Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. II daļa</i>
SV	<i>Latviešu valodas skaidrojošā vārdnīca</i>
VPSV	<i>Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca</i>

Avoti

1. Apsalons, Edmunds. 2011. *Valodas lietojuma loģika*. Rīga: Zvaigzne ABC.
2. Āboltiņa, Baiba, Čepuls, Pēteris. 2000. *Ģometrija vidusskolai*. Rīga: Zvaigzne ABC.
3. Jansons, Edgars. 1994. *Ķīmija. Rokasgrāmata skolēniem*. Rīga: Zvaigzne.
4. *Latviešu valodas skaidrojošā vārdnīca*. Pieejams: www.tezaurs.lv.
5. *Līdzsvarotais mūsdienu latviešu valodas tekstu korpuss*. Pieejams: www.korpuss.lv.
6. *Līdzsvarotais sabalansētais latviešu valodas runas korpuss*. Pieejams: <http://runa.korpuss.lv>.
7. *Latviešu tautas ticējumi I*. 1992. Rīga: Neatkarīgā teātra *Kabata* grāmatu apgāds.
8. *Latviešu tautas ticējumi II*. 1992. Rīga: Neatkarīgā teātra *Kabata* grāmatu apgāds.
9. www.exs.lv
10. www.likumi.lv
11. www.tezaurs.lv
12. www.pietiek.com
13. www.twitter.com
14. Raidījums *100 g kultūras*

Literatūra

1. Apsalons, Edmunds. 2011. *Valodas lietojuma loģika*. Rīga: Zvaigzne ABC.
2. Ceplītis, Laimdots, Rozenbergs, Jānis, Valdmanis, Jānis. 1989. *Latviešu valodas sintakse*. Rīga: Zvaigzne.
3. Croft, William. 1996. *Typology and universals*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Heine, Bernd, Kuteva, Tania. 2002. *World lexicon of grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Kalme, Vilma. 2001. *Nelokāmās vārdšķiras latviešu literārajā valodā*. Liepāja: LiePA.
6. Kalnača, Andra. 2005. Gramatizēšanās latviešu valodas sistēmā. *Vārds un tā pēitšanas aspekti 9*, Liepāja: LiePa, 126–131.
7. Kušķis, Jānis. 2006. *Mūsu valoda*. Rīga: Antava.
8. Kušķis, Jānis. 2009. *Mūsu valoda II. Padomi latviskas valodas cienītājiem*. Rīga: biedrība Latvietis.
9. Lietiņa, Aija. 2009. *Interjekcijas kā diskursa iezīmētājas*. Maģistra darbs. Rīga: LU.
10. Lokmane, Ilze. 2006. Sintaktisko struktūru veidojuma kļūdas publicistikā. *Valodas prakse: vērojumi un ieteikumi Nr. 2*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 93–104.
11. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. I daļa*. 1959. Rīga: LPSR ZA izdevniecība.
12. *Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. II daļa*. 1962. Rīga: LPSR ZA izdevniecība.
13. Paegle, Dzintra. 2003. *Latviešu literārās valodas morfoloģija*. Rīga: Zinātne.
14. Romane, Anita. 2000. *Latviešu valodas rokasgrāmata. Tabulas un shēmas*. Rīga: Zvaigzne ABC.
15. Sannikov, Vladimir. 2008. *Russij sintaksis v semantiko-pragmaticeskom prostranstve*. Maskava: Jazyki slavjanskih kultur.
16. Siepman, Dirk. 2005. *Discourse Markers Across Languages*. London, New York: Routledge.
17. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Rīga: LU Latviešu valodas institūts.
18. Veckāgana, Vēsma. 1997. *Latviešu valoda 8. un 9. klasei*. Lielvārde: Lielvārds.
19. Wierzbicka, Anna. 2004. *Semantics: Primes and Universals*. Oxford University Press.
20. Zilgalve, Evelīna. 2013. Partikulas gramatizēšanās aspektā. *Valoda: nozīme un forma. 3. Teorija un metodoloģija latviešu valodniecībā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 142–158.

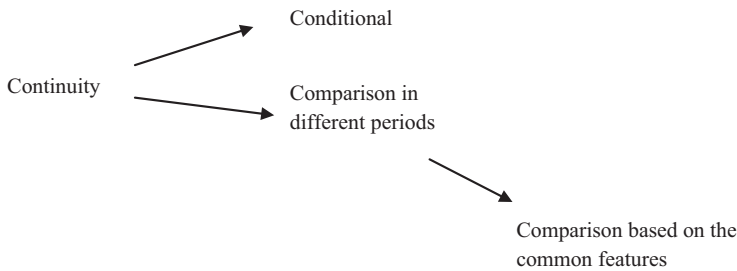
Summary

There are the semantic functions of the word *tad* in the word pair *ja – tad* ‘if – then’ analyzed in this paper. This word pair is often used in conditionals, for example, **Ja** *strādā ar prieku, tad* *nekas nav grūti* ‘**If** you are working with joy, **then** nothing is difficult’. The grammars do not specify cases in which the word *tad* must be used after conditional subordinate clause. The author considers that *tad* after the conditional subordinate clause makes the text more precise, as it is done in the exact sciences. In spoken language *tad* clarifies the parts

of utterances; however, in written text, journalism, fiction etc., *tad* after the conditional subordinate clause is not necessary.

Like the word pair *kad – tad* ‘when – then’, *ja – tad* also possess implication of continuity. We can say that all the conditionals with *ja – tad* possess the implication of time but the utterances with *kad – tad* can possess implication of condition, e. g. *Kad debess bieži nozvaigžņojusies, tad sagaidāms slikts laiks* ‘**When** there are often stars in the sky, **then** the weather will be bad’, and there can also be utterances without this implication, e. g. *Kad vajadzēja stāvēt barikādēs, tad zināja, kur laukos atrodas cilvēki* ‘**When** we had to stand in barricades, **then** they knew where there are people in the country’.

Ja – tad is often used to express the comparison. It can be used to express comparison in time, e. g. *Ja vakar twitteris bija pilns ar gruzīgiem twītiem par skolu, tad šodien viss ir pretēji* ‘**If** yesterday the twitter was full of depressive tweets about the school, **then** today everything is completely different’, or, the comparison based on common features like in the metaphor, e. g. *Ja krieviem ir Puškins, tad latviešiem ir Rainis* ‘**If** the Russians have Pushkin, **then** the Latvians have Rainis’. The transformation of implication of continuity of *ja – tad* into conditional and comparison can be showed as follows:

Ja – tad can be used as a discourse marker, making constructions that are considered as verbosity, e. g. *Ja runājam par logiem, tad..* ‘**If** we are talking about the windows, **then**..’ These constructions facilitate the perception of text because there is the subject, main issue introduced in this formula.

**Valoda: nozīme un forma 4.
Kategoriju robežas gramatikā, 2014**

Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds
Baznīcas ielā 5, Rīgā, LV-1010
Tālr. 67034535

Iespiests
SIA „Latgales druka”